

ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
САНЪАТШУНОСЛИК
ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ

Муҳсин ҚОДИРОВ

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ТОМОША
САНЪАТЛАРИ**

Тошкент - 2007

УДК 94(575.1)/7(09)(575.1)

Масъул муҳаррир Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев.

Махсус муҳаррир санъатшунослик фанлари номзоди,
доцент Д. М. Қодирова.

Темурийлар даври томоша санъатлари.

Монография.

Тошкент 2007 йил – 216 б.

Тадқиқот санъатшунослар, тарихчилар,
фольклоршунослар, санъат амалиётчилари, олий ва ўрта
махсус ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган.

© «SAN'AT» ~~журнали~~ нәшриёти



***Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
санъатшунослик фанлари доктори,
профессор Муҳсин Халил ўғли Қодиров
таваллудининг 75 йиллигига бағишланади***

**Ўзбекистон Бадний Академияси
Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти**

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, "Эл-юрт ҳурмати" ордени соҳиби, санъатшунослик фанлари доктори, профессор Муҳсин Халил ўғли Қодиров 75 ёшга тўлди. Шу муносабат билан Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти раҳбарияти атоқли олимнинг темурийлар даври томоша санъатлари тарихи бўйича асосан мустақиллик йилларида олиб борган тадқиқотларини бир жилдга жамлаб нашр этишга қарор қилди.

Монографияда муаллиф тарихий ва адабий манбаларда сочилган маълумотлар ва таъриф-тавсифларни териб, мантиқ ва таъмирлаш услуби асосида умумлаштирган ҳолда темурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр, Хуросон ва Шимолий Ҳиндистонда томоша санъатлари, байрам маданияти тараққий топиб, бутун бир тизимни ташкил этганини кўрсатади.

Тадқиқот санъатшунослар, тарихчилар, фольклоршунослар, санъат амалиётчилари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган.

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон кишилик жамияти бешикларидан биридир. Халқимиз “Ўзбек” деган номга эга бўлгунга қадар ҳам шу ҳудудда минг-минглаб йилларни, асрларни босиб ўтган, ҳатто ўзини ер қуррасининг киндиги ҳисоблаган хитойликларни ҳам лол қолдирган цивилизация, бадиий маданият яратган, Буюк Ипак йўли бўйлаб ҳам Шарққа, ҳам Ғарбга томон юриб, ўз маданияти, санъатини, салоҳиятини ўзга юртларда тараннум этган ҳамда ўша юртлардаги маънавий қадриятлардан, кашфиётлардан ўзи ҳам таъсирланган ўта истеъдодли, буюк халқ. Ижрочилар томонидан томошабинлар кўз ўнгида намоёиш этиладиган санъатлар, байрам маданияти тараққиётида ҳам ўзбек халқининг хизматлари салмоқлидир.

Ўтмишда анъанавий театр, рақс, халқ ширкининг барча шакллари, турлари “томоша” деган биргина истилоҳ билан белгиланган. Асли арабча бу сўз қараш, кўздан кечириш деган маънони англатади. Аммо Марказий Осиёда унинг маъно доираси жуда кенг бўлган: кўпчиликка мўлжалланган ҳамда кўрувчи ва тингловчини қувонтирадиган ёки қайғуртирадиган, баъзан ҳатто жунбушга соладиган ижролар, майдон маъракалари, маросимлар билан боғлиқ намоёишлар ва ўйинлар - барчаси “томоша” деб юритилган. Тўғри, туркийча “ўйин” атамаси ҳам ишлатилган, бироқ унинг қўлланиш доираси ҳаддан ташқари кенг бўлиб, эрмак машғулотлар, бадантарбия ва спортта алоқадор соҳаларни ҳам ўз ичига олган. Шу боисдан юқори малакали, тажриба ва маҳорат талаб қиладиган санъат турларига нисбатан “ўйин”дан кўра “томоша” атамасини ишлатиш тўғрироқ бўлади.

“Томоша санъати” тушунчаси оғизда илгари ҳам бўлгандир, билмадим. Лекин ёзма шаклда илк бор камина қўладим. 1981 йилда “Ўзбек халқ томоша санъати” номли китобим босилиб чиқди. Шундан эътиборан “томоша санъати” тушунчаси олимларимиз томонидан ишлатилиб, илмий истеъмомга кирди. Бугун бундан ҳеч ким ажабланмайди. Чунки анъанавий шакллардаги ижрочилик намуналарига нисбатан бу атама жуда қўл келади. Аммо томоша шаклларида намоён бўлувчи санъатлар битта эмас, бир неча, улар гарчи халқ ҳаётида бир-бирита чамбарчас боғланган ҳолда намоён бўлса-да, айни чоқда ҳар қайсиси ўзича мустақил, ўз табиати ва хусусиятларига эга. Бинобарин, уларни кўпликда “томоша санъатлари” деб атаган маъқулроқ кўринади.

Ўтмишда томоша санъатларини илмий ўрганишга жуда кам эътибор берилган. Махсус ўрганилмаган деса бўлади. Шу боисдан бу тўғридаги

маълумотларни археологларнинг топилмаларидан, тарихнависларнинг тадқиқотларидан, сайёҳларнинг кундаликларида излашга тўғри келади. Уларда анъанавий театрнинг турлари, шунингдек, сахнавий ижрочиликка яқин рақс санъати ва халқ цирки кўринишлари, байрамлар бўйича маълумотлар сочилган бўлади. Манбаларда баъзан дастлабки илмий умумлашмалар, тадқиқотлар ҳам учрайди, албатта. Хусусан теурийлар даври томоша санъатлари, байрамлар гўғрисида маълумотлар ва умумлашмалар кўпроқ сақланиб қолган. Шу маънода Зайниддин Восифийнинг “Бадосъ ул-вақос”, Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққирӣ аҳбоб” каби асарлари қимматлидир. Айниқса, анъанавий театр, рақс ва ширк бўйича маълумотлар, умумлашма фикрлар ва мўъжаз тадқиқотлар Алишер Навоийнинг бутун ижоди бўйлаб сочилган. Бундан ташқари, Абу Наср Форобий, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Абдурахмон Жомий, Дарвеш Али Чангий ва бошқаларнинг мусиқа санъатига оид рисолаларида рақс ритми ва усуллари ҳақида маълумотлар, илмий мушоҳадалар учрайди.

Ҳозирча биргина Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний ёҳуд жавонмардлик тариқати” рисоласида ўйин ва томошаларнинг айрим тоифалари хусусида фикр юритилади. Тўғрироғи, муаллиф ўз ишита тасаввуфнинг бир оқими бўлмиш жавонмардлик тариқати қодалари ва ғояларини ёритишга қўл келган томошаларнигина жалб этади. Чунончи, 5 фасл ва 13 қисми ўз ичига олган 6-боб тўлиқ ҳолда маърака маъниларига, томоша кўрсатган қиссахонлар, маллоҳлар, паҳлавонлар, зўргарлар, дорбозлар, кўғирчоқчилар, соққабозлар, коса ўйновчиларга бағишланади. Аммо масхара, тақлид, зарофат, қуш ва ҳайвонларни ўйнатиш каби кулги кўзғовчи томоша турлари ҳақида ломлим дейилмайди.

Ўтмишда томоша санъатларига илм кам эътибор берганлигига сабаб шуки, биринчидан, аксар ўйин ва томошалар кўнгил очиш, завқшавқни оширишга мўлжалланган ҳамда кўпинча кулги, яъни ҳажв ва ҳазл билан йўғрилган, иккинчидан, бу соҳалардаги ижролар, айниқса, кулги кўзғайдиган томошалар диний эътиқодни сустлаштиради деб ўйлаганлар. Ҳолбуки, ислом бирон жойда кулги, томоша ҳаром демаган. Аксинча, ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.): “Мен ҳам ҳазил -мутойиба қиламан, лекин фақат ҳақ гапни сўзлайман”, — деган эканлар. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, анъанавий шакллардаги томоша санъатлари асосан оғзаки ижод ва ижро асосига қурилган бўлиб, тана,

овоз ва ҳаракат воситасида яратилган бундай нафосат намуналарини ёзиб олиш ва таҳлил қилиш ўта машаққатли эди. Шу боисдан ҳам баъзи олиму фузалолар уларни четлаб ўтган бўлсалар ажаб эмас.

Кўйингчи, томоша санъатларининг илмий ўрганилмаганлиги, манбалар, маълумотларнинг ниҳоят даражада камёблиги туфайли асосан илмий таъмирлаш услубига таянишга тўғри келади. Маълумки, археологлар тепаларни қазиб, ер қаъридан ҳар хил қурилмалар, деворий тасвирлар, тангалар, тақинчоқлар, шикаста кўзачалар ва бошқа буюмлар топиб олиб, шу асосда ўша жойнинг ёшини аниқлайдилар ҳамда асл қиёфасини тасаввур қиладилар. Бунда улар ёзма манбаларга ҳам таянадилар. Томоша санъатлари ва байрамлар тарихини тадқиқ этишда ҳам шунга ўхшаш машаққатли йўлдан юришга мажбур бўлади киши. Тарихий асарлар, зафарномалар, сафар кундаликлари, тазкиралар, адабий манзумаларда инжулардек сочилган маълумотлар, лавҳалар, деворий ва китобий тасвирларни бир-бирига солиштириб, қиёс қилиб муайян даврга хос томоша санъатлари ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилинади. Камина Марказий Осиё байрамлари, томоша санъатларининг келиб чиқишидан тортиб исломгача бўлган даври, мусулмонлик даври ва айниқса, Амир Темури ва темурийлар ҳукмронлиги даврига оид туркум ишларимда илмий таъмирлаш услубини кенг ишга солиб, унинг афзаллигига амин бўлдим. Натижада ўзига хос илмий йўналиш вужудга келди. Уни бир сўз билан томошашунослик деб аташ мумкин.

Томоша санъатлари, байрамлар тарихини жиддий илмий тадқиқ этиш XX асрда бошланди ва у кучайиб борди. Бу ишда дастлабки даврларда этнографлар, ёзувчилар ўрнатилган кўрсатиб, томоша санъатлари намуналарини ёзиб олиш ва илмий ўрганишга киришдилар. М. Ф. Гавриловнинг “Кукольный театр Узбекистана” (1928), А. Боровковнинг “Дорбоз” (1928), Миёнбузрук Солиҳовнинг “Ўзбек театри тарихи учун материаллар” (1935) китоблари пайдо бўлди. А. Л. Троицкая 30-йилларда Талас, Жалил Қодиров, Ҳосият Комилова, Муқаддар Юсупов каби зиёлилар ёрдамида қизиқчилик намуналарини ёзиб олиб, “Народный театр в Узбекистане” номли докторлик диссертациясида умумлаштиради. Чўлпоннинг “Қизиқлар” (“Гулистон”, 1936, № 6), Ш. Ризонинг “Халқ санъаткорлари” (“Гулистон”, 1940, № 4) каби бир қатор жиддий мақолалар эълон қилинди.

Шу тариқа театршуносликнинг дастлабки кўринишлари пайдо бўлиб, қадимги ва янги томоша санъатларини ўрганишдан иборат икки йўналишда ривожланди. Мазкур илмий йўналишлар иккинчи ҳақон

урушидан кейин Тошкент Давлат Санъат институтини битирган театршунослар туфайли профессионал йўлга тушиб олди. Аммо бу илмий йўналишлар бир текис ривожланди деб бўлмайди. Театр, рақс ва цирк санъатларининг совет истибдоди давридаги тарихи, ижодий муаммоларини ўрганиш устувор қилиб белгиланди. Театршунос олимларнинг аксарияти янги ўзбек театри масалалари билан шуғулланиб келди. Қадимги давр томоша санъатлари, байрамлар тарихи билан шуғулланувчи олимлар бармоқ билан санарлидир. Булар — М. Раҳмонов, Л. Авдеева, Т. Обидов, Б. Шодиев, П. Тошкенбоев ва каминан камтарин. Лекин шунга қарамасдан, томоша санъатлари тарихи бўйича яратилган фундаментал тадқиқотлар театршунослик фанининг энг катта ютуқлари сифатида баҳоланди. М. Раҳмоновнинг “Ўзбек театри (қадимий даврдан 18-асрга қадар)” (1975), “Ўзбек театри тарихи (18 асрдан 20 аср аввалигача)”, (1968), М. Қодировнинг “Масхарабоз ва қизиқчилар санъати” (1971), “Ўзбек театри анъаналари” (1976), “Ўзбек халқ томоша санъати” (1978), “Узбекский традиционный театр кукол” (1979), Л. Авдееванинг “Ўзбекистон рақс санъати” (рус ва ўзбек тилида, 1963, 1966), “Ўзбек миллий рақси тарихидан” (ўзбек ва рус тилида, 2001), Т. Обидовнинг “Традиционный цирк в Узбекистане. Генезис и эволюция” мавзусидаги докторлик диссертацияси (М., 1990) туфайли Ўзбекистон худудида томоша санъатлари жуда қадимги даврларда шаклланиб, асрлар давомида узлуксиз ривожланиб келгани исбот қилинди. Уларда анъанавий театр, рақс санъати, халқ цирки алоҳида-алоҳида тадқиқ этилди. Бу томоша санъатларини ўрганишда муҳим бир йўналиш сифатида бундан кейин ҳам давом этиши мумкин.

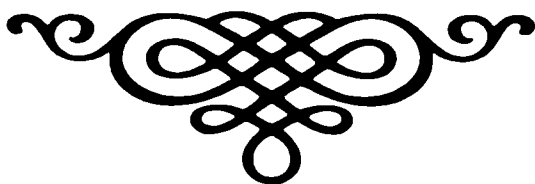
Сўнги йилларда иккинчи илмий йўналиш ҳам юзага келди. У ҳам бўлса анъанавий театр, рақс ва цирк санъатлари, байрамлар, майдон томошалари тарихини яхлит, ялпи ўрганишдан иборат. Зотан, ўтмишда томоша санъатлари халқ ҳаёти, маросимлари, урф-одатлари, одоб-ахлоқ талаблари билан маҳкам боғлиқ бўлгани сабабли улар кўп ҳолларда бирга, бир хил шароитда, бир хил муҳитда фаолият кўрсатган, бир-бирига таъсир кўрсатиб, яшаб, ривожланиб келган. XX асрда Фарб тамаддуни таъсирида вужудга келган янги санъатларга эса ўзаро ва жамият билан бу қадар занжирбанд боғлиқликни кўрмаймиз. Улар нисбатан мустақилдир. Каминан, сўнги йилларда шу йўналишда тадқиқот ишлари олиб бориб, “Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар” (1993), “Амир Темур ва темурийлар даврида томоша санъатлари” (1996), “Навоий ва сахна санъати” (2000) номли китоблар чиқардим. Амир Темур

ва Имом ал-Бухорийга ҳамда Бухоро ва Хива шаҳарларига бағишланиб ўзбек, инглиз, француз ва рус тилларида нашр этилган тадқиқот-мураққаларда мақолаларим билан қатнашдим.

Иккала йўналиш ҳам яшашга ҳақли. Ҳали томоша санъатлари тарихи бўйича қиладиган ишлар кўп. Ўзбек давлатчилиги, ўзбек этноси тарихининг янги концепцияси асосида томоша санъатлари тарихини қайта кўриб чиқиш, анъанавий театр, цирк ва рақс санъатлари такомиллиги Ўзбекистондаги давлатлар ҳамда шаҳар маданияти ва ўтроқ аҳоли таъсирини алоҳида таъкидлаш, тўғри даврлаштириш ва ҳар бир даврнинг ўзига хос тенденцияларини аниқлаш, янги қўлёзма манбаларни излаб топиб, халқ санъаткорлари репертуари ва маҳоратига чуқурроқ кириб бориб, ҳозирча кам ўрганилган IX-XII, XXVI-XVIII асрлар томоша санъатлари тарихини тиклаш шундай вазифалардандир. Ушбу вазифаларни бажаришга қодир илмий кадрлар тарбиялаб етиштириш ҳам муҳим.

Қўлингиздаги монографияда мустақиллик йилларида Ўзбекистон Бадий Академияси Санъатшунослик илмий-тадқиқот институтида театр ва хореография бўлими мудири сифатида ўзбек халқи томоша санъатлари тарихини яхлит ва ялпи ўрганиш бўйича олиб борган тадқиқотларимдан Темурийлар салтанати даврига тааллуқли энг муҳим ишлар ўрин олди. Тарихий хронология тартибида жойлаштирилган ушбу ишларда илмий таъмирлаш услуби ишта солинган. Илмий таъмирлаш услуби деганда, археологик, тарихий-этнографик, филологик, тасвирий ва фольклор материалларни ўзаро муқояса қилган ҳамда театршунослик нуқтаи назаридан умумлаштирган, талқин этган ҳолда муайян давр томоша санъатлари, байрамлар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишни тушунамиз. Яна икки илмий амалга таянамиз. Биринчи амал- интерполяция бўлиб, қўшни мамлакатлардаги санъат ҳолати, қиёфасига қараб, солиштириб, тасаввур ҳосил қилиш. Иккинчиси- ретроспекция бўлиб, XX асрда маълум бўлган материаллар асосида мозийга қараб юриш, тарихдан ўхшаш томошалар топиб муқояса қилиш ва хулосалар чиқариш. Мақсад — ўқувчиларда бадий маданият тараққий этган Темурийлар даври томоша санъатлари хусусида тўлиқ тушунча ҳосил қилишдир.

ТОМОША САНЪАТЛАРИ, БАЙРАМЛАР СИЛСИЛАСИ



Ўзбекистоннинг истиқлол йўлида дадил қадам ташлаши маънавий қадриятларимизнинг тиклана бориши, халқимиз ва юртимиз тарихи, унда катта ўрин тутган олиму фузалолар, шоирлар, давлат арбоблари ҳақида тўғри, одил фикрлар айтиш имконини берди. Амир Темуր шахсияти, у тузган давлат, темурий подшоҳларнинг фаолияти тўғрисида ҳам ҳолисона фикр, тўғри тасаввур ҳосил бўла бошлади. Қанчадан қанча тарихий манбалар, мақолалар чоп этилди; Темурийлар тарихи давлат музейи қад кўтарди, Амир Темуր, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобурга ҳайкаллар ўрнатилди, боғлар барпо этилди; қатор адабий ва санъат асарлари яратилди; осори атиқалар тазмирланди, қадамжолар тартибга солинди. Мазкур ишлар айрим кишилар ташаббуси эмас, балки давлат сиёсати, шахсан президентимиз Ислам Каримов раҳбарлиги остида амалга ошаётган истиқболли дастурдир.

Шу пайтгача соҳибқирон Амир Темурунинг тарихдаги ўрни, хизматлари, фаолияти у ёқда турсин, ҳатто қиёфасини ҳам аниқ тасаввур қилолмас эдик. Темурийлар тўғрисида ҳам юзаки, бирёқлама қарашлар ҳукм суриб келарди. Мана, ниҳоят истиқлол туфайли Амир Темуру ва темурийлар тўғрисида ҳам ҳаққоний фикр, тасаввур онгимизга сингиб бормоқда.

Амир Темуру таваллудига 660 йил тўлишини нишонлаш учун икки йил давомида жуда катта тайёргарлик кўрилди. Юбилей ЮНЕСКО қарорига кўра жаҳон миқёсида нишонланди. Париж, Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда халқаро илмий анжуманлар ўтди. Шу жараёнда ўзлимизни таниш, халқимизнинг миллий гурури хийла кучайди.

Амир Темуру ва темурий подшоҳлар давридаги санъат тарихини ўрганиш санъатшунос олимлар олдида турган муҳим вазифалардандир. Аммо афсуски, санъатшунослар бу давр билан жиддий шуғулланган эмас. Кўп ҳолларда давр четлаб ўтилар, мабода шу давр санъати ҳақида сўз юритиш зарур бўлиб қолса, юзаки ва бирёқлама фикр юритилар эди. Томоша санъатлари, яъни анъанавий театр, рақс, цирк, шунингдек, байрам ва сайиллар бўйича ҳам айнан шундай манзарани кузатиш мумкин. Саҳнада ва экранда Амир Темуру сиймосини гавдалантириш борасидаги уринишлар ҳам қатъий зарбага учради. Чунончи, 1961 йилда Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрида М. Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” трагедияси саҳналаштирилар экан, дастлаб Амир Темуру образи ҳам бўлган. Обид Жалилов илк бор соҳибқирон сиймосини бутун салобати, ақлий

қудрати ва салоҳияти билан гавдалантиришга астойдил бел боғлаган эди. Аммо томошабинга кўрсатишда бу саҳна олиб ташланди. Мана шундай тафтиш, тазйиқлар туфайли на илмда, на санъатда бирор бир кимса Амир Темури мавзусини холис кўтариб чиқишга журъат этолмади.

Амир Темури ва темурий подшоҳлар даври санъати тарихига тўғридан тўғри эмас, балки қуйидан, айланиб яқинлашиб борилди. Алишер Навоий баҳонасида Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида авваламбор Хуросонда, қолаверса, Мовароуннаҳрда томоша санъатларининг турлари, туркумлари тизимини, йирик намояндалари ижодий фаолиятини аниқлаш, тадқиқ этиш узлуксиз давом эттирилди. Мустақиллик йиллари бу иш хийла кучайтирилди. Шунинг натижаси ўлароқ каминанинг “Навоий ва саҳна санъати” деб аталган тадқиқоти вужудга келди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур юбилеи муносабати билан эса “Бобурнома”ни синчиклаб ўқиш ва ўрганиш, бошқа манбалар билан солиштириш орқасида “Бобур нафосати” тадқиқоти яратилди. Унда олдиндаги ишдагидан кўра каттароқ жуғрофий минтақада ва кўпроқ вақт ичида истеъмолда бўлган санъат ўз аксини топди.¹

Хулласи калом, мана энди Амир Темурнинг ўзига, у яшаган даврдаги санъат ҳодисаларига навбат келди; шу мавзуни холис ва эмин-эркин ёритиш учун ижтимоий, сиёсий ва илмий шароит яратилди. “Илмий шароит” деганда, сўнгги йилларда Амир Темурга бағишланган қатор тарихий манбалар, илмий тадқиқотларнинг узбек тилига таржима ва нашр этилишини назарда тутаяпмиз. Айниқса, Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темури тарихи”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”, Рюи Гонзалес де Клавихонинг “Самарқанддаги Амир Темури саройига саёҳат кундалиги” каби соҳибқиронга замондош бўлган, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ёки шу воқеалар иштирокчиларидан ўз қулоғи билан эшитган ҳамда воқеанависларнинг гувоҳликларига бевосита таянган кишилар томонидан ёзилган ниҳоятда инобатли ва бебаҳо манбалар барча олимлар учун, шу жумладан санъатшунослар учун ҳам айна муддао бўлди. Сўнгги йилларгача рус олимлари ва ёзувчилари асарларидан баҳраманд эдик, бироқ Амир Темури ва темурийлар тўғрисида қалам тебратган Шарқ ва Ғарб мамлакатларидаги кўпгина кишиларнинг илмий ва бадиий асарларидан бенасиб бўлиб келдик. Истиқдол туфайли аста-секин бўлсада, шу манбалар билан ҳам танишиш имкони туғилмоқда. Шулар орасидан мен Тошкентда нашр қилинган инглиз Хилда Хуохэм ҳамда француз Люсьен Керен китобларини алоҳида қайд этган бўлардим.

Муаллифларнинг буюк Амир Темур ва у қурган салтанатта нисбатан чуқур меҳр муҳаббат билан ёндошгани яққол сезилиб туради.

Гап шундаки, Амир Темур ва темурийлар даврида истеъмолда бўлган томоша санъатлари хусусида махсус ёзилган асарлар жуда оз, борлари ҳам манбашунослар томонидан ҳали аниқланмаган ва ўрганилмаган. Шу сабабдан юқорида тилга олинган турли-туман зафарнома ва саёхатномалар, адабий манбаларда онда-сонда учрайдиган маълумотлар, фикрларни битталаб териш ва уларни ёнма-ён қўйиб умумий манзарани тиклашга тўғри келади. Яхшиямки, 1994 йилда Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати” асари форс-тожик тилидан узбек тилига таржима қилинди ва босиб чиқарилди. Гарчи мақсад тасаввуф тариқатларидан бир бўлагини ташкил этувчи жавонмардлик, унинг дастури ва қоида талабларини уқтириш, таърифлаш бўлса-да, унда томоша санъатларининг ўша замонларда кенг тарқалган бир қатор турлари тўғрисида қимматли маълумотлар, таъриф-таъсифлар ҳам берилади. Чунончи, 5 фасл ва 13 қисми ўз ичига олган олтинчи боб тўлиқ ҳолда маъракага, маърака тузувчи, томоша кўрсатувчи маддоҳлар, қиссахонлар, афсонагўйлар, дорбозлар, паҳлавонлар, тошотарлар, зўргарлар, қўғирчоқбозлар, соққабозлар, кеса ўйнатувчиларга бағишланган. Тариқатга оид бир асарда томоша санъатлари ва томошасозлар ҳақида сўз юритилишига сабаб аскар жавонмардларнинг ҳунармандлар ва санъаткорлар орасидан етишиб чиққанлигидир. Албатта, Ҳусайн Воиз Кошифий биринчи галда Хуросонда ўз кўзи билан кўрган томоша санъатлари, уларнинг тартиби, қоидалари хусусида фикр юритади. Аммо у умумлаштирган қонун-қоидалар Мовароуннаҳрға ҳам бевосита тааллуқли деб айтиш мумкин. Чунки Хуросон билан Мовароуннаҳр Амир Темур ва темурий подшоҳлар даврида бир мамлакат, нари борса бир давлатнинг икки қисми ҳисобланган. Маданият, санъат, урф-одат, маросим, байрам, сайил ва томошаларда Амударёнинг нариги томони билан бериги томони орасида фарқдан кўра умумийлик кўпроқ бўлган. Ҳусайн Воиз Кошифий маърака ҳамда маърака тузувчи ва томоша кўрсатувчи ҳақида ҳикоя қилар экан, биргина Ҳирот, Тус, Нишопур, Ҳамадон, Балх, Машҳад, Астробод каби шаҳарлардаги маъракаларни ва томошасозларни эмас, айни чоқда Термиз, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Марв, Шаҳрисабз шаҳарларидаги шундай ҳодисаларни ҳам назарда тутган бўлса керак.

АМИР ТЕМУР ВА САНЪАТ

IX-XII асрларда Турон маданиятида икки йўналиш- шаҳар маданияти ва қишлоқ (саҳро) маданияти яхши шаклланган бўлиб, шундан шаҳар маданиятининг таъсири тобора кўпроқ сезила бошлаган эди. Томоша санъатларида ҳам шу ҳол кузатилган. Аммо Чингизхон истилоси, Туронзаминнинг бир ярим аср давомида кўчманчи муғул хонлари томонидан идора қилиниши натижасида аксарият шаҳарлар вайрон қилинган. Бу ҳам етмагандай, XIV асрнинг то 70-йилларигача чингизий хонларнинг чигатой улуси тахт учун ўзаро курашлари ҳам шаҳар маданиятига путур етказди. 1306 йилдан 1370 йилгача Мовароуннаҳрда 20 та хон тахтта ўтирган ва ҳар қайсиси шаҳарларни вайрон қилиш, аҳолини талаш, қул қилиб ишлатиш билан шуғулланган. Чигатой хонлари, лашкарлари бутун руҳи билан кўчманчи ва жангари бўлганлигидан ўтроқликни, шаҳарларнинг ҳавосини ёқтирмаган, деҳқончиликка ҳам хуши бўлмаган. Шу сабабдан кўп шаҳарлар вайрон қилинганича ташлаб қўйилган, деҳқон хўжаликлари, боғдорчилик издан чиққан. Хилда Хужжам Ал-Умарий деган бир сайёҳнинг гапини келтиради. “Узоқдан, — деб ёзган экан Ал-Умарий, — атрофи яшил ўсимликлар билан ўралган манзилни кўрасан. Аммо яқинроқ бориб қарасанг, ҳувиллаб ётган уйларга кўзинг тушади. Аҳоли асосан кўчманчи, подачи, молбоқарлардан иборат бўлиб, улар ерга ишлов бериш ва бир нима экиш билан шуғулланмайдилар. Ташландиқ уйларнинг орасида ёввойи ўт-ўланлар ҳукмрон”.¹

Муғуллар ҳукмронлиги даврида шаҳар маданияти таназзулга юз тутиб, томоша санъатларидан ҳам асосан яйловларда, майдонларда, кўчиб юрвчи ўрдаларда, чодир ва ўтовларда кўрсатишга мўлжалланган турлари истифода этилган. Шу билан бирга зобитлар ва лашкарларнинг куч-қудрати, мерганлиги, чавандозлиги, чаққонлигини намойиш этувчи халқ ўйинлари, яккама-якка ва от устидаги беллашувлар бу даврда рағбатлантирилган ва шу сабабдан улар яхшигина тараққий топган. Бошқача айтганда, бу даврда бахши, қиссагўй, воиз, маддоҳ сингари якка ижрочилар, полвон, чавандоз, мерган, зўргар каби малакали спортчилар, дўмбира, қўбиз, най, дутор ва бошқа шу каби оддий чолғу асбобларини чалишда юксак маҳоратта эришган машшоқлар алоҳида фаолият кўрсатишган. Гарчи якка-якка чиқсалар-да, мазкур ўйинчи ва санъаткорларнинг томошалари асосан кўпчиликка, майдонларга мўлжалланган. Хилват мажлислар, сайланма гуруҳлар учун

томоша бериш кам учраган; бу учун у замонларда тегишли шароит ҳам, ҳожат ҳам бўлмаган, албатта.

Ҳолбуки, санъатнинг эркин ривожланиши, тараққиёти биринчи галда шаҳар маданиятига боғлиқ. Айниқса, театр, рақс, цирк каби томоша санъатлари шундай. Чунки аксар катта маъракаларга мўлжалланган ва майдонларда кўрсатиладиган халқ ўйинлари ва томошалари ижодий гуруҳлар бўлишини тақозо этади, бу учун эса ижрочилар муайян мактаб ўтаб, малака орттирган, тўп-тўп бўлиб уюшиб ижод қилиш асосларини эгаллаган бўлиши зарур. Бундай имконият асосан ўтроқ ҳаёт кечирувчи, аҳолисининг катта қисми ҳунармандлар ва савдогарлардан ташкил топган шаҳарлардагина бўлиши мумкин.

Лекин шаҳар маданияти, санъаткорларнинг гуруҳларга бирлашиб томоша беришлари батамом унутилди деб бўлмайди, маҳаллий халқлар анъанавий санъатларнинг асосларини, амалларини сақлаб келганлар. Бу жараён XIV асрда муғул хонлари, найонлар ва тархонларнинг турклашуви ва ислом динини қабул қилиши, аста-секин ярим кўчманчи-ярим ўтроқ яшаш тарзига ўта бориши натижасида кучайиб боради.

Мана шундай бир шароитда соҳибқирон Амир Темур туғилди ва тарих саҳнига чиқди.

Манбаларни қайта-қайта мутолаа қилиш натижасида шахсан мен шундай фикрга келдимки, Амир Темур чинданам катта ақл-тафаккурга, саркарда ва давлат арбоби салоҳиятига эга буюк зот экан. Ибн Арабшоҳ ўзининг “Ажойиб ал-мақдур фи тарих Таймур” (“Темур тарихида тақдир ажойиботлари”) асарида аввало соҳибқироннинг ташқи қиёфасини шундай чизади: “Амир Темур баланд қадли, узун буйли, тик қоматли, гўё у қадимий паҳлавонлардан бўлиб, кенг пешонали, катта бошли, ғоятда кучли ва салобатли, ажойиб бўлалик, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қадди-қомати камолига етган, серсоқол, икки кўзи бамисоли икки шамдай, йўғон овозли эди”.³ Уни аъми қарори қатъий, ҳар қачон адолат юзасидан иш кўрувчи, чуқур мулоҳазали, вазмин, тadbирли, жасоратли, олий ҳиммат буюк шахс сифатида таърифлайди. Амир Темур уламолар ва фозилларни, фикҳ олимларини, мунажжимларни, табибларни, довьюрак ва мард кишиларни ўзига яқин тутган. Амир Темур Одам Отадан тортиб то ўзи яшаган замонларгача бўлган тарихни, мамлакатлар ва давлатларни, буюк ҳукмдорлар ва баҳодир лашкарбошиларни, авлиё-анбиёларни, олиму фозилларни яхши билган. Осиё қитъасининг тарихигина эмас, жуғрофийсини ҳам ҳеч қим

Темурчалик билмаган бўлса керак. Ислом дини асосларини, Куръони Карим ва ҳадисларни, шариат талабларини шунчалик чуқур билар эканки, давлат ишлари, жангу жадаллардан дам олаётган пайтларида уламолар билан диний масалалар юзасилан баҳс-мунозара ўтказаркан. Шоҳмотда унга тенг келадиган ўйинчи кам учраган.

Манбалардан маълумки, Амир Темур болалигидан бир томондан диний, иккинчи томондан, баҳодирлик руҳида тарбия топган, лекин хонлик даъвосини қилмаган. Уни тарихий вазият мажбур этган. Негаки, у мамлакатда адолатсизлик, уруғлар, улуслар ўртасида ўзаро низолар, вайроналикни кўриб жони ачиган, буларнинг барчасига чек қўйиш ва мамлакат мустақиллигини таъминлаш учун муғуллар ҳукмронлигидан халос бўлиш, юртни кучли ҳоким байроғи остида бирлаштириш зарурлигини ақли, қалби билан теран англаган, шу мақсадга эришмоқ учун шиддат билан ҳаракат қилган, турли йўллар излаган, усуллар, тадбирлар ишлатган. Аввалида Амир Ҳусайнни ҳоким қилишни ўйлаб, унга жон-жаҳди билан ёрдам беради, бироқ кўп ўтмай, ҳаракатлари беҳуда кетаётганини, Ҳусайнга ишониб янглишганини англаб, ҳокимиятни ўз қўлига олишга мажбур бўлади. Шунда ҳам Амир Темур ўзини подшоҳ деб эълон қилмади, бир умр кўрагон (куёв) бўлиб қолади.

Амир Темур қўҳна Турон мулкида мустақкам давлат ўрнатишга киришар экан, аҳолининг барча қатламларига, кўчманчиларга ҳам, ўтроқларга ҳам бирдай оталарча муносабатда бўлди. Чигатой хонлари вайрон қилган шаҳарларни тиклашга, қалъалар, ҳандақлар билан ўраб уларни хавфсизлигини таъминлашга бошлади. Ўзи гарчи далаларда, боғларда яшашни, оддий юриш-туриш, кийинишни ёқтирса-да, шаҳарларни обод қилди, қасрлар, мақбаралар, масжид ва мадрасалар қурди, ҳунармандлик, чеварлик, санъатларнинг ривожланиши учун зарур шарт-шаронт яратди.

Ҳа, Амир Темурнинг тарих олдидаги энг буюк хизмати биринчи галда Марказий Осиёда тарқоқлик ва ўзаро низоларга чек қўйиб, марказлашган, қудратли давлат тузганлигидир. Иккиламчи, у Осиё қитъасининг учдан икки қисмида кўчиб ва ўтроқ ҳаёт кечирувчи турк эл-улуслари, қабилаларини бирлаштириш, турк дунёсининг обрў-эътибори, шон-шавкатини кўтаришни ўйлаб, бу йўлда шиддатли фаолият кўрсатди. Бу тўғрида можор олими ва сайёҳи Ҳерман Вамбери шундай деб ёзган эди: “Ўрта Осиёда асл турклик даври Темурдан бошланади. Чунки ҳоразмшоҳлар ва салжуқийлар, гарчи маишат тарзи жиҳатидан турк бўлсалар-да, улар ғарбий ислом, эрон маданиятига

мухлис эдилар, турк миллатининг ривожи учун жуда кам иш қилдилар. Нетонгки, ҳозирги Эрондаги турк-қожар хонадони ҳам шундайдир. Темур ўз туркларининг муғул-хитой дунёсининг устидан галабасини мужассам этди. У доимо ва ҳар жиҳатдан туркларга биринчиликни таъминлашга жаҳд этди. Чунки унинг саройи ажнабий уламолар ва ҳунармандлар билан тула эса-да, мамлакатнинг расмий тили ҳар вақт туркча бўлди. Аммо муғул, уйғур ёзуви насронийлик, буддийлик, мажусийлик даври ёдгорлиги сифатида мугаасиб мусулмонлар тарафидан қаршиликка учраса-да, Темур томонидан муҳофаза этилди. Темурнинг ўзи тиниқ ва очиқ турк шеvasида ёзар эди”.⁴

Бу даврда чорвачилик билан бир қаторда деҳқончилик, айниқса, ҳунармандчилик кенг ривожланди, савдо-сотик ишлари яхши йўлга тушди, шаҳарсозлик, умуман ободончилик авж олди — буларнинг ҳаммаси иқтисодийтени кескин юксалтириш билан бирга маданият, илм-фан ва санъат тараққиётига олиб келди. Самарқанд салтанатини ўз кўзи билан кўрган испан элчиси Рюи Гонзалес де Клавихонинг ёзишича, Амир Темур “қайси бир мамлакатни забт этган ва бўйсундирган бўлса, уларнинг ҳаммасидан одамлар келтириб, Самарқанд ва унинг атрофидаги ерларга жойлаштирди. Шоҳ ҳар хил ҳунармандларни йиғишга, айниқса, кўп ҳаракат қилди”.

Ибн Арабшоҳ, Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий ва бошқа олимлар ҳам шуни қайд этишади. Миср, Шом, Рўм, Озайбойжон, Эрон, Хоразм, Ҳиндистон ва бошқа юртлардан минглаб ҳунармандлар кўчириб келтирилган ва ҳаммалари иш билан таъминланган. “Шоҳ, — деб ёзади Клавихо, — турли томондан Самарқандга келтирилган ҳар хил тоифадаги эркак ва аёлларнинг ҳаммаси, айтишларича, бир юз эллик мингдан ошиқ бўлган. Булар орасида турк, араб ва бошқа элатлар, арман христианлари, юнон католиклари, насронийлар, яқобитлар ва юзи билан ўтга топинувчи ўзига хос мазҳабга эга бўлган кишилар ҳам бор эди. Олиб келинган халойиқ ҳайратланарли даражада кўп эдики, шаҳарга, кўча ва майдонларга, қишлоқларга, ҳатто шаҳар ташқарисидаги дарахтлар остига, горларга ҳам одам сиғмай кетган эди.⁵ Амир Темур уларни бир-биридан ажратмасдан, қавми ва оиласи билан бирга жамоа-жамоа қилиб жойлаштирган, зарур шарт-шароит яратиб берган, чунки янги жойда ўз ҳунарларини йўлга қўйишлари, маҳорат ва билимларини намоён қилишлари учун улар ётсирамаслиги, маҳкам ўрнашиб олишлари керак эди. Самарқанд атрофида Дамашқ, Миср, Боғдод, Султония, Шероз номли қишлоқларнинг пайдо

бўлишини шу билан изоҳлаш мумкин. Бундай қишлоқлар Шаҳрисабз, Қарши, Бухоро атрофларида ҳам юзага келган.

XIV аср охирларидаёқ қурилишда бирга ишлаган маҳаллий ва келгинди меъморлар, усталар ўртасида ўзаро таъсир ва ўзига хос ижодий амалий бирдамлик юзага келган. Мусиқа, рақс, томоша санъатларида бундай бирдамлик ва уйғунлик бирмунча кечроқ пайдо бўлган, деб ўйлаймиз. XV аср бошларидаёқ умумий бадий мактаблар шаклланган. Натижада наинки меъморлик, наққошлик, ўймакорлик ва бошқа қатор ҳунарларда, балки мусаввирлик, мусиқа, рақс, томоша санъатларида ҳам кескин юксалиш юз берди. Буни аксар олимлар уйғониш даври, теурийлар ренессанси деб атайдилар.⁶

Хўш, Амир Темур ҳаётида санъат, жумладан ўйин ва томошалар, янада кенгроқ олганда, маросим ва байрамларнинг ўрни қандай бўлган? Аввало шу саволга жавоб берайлик.

Амир Темур болалиги кўпгина манбаларда афсонавий йўсинда таърифланади. Каминанинг фикрича, Темур отаси – барлос насабининг сардорларидан бўлмиш Тарағай Баҳодирнинг паноҳида ўша замонларда аслзодаларга хос ақлий ва жисмоний тарбиянинг барча турларидан баҳра олган, ҳам ақлан, ҳам жисмонан чиниқиб борган. Тили чиқиб, ақлини таниганидан бошлаб то ўн икки ёшга тўлгунига қадар мактабда ўқиш, саводхон бўлиш билан бирга эртақ, сўнг тарихий қисса ва ривоятлар тинглашни хуш кўрган, тенгқурлари билан ҳар хил ҳаракатли ўйинлар ўйнаган. Ўйинлар мураккаблашиб борган. От устида олишув, пойга, яккама-якка кураш, “уруш-уруш” ўйини шу жумладандир. “Кўчада мен болалар билан ўйнардим, — деб ёзади Соҳибқирон ўзининг “Таржимаи ҳол”ида.— Болалар билан уруш-уруш ўйнаб, ўзимни амир этиб тайинлардим-да, ўйинни бошқарардим ва болаларнинг бир гуруҳини иккинчи бир гуруҳи билан уриштиришни машқ қилардим”.⁷ Шарафиддин Али Яздий ҳам буни қуйидаги маснавийларда тасдиқлайди:

Уруш бўлса-да иши унинг фақат,
Лекин нияти эди тож ила тахт.
Булормоқликка эди у тетик руҳ,
Ёнида болалар бир неча гуруҳ.
Бир бола сипоҳига эди амир,
Бошқаси тайинланган эди вазир.
Чўп ва қамишдан бир одам ясарди,
Ўзи ҳар томонга қараб чопарди.

Фаразда у бажармади фармонни
Деб, бошда сўроққа тутарди уни.
Кичиклар учун шул эрур, дер жазо,
Катталар сўздан чиқмасин асло.
Жиддийга ўшарди ўйини унинг,
Ўйинда банд бахтиёрлиги унинг.⁸

Мулло Салоҳиддин Тошкандийнинг “Темурнома” китобида ҳам “Уруш-уруш” ўйини қайд этилади, шу билан бирга Амир Темурнинг болалигидан жисмонан кучли бўлиб ўсгани, мардлиги мисоллар билан ёритилади. Соҳибқирон баҳслашиб, қассобнинг сихлик қанорасини (кундасини) бир бармоғи-ла отиб юборган, бир қўли билан юк тўла аробани кўтариб ташлаган, аждарнинг бошини тиши билан ташлаб узиб юборган, қирқ киши тортадиган қовғани (мешни) қудуқдан қирқ мартга ёлғиз ўзи тортиб чиқарган. Унинг тарбиясига ҳисса қўшган Амир Чоку, кейинчалик унга вазир этиб тайинланган Мирзо Сайфиддин, қабиладошлар, тенгдошлар Амир Темурнинг бундай ғайри-табиий куч намойишига гувоҳ бўлиб, томоша қилиб турганлар.⁹

“Ўн икки ёшга тўлганимда, — деб ёзади Соҳибқирон, — болаларча ўйинлардан орланадиган бўлдим”.¹⁰ Амир Темур энди от миниб, чавандозлик машқларига, ов қилишга меҳр кўя бошлайди. “Ўн беш ёшга тўлганимда от миниб овчилик қилишни жуда севиб қолдим ва бу ишда маҳоратим камолотига етди”, — деб таъкидлайди у.¹¹ Аммо шунда ҳам “Уруш-уруш” ўйинидан воз кечмаган. Фақат энди ўйин илгаридай чўп отлар билан эмас, ҳақиқий отлар билан жиддий йўсинда олиб борилган. Бу тўғрида “Таржимаи ҳол”да шундай маълумот бор: “Йигирма ёшга тўлганимда тингдошларим билан тез-тез уруш машқларини ўтказиб турдим: бунда уларни икки гуруҳга бўлиб, бирини иккинчиси билан жанг қилишини машқ қилдим”.¹² Шу тарзда оддий эрмак ўйин ҳақиқий жанговор машққа айланади.

Амир Темурнинг ўз иқрорича, йигирма ёшидан эътиборан “Шатранж ўйини ва бошқа вақтихушликлардан воз” кечган экан.¹³ Бу воқеа соҳибқироннинг пири комил Амир Кулол билан учрашганидан кейин рўй берган, негаки шайх “бу турк Аллоҳнинг бутун ерларига ҳоким бўлади” деб башорат қилган ва уни барча ўткинчи ҳаю-ҳаваслардан воз кечиб, буюк мақсад йўлида ҳаракат қилишга даъват этган бўлади.

Аммо Амир Темур кўнгилхушликдан бутунлай воз кечган деб бўлмайди. Фақат бошқа аслзодалар, ҳукмдорлар сингари вақтини нуқул айш-ишрат, вақтичоғлик билан ўтказмаган. Шоҳмоддан ҳам воз кечмаган.

Ибн Арабшоҳ Темур саройида думалоқ ва чўзинчоқ шаклли ҳар хил катталиқдаги учта шохмод тахталари турганини кўрган. Соҳибқирон давлат ишларидан бўш вақтларида, ғалабалар муносабати билан вақтичоглек қилиб турган, бошқаларга ҳам йул берган. Лекин тўйлар, байрамлар, маросимлардан ҳам ўз салтанати қудратини намойиш этиш мақсади йўлида фойдаланган. Умуман, Амир Темур ҳамма нарсани – санъатни, ўйин ва томошаларни, ҳатто ўз кучини ҳам давлатни мустаҳкамлаш, салтанатни улуғлаш, жангда ғолиб чиқиш сари йўналтирган.

Амир Темур Туронзаминда марказлашган кучли давлат ўрнатиш йўлида муғул хонлари ва маҳаллий амирлар билан жанг қилишига тўғри келар экан, турли тadbирлар ишлатиб, масалани авваломбор тинч йўл билан ҳал қилишни ўйлаган. Айрим ҳолларда унга қарши чиққан хонни яккама-якка курашга чақирган. Чунончи, Хоразм ҳукмдори Юсуф Сўфига шундай таклиф қилган экан. Юсуф Сўфи рози бўлган-у, бироқ келишилган вақтда майдонга чиқмаган.

“Темурнома” китобида Амир Темурнинг бир қанча баҳодирлар билан куч синагани ҳақида маълумот бор. Шундан икки мисол келтирайлик. Бири шуки, соҳибқирон Ҳиротни фатҳ қилгандан сўнг, унинг олдида савдогарлар келиб Қандаҳор амири Баҳодурхондан шикоят қилишади. Амир Темур савдогар қиёфасида беш юз навжувон жангчини ўшандай кийинтириб бир сурув от билан Қандаҳор яқинига бориб жойлашади. Баҳодурхон уларни ҳузурига таклиф қилиб, филни кўтариб майдонни айланиб кучини кўрсатади. Соҳибқирон филни кўтарганича майдонни етти марта айланади. Баҳодурхонга алам қилиб Амир Темурни яккама-якка курашга чорлайди. Эртадан кечгача талашадилар, охири Соҳибқирон пирларидан мадад тилаб рақибини ерга уради.¹⁴ Иккинчи мисол Амир Темурнинг Қилич Арслон (Соҳибқирон унга Донишмандчи ўғлон деб лақаб берган) исмли баҳодир билан олишуви ҳақида. Воқеа Тус шаҳри яқинида бўлиб ўтган. Улар аввалида найза, сўнг қилич билан курашадилар. Қилич Арслоннинг оти йиқилиб, бўйни синади. Сўнгра улар бел олишади. Амир Темур ғолиб чиқади. Шундай кейин Соҳибқирон Қилич Арслонга сарпо кийдириб, ўз баҳодирлари қаторига қўшади.

Амир Темур ўша давр одатига кўра ҳар бир ғалабасини тўй ва байрам билан нишонлаган, ҳар бир азиз меҳмонни катта зиёфат ва базм билан сийлаган. Бундай пайтларда у мугаасиблик қилмаган, шароб ичиш, ўйин-кулги қилишга йўл очиб, шароит яратиб берган; ўзи ҳам бундай неъматлардан юз ўтirmaган. Шундай пайтларда Соҳибқирон саховат

кўрсатган, аммо бемаврид ва ножўя ўйин-кулгиларни, ортиқча дабдаба ва эркаликларни ёқтирмаган. Ҳамма нарсада меъёр ва интизом талаб этган.

Соҳибқирон шахсан ўзи ёҳуд унинг хоҳиши билан уюштирилган баъзи тўйлар ва байрамларни эслаб ўтайлик.

1360 йил. Амир Темури Боязид Жалойир, Амир Хизр Ясаурий билан бирга Амир Ҳусайнга ёрдамлашиб, Баён Сулдузни Мовароуннаҳрдан қувадилар. Кейин улар жой-жойларига қайтишади. Амир Хизр Шаҳрисабздан ўтиб кетиш истагини билдиради. Соҳибқирон меҳмонни муносиб кутиб олиш учун Бадахшоннинг Қасим мавзесидан илгарироқ йўлга чиқади, ўн беш кунлик йўлни тўрт кеча-кундузда босиб ўтиб, чошгоҳда Шаҳрисабз вилоятининг Улуғмайдон деган манзилига келиб тушади ва зиёфатга тайёргарлик кўради. Хизр Ясаурийни тантанали кутиб олади, хос мажлис ва зиёфатда ўйин-кулги ва хурсандчилик учун лозим бўлган ҳамма нарсани муҳайё қилади.¹⁵

Соҳибқирон ундан ажралган лашкарбошилари Маҳмудшоҳ билан Алининг қайта келиб қўшилиши шарафига тўй беради, сийлайди. Устларига тўн ёпади.¹⁶

Сейистон юришида Амир Темури Арсаф чўлида унга келиб қўшилган амирлар Қутлуғ Хожа Барлос, Сайфуддин Никударий ва Тўнг Баҳодирлар шарафига “катта базм” уюштирган.¹⁷

Илёс Хожага қарши курашда Умар Баён Сулдуз етти гуруҳ аскар билан келиб қўшилганда ҳам Амир Темури “катта базм” берган экан.¹⁸

Илёс Хожани енгиб, ғалабани қўлга киритгач, Қир деган жойда “мен аскарларимга базм ва айшу ишратга рухсат бердим”, — деб ёзади Темури.¹⁹ Бу 1363 йилда рўй берган. Соҳибқирон Амир Ҳусайн билан бирга Шаҳрисабзга келиб, қурултой тузади, Қобулшоҳ ўғлонни хон қилиб тахтга ўтиргизадилар. Шу муносабат билан “Тантанавор тўй” берилади. Шарафиддин Али Яздий тўйни шундай таърифлайди:

Бу қандай базм эрури, мақсад гулшаними бу жой,

Хизр жом кўтармоқ орзу этган жойми бу жой.

Ноз-неъмат муҳайё, ўйин-кулги асбоби тахт,

Хослар мажлисими, ё шодлик уйими бу жой.²⁰

Амир Темури яхшиликка ёмонлик қайтариб душманлик йўлига ўтган Амир Ҳусайн билан ярашиб, Қундузнинг Ишкамиш мавзёсида “Бир неча кун узлуксиз тўй бериб ўйин-кулгу ва хурсандчилик қиладилар”.²¹ Бу воқеа 1367 йилда бўлиб ўтган.

Ўша йили Амир Темур Кайхисрав билан хеш бўлиб, унинг қизи Рукя хонимни ўгли Жаҳонгир Мирзога олиб беради. Катта тўй бўлади.²²

1372 йилда Амир Темур Хоразмга иккинчи юриш қилиб, Юсуф Сўфининг қизи гўзал Суюнни Самарқандга олиб келиб, ўгли Жаҳонгирга дабдабали тўй қилиб беради. Н. Шомий тўйни шундай таърифлайди: “Олтин-кумуш, дур-жавоҳир, мушку анбар сочқи қилдилар. Маддоҳлар васфида лол қолгудек, сўз усталари мақтовига ибора топишдан ожиз даражада машҳур тўйларгагина хос асбобу жиҳозлар, мазали таомлар муҳайё қилинди ва одамлар бир муддат айшу роҳат ва тинч-осойишталикда кун кечирдилар.”²³

1377 йил. Амир Темур Самарқандда Тўхтамиш шарафига “подшоҳона тўйлар бериб, муносиб пешкашлар тайёрлайди”.²⁴

1384 йилда Султония таслим бўлиб, соҳибқирон Самарқандга катта ўлжа билан қайтади. Одатта кўра, катта байрам уюштирилади. Амир Темурнинг бошидан тилла танга ва жавоҳирлар сочишган.²⁵

1386 йил. Шероз яқинидаги қўноқда Амир Темурнинг ташрифи ва ғалабалари шарафига катта байрам уюштирилади.²⁶

1388 йилнинг кузиде Самарқандда Амир Темур ўғиллари Умаршайх (Фарғона ҳокими), Шоҳруҳ, неваралари Муҳаммад Султон ҳамда Пирмуҳаммад (Жаҳонгир Мирзонинг ўғиллари)ни уйлантириш муносабати билан улуғ тўй беради. Тўй Боғи Биҳиштда ўтказилган.²⁷

Ўша йили одатга кўра Суюрғатмиш ўрнига унинг ўгли Султон Маҳмуд хон қилиб кўтарилади. Шу муносабат билан ўзини ҳамон кўрагон (яъни кўёв) ҳисоблаб келатган Амир Темур бир ҳафта байрам зълон қилади. “Моҳруйлар базмида “ол ҳа ол” наърасини фалакка етказдилар”, — деб ёзади Н. Шомий.²⁸

1389 йилда Амир Темур жангда муғул хони Хизр Хожани енгиб, Юлдуз номли манзилда ўгли Умаршайх лашкари билан бирлашади. Шу ерда ғалаба шарафига катта байрам уюштирилади. Байрамда “сарвиноз қизлар олтин қадаҳларда шароб улашадилар. Ўшандан Шаҳрисабзга қайтилади ва қурултой ўтказилади. Тантаналар Самарқандда Мирзони уйлантириш билан якунланади.”²⁹

1391 йилда Амир Темур Қундузча деган жойда Тўхтамишни енгади, жуда кўп ўлжа, асир қўлга туширади. Темур ўрдасида хизмат қилиш учун 5 минг бола таълаб олинади. Умумий байрамга фармон берилади. “Зиёфатларда ноз-неъматлар олтин идишларда, олтин жомларда шароб тортилади. Ҳамма нарса соҳибжамол асиралар томонидан мўл-кўл тарқатилади. Қипчоқлар, буюк Чингизхон ўгли Жўжи салтанати устидан

эришилган галабани мадҳ этувчи махсус мусиқа янграйди”.³⁰ Ўша йили Самарқандда ҳам байрам қилинган.³¹

1392 йилда Амир Темур Конигилда Пирмуҳаммад, Рустам (Умаршайх ўғиллари), Абу Бакр (Мироншоҳ ўғли) исмли невараларини чигатой амирларининг қизларига уйлантириб, катта тўй қилиб берган.³²

1393 йилда Амир Темур Ҳамадон вилоятида кўкаламзорда боргоҳ, саропарда қурдириб, “комкорлик ва қудрат авжида айшу ишрат ва шодлик билан машғул бўлади. Сарой Мулкхоним ва Тумон ого подшоҳона тўйлар берадилар. Хуш овоз ва ёқимли қўшиқ-оҳанглар билан халқнинг кўнглини оладилар. Ол, ҳа ол мақомида (вақтни) ишрат ва комронлик билан ўтказадилар”.³³

Шоҳруҳ Мирзонинг Иброҳим Султон исмли ўғли таваллуди муносабати билан (1394 йил 26 август) Манкул саҳросида бир мунча муддат тўй ва айшу ишрат билан машғул бўладилар.³⁴

1395 йил. Шервон малики Шайх Иброҳим Элбруз тоғидаги жангларда мардлик кўрсатгани учун унинг шарафига тўй берилади, тўққиз-тўққизлар тортиқ қилинади.³⁵

Соҳибқирон 1396 йил 6 июнда Ҳамадон вилоятида Ийд байрамини ўтказишни буюради. Бир ой байрам қилгач, Самарқандга қайтишга қарор қилади. Амударёдан ўтиб Хузорга келади. У ерда Сарой Мулк хоним, амирзода Шоҳруҳ, оғолар билан учрашади. Ҳаммалари Шаҳри Кешга йўл олишади. Н. Шомий ёзади: Амир Соҳибқирон “бир қанча кун Кеш вилоятида Оқсаройда турди, тўйлар қилдилар, айшу ишрат додини бердилар, шодлик ва хурсандчилик билан кун ўтказдилар”.³⁶

1397 йилда Амир Темур Хизр Хожанинг унга пешкаш қилинган қизи Тўқалхонимни Тошкент яқинида кутиб, Самарқандга олиб кетади ва унга уйланади. Шу муносабат билан Конигилда катта байрам ўтказилади. Кўп ўтмай, Тўқалхонимга атаб Дилқушо боғи барпо этилади.³⁷

Амир Темур Деҳли волийси Султон Маҳмуд билан жанг қилиб зафар қозонгач, “подшоҳона базм” ўтказишга фармон беради. Н. Шомий ўша базмни шундай таърифлайди: “Хушовоз мутриблар нағма-наволари, пайров ва латифагўй суҳбатдошлар ва базлагўй нуқтадонлар баёнлари билан ишрат мажлисини яшнатдилар, айшу ишрат ва комронлик саропардаси танобини тортдилар ва хусравоний созлар билан муборакбодлик мақомида... куйладилар”.³⁸ Бу воқеа 1398 йил 20 декабрда бўлиб ўтган.

Амир Темур 1399-1400 йил қишини Озарбойжонда Қорабоғда ўтказган. Шу ерда сеvimли невараси Халил Султоннинг ўғил кўришини

нишонлаб байрам уюштирган. “Бир неча кун туташ подшоҳона тўйлар қилдилар”, — деб ёзади Н. Шомий.³⁹ 1401 йил қиш палласида эса ўша Қорабўғда Амир Соҳибқирон Самарқанддан келган бошқа бир невараси валиаҳд Муҳаммад Султон шарафига тўй беради, базм уюштиради. “Айшу тараб бисотини ёйдилар”, — деб ёзади Н. Шомий.⁴⁰

1403 йил. Амир Темур Рум қайсари Йилдирим Боязид устидан ғалаба қозонади. Шу муносабат билан Анқарадан олти манзил нари Сури деган жойда, сўнгра Кўтоҳия деган жойда байрам уюштирилади. Базмларда “хушовоз чангчилар, пардасоз камонча чалувчилар, ой юзли соқийлар, ... шодлик таратувчи муғаниийлар” хизматда бўлишган. Н. Шомийнинг ёзишича, Соҳибқирон Кўтоҳиядаги базмлардан бирига асирга тушган Боязидни олиб келишни буюради. “Амир Соҳибқирон, — деб ёзади Н. Шомий, — унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилиб, умиди чўнтагини амонлик нақдинаси билан тўлдирди. Унга май косасини лиммо-лим тутдилар ва яна янги суюрғоллар билан фахрланиш бошини осмонга етказдилар”.⁴¹

Амир Темур 1404 йил бошларида Қорабўғда туриб, давлат ишларидан ташқари олиму фозиллар, руҳонийлар билан мажлис қуради, тўй, базм, байрамлардан баҳра олади. “У кунларда, — деб ёзади Н. Шомий, — Амир Соҳибқирон ҳар ҳафтада бир баҳона ва бир неча кунда бир сабаб билан катта тўйлар қилишга буюрар ва ишрат ҳам комронлик додини берарди. Турон ва Эрон мамлакатларининг ҳар тарафларидан турку тожик, араб ва ажам тоифаларининг шарафли кишилари... у мақомда йиғилган эдилар”.⁴² 21 март куни Бухоро, Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан борган шарифлар шоҳона хилъатлар, йўрға отлар, олтин, жома ва либослар, салла ва молу маноллар билан сийланиб, ўз вилоятларига қайтадилар.⁴³

Амир Темур Рўм ва Шом юришидан буюк ғалабаларни қўлга киритиб, Самарқандга қайтиб келади. Бу Соҳибқироннинг Самарқандга тўққизинчи марта тантанали кириб келиши эди. У бу ғал бешта неварасини уйлантиришга қарор қилади. Уларнинг орасида 10 ёшли Муҳаммад Тарағай-Мирзо Улуғбек ҳам бўлган. У Муҳаммад Султоннинг қизи Ўғай бекага уйлانган. Хуллас, мана шу буюк музаффарият, невараларни уйлантириш муносабати билан Конигил мовзейида катта байрам, сайил ва базмлар уюштирилиб, уларда хилма-хил томошалар намойиш этилади. Бу тўғрида Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Ҳофизини Абрӯ, Гонзалес де Клавихо завқ-шавқ билан ёзганлар.

Бутун Самарқанд аҳолиси, сарой аҳли, лашкарлар, узоқ-яқиндан келган меҳмонлар, элчилар, савдогарлар, энг сара санъаткорлар, ҳунар аҳли Конибилда жам бўлишган. Ўртада шаҳаншоҳ учун бир қанча саропардалар, чодирлар қурилган, бошқалар ҳам мансаблари ва наслу насабларига қараб унинг атрофида ўрнашганлар.

Томошаларга мўлжалланган махсус майдонлар, айвонлар, кўшклар, базмларга аталган қирқ устунли олий ва ҳашаматли қурилма ва бошқа кўглаб махсус саропардалар ҳам бўлган, албатта.

Ибн Арабшоҳ шундай хикоя қилади: “Ҳар бир ҳунарманд ўз ҳунарига боғлиқ нарсада жидду жаҳд кўрсатди, ҳар бир санъат аҳли ўз санъатига мансуб нарсада имконидан ҳам ошириб ҳунарини кўрсатдики, ҳатто бир буйрачи (қамишдан) мукаммал қурол-яроқли бир отлични ясаб чиқарди ва унинг суратини камолига етказиб, ҳатто тирноқларию киприкларини, ёй, қилич ва бошқа таалуқли нарсаларнинг (ҳаммасини) дақиқ усулида камолига етказиб ясади... Пахта титувчилар пахтадан тиклиги ярашган, баланд, пишиқ ишланган, гўзал суратли нафис ва чиройли мезана ясадилар... Шунингдек, заргарлар, темирчилар, этикдўзлар, ёй ясовчилар ва бошқа тоифалар ҳунармандлари, мусиқа, ҳазил-мутойиба ва латифалар соҳиблари ҳам ўз ҳунару санъатларини намоён қилдилар...

Халойиққа турли-туман ўйин-кулги ва лаззатлардан баҳраманд бўлиб, истифода қилиш тизгини бўшатиб юборилди... Шаҳар аҳли (гўё) бекиниб ётган кийиклар эдию (энди) улар бемалол уяларида керилиб ётган шерларга айланди. Улар ўйин-кулги жаннатига тушдилар. (Улардаги) мавжуд ғализлик ва дағаллик латофат ва зарофат билан алмашди...

Агар шу ерда бўлсанг эди, фақат чалинаётган уд созини... , сузилиб узатилаётган қадаҳни, куйлаётган ашулачини, соқийлик қилаётган жорияни, юриб шароб тутаётган соқияни, хушбўй гул юзлини, гул юзли маъшуқани..., киши ғанимат биладиган машат фурсатларини ёки холи ҳақида нашида этиб, тараннум қилаётган лисонни кўрардинг”.⁴

Ибн Арабшоҳ таърифида баъзан киноя ва қочиримлар сезилиб турса-да, аммо у барибир Конибилдаги бу катта тўй-тантаналарга “нархи-наво арзонлиги, орзу-ҳавас ушалиши, замон мўътадиллиги, султон адллиги, тани-бадан сиҳатлиги, вақти чоғлик, нафрат кўтарилиши, матлубга етишиш, маҳбубга висоллик ҳосил бўлди” деб баҳо беришга, бундай ҳашамат, улуғворлик, дабдаба қадим ўтган

ҳалифаларнинг ҳеч бирига, ҳатто ал-Маъмунга ҳам насиб этмаган деб яқун ясашга мажбур бўлади.⁴⁵

Шарафиддин Али Яздийнинг Конигилдаги тантаналар, намойишлар, байрамлар ҳақидаги таъриф тавсифлари ҳам қизиқарли. У ҳар тоифа ҳунармандлар томонидан қурилган мезана, равоқ ва кўшқлар, уларда кўрсатилган томошалар тўғрисида бошқаларга қараганда тўлароқ маълумот беради.

Сўз аввало заргарлар маҳорати хусусида боради. Улар кўшқларини нодир тошларнинг шодалари билан безаган, узук, зирак, билагузук ва бошқа тақинчоқлардан бу кекса дунё келинчакка ўхшайди, дуру гавҳарлар билан безатилган шоҳ кулоҳини айтмайсизми, боринги, моҳир заргарлар Конигилни бамисоли тилла конига айлантиришган. Заргарлар қандай томоша кўрсатгани номатълум. Бизнингча, улар рақс усталарини келин-куёвлардай кийинтириб, ўйинга туширган бўлсалар ажаб эмас.

Баззолар шоҳи ва адрасдан баланд кўшқ қурганлар. Афтидан, кўшқ икки, балки уч ошёнелик бўлиб, уларда тўшалган ипак гиламларда гўзаллар жойлашиб олганлар. Созаңдалар соз чалган, ҳофизлар куйлаган. Улар ўз наволари билан Зухро юлдузини ҳаяжонга соладилар. Овозлари булбулдай, сўзлари тўтидай, нозу карашмалари ила ҳам эркакларни, ҳам аёлларни лол қиладилар. Таналари сарв мисол, юзлари тўлин ойдай, гоҳ куйлашади, гоҳ қиссахонлик қилишади, гоҳ ҳазил-мутойиба билан халқни кулдиришади. Таърифдан маълумки, баззоларнинг кўшқида созанда, хонанда, раққос, қиссахон ва муқаллидлардан иборат катта бир гуруҳ томоша кўрсатган.⁴⁶

Қассоблар билан мўйнадўзлар тайёрлаган мезаналарда ниқобдорлар театрининг бутун бир томошалари намойиш қилинган. Али Яздий бу тўғрида ўзининг “Зафарнома” китобида шундай ҳикоя қилади:

Сўнгра қассоблар касбига мос
Кўрсатдилар кўп камёб томошалар.
Одам кўйга айланган, қаранг,
Пўстакни ёпиниб санъаткорона.
Олтин шоҳли, сўзловчи эчкилар
Бир-бирининг изидан борар.
Тошидан эчкидай, лекин пўстин ичида
Киши қалбин, ақлин ўртовчи паризодлардир.
Парилар баъзида сеҳр-жоду ила
Ташқи қиёфасин ўзгартириб турар.

Мана яна гоҳ филларга, гоҳ қўйларга айланиб,
Янги суратларга кирмиш паризодлар.⁴⁷

Бу ўринда сўз қассоблар касабасининг ғилоф ва ниқоблардан фойдаланиб, уй ҳайвонларидан қўй ва эчкилар, қўлга ўргатилган филлар қиёфаларига киргани, шу қиёфаларда муайян томоша кўрсатгани ҳақида боради. Бунда одат тусида бўлган тарихий бир афсона акс эттирилган. Тахминимизча, бу Рустам тимсолига айланган қуёш маъбуди Митра билан боғлиқ афсонадир. Фил, қўй, айниқса, олтин шохли эчкиларнинг тимсоллари шунга ишора. Шубҳасиз, бунда қассоблар касабаси номидан малакали ўйинчилар қатнашган. Али Яздийнинг ижрочиларни киши қалби ва ақлини ўғирловчи париларга ўхшатиши шундан гувоҳлик беради.

Мўйнадўзлар ҳам шунга яқин томоша кўрсатишган:

Худди шундай моҳир мўйнадўзлар,
бирлари қоғлонга, бирлари арслонга айланди,
яшириниб ҳар хил ҳайвонларнинг териларига,
нақ танага жон бўлиб.

Ҳам шаклан, ҳам ранги-рўйидан ўзларин
тулкига, сиртлонга, қоғлонга, силовсинга айлантирарди.

Тошидан йиртқичу, аслида пари.⁴⁸

Бунда ҳам малакали ижрочилар қатнашган бўлса керак. Улар ёввойи ва йиртқич ҳайвонлар қиёфаларида томоша кўрсатишган. Томошада афсонавий воқеа акс эттирилган, албатта.

Арқон эшувчилар ёғоч, қамиш, арқон ва палослардан бир қанча туя ясаганлар, уларни ичига яшириниб олган одамлар эса ўз маҳоратларини намойиш этишган. Яъни ижрочилар ўзлари кўринмаган ҳолда туяларни ҳаракатга келтириб, туяларнинг ҳаракатлари ва ўзаро муносабатларини кўрсатган бўлсалар керак.

Пахта тозаловчилар пахтадан патли ва қанотли қушлар, пахтаю қамишдан осмонўпар минора ясаб, минора тепасига лайлак ўрнатишган. Бу ерда ҳам алақандай мазмунли томоша кўрсатилган деб ўйлаймиз.

Чармгарлар туя ва унга ўрнатилган тахтиравон ясаганлар. Тахтиравонга чаққонликда, гўзал ва ёрқин ҳаракатларда бир-биридан қолишмайдиган икки ой юзли, офатижон раққос ўтириб олган. Иккисининг қўлида ҳам дойра, ҳар усули жон офати. Дойра чалиб, ўйнаб юракларга гўлгула солади. Уларнинг усуллари ва рақсларидан йиғилганлар орасида ғалаён кўтарилади.

Хуллас, барча касабалар ўз кўшк, мезана ёки чортоқларини қуриб, уларни ўз меҳнатлари маҳсулоти билан безаганлар. Муқим ёки ҳаракатланувчи ҳар бир қурилмада порлоқ юзли хонандалар, созандалар, ўйинчилар тўлиб-тошган бўлиб, уларнинг ранг-баранг наволари, усуллари, тимсоллари, ўйинлари, хумор ва жоду кўзлари, писта даханларидан сочилган шакар сўзлари — ҳаммаси ҳайратга солади. Шарафиддин Али Яздий бундай кўшк, мезана ва чортоқлар сонини 104 та деб кўрсатади. Бу минглаб санъаткорлар ва ҳунармандлар қатнашган деган сўз.

Кўшк, мезана ва чортоқларнинг орқа томонларида расталар бўлиб, уларда ҳам юзлаб карнайчи ва сурнайчилар, афсунгар ва найрангбозлар, муқаллид ва масҳарабозлар ўз маҳоратларини намойиш этганлар. Шу жумладан дорбозлар ҳам. Шарафиддин Али Яздий уларни бозигар (ўйинчи) деб атади. Унинг тасвирлашича, дор жуда баланд тикилган бўлиб, нақ кўк тоқига тегиб тураркан, дорбоз ойга эмас, қуёшга ўшаркан, гўё осмонда иккита қуёш пайдо бўлгандай, у дорга енгил ва чаққон чиқиб, шундай ўйинлар кўрсатибдики, одамлар ҳамма ишларини йиғиштириб қўйиб, ҳайратланиб томоша қилибдилар.

Клавихонинг ёзишича, дор шоҳ чодирини рўпарасидаги майдонга ўрнатилган экан.⁴⁹

Бундан ташқари, махсус майдонларда кураш, чавандозлик ва фил ўйинлари кўрсатилган. Бу тўғрида ҳам Клавихо маълумотлари инobatли. Чунonчи, Амир Темурнинг Ҳиндистондан келган невараси Пирмуҳаммад ҳузурда икки полвон кураш тушган экан. “Калта, енгисиз чарм яктак кийган икки киши кураш тушиб, — деб ёзади Клавихо, — бир-бирини йиқита олмасди. Пирмуҳаммад курашда икки кишидан бири албатта йиқитиши керак, деди. Ниҳоят, улардан бири иккинчисини йиқитиб, туришига йўл қўймай узоқ вақт босиб турди”.⁵⁰

Клавихо ўйинчи филларга дастлаб Боғи Дилкушода дуч келади. “Ичкарига киришимиз билан, — деб ёзади у, — безатилган икки филга кўзимиз тушди. Филларнинг устида айвончалар ўрнатилган бўлиб, иккитадан байроқ тикилган. Айвончаларда ўтирган одамлар филларни ҳар хил томошалар кўрсатишга ундар эдилар”.⁵¹ Кастилия ва Миср элчилари Пирмуҳаммад ҳузурда ҳам “кўплаб ҳар хил ўйинлар” билан бирга танасига яшил, қизил бўёқлар билан турли шакллар чизилган филларни кўришган. Уларнинг устига ўрнатилган кажаваларда жойлашган санъатчилар “турли-туман томошалар” кўрсатишган.⁵² Сайилда эса Клавихо бира тўла 14 та филни кўради. У ёзади: “Шоҳнинг

14 та фили бўлиб, уларнинг устида ёғоч айвончалар бор эди. Шоҳи пардалар билан ўралган ҳар бир айвончанинг устига тўрттадан сариқ ва яшил байроқ тикилган. Ҳар бир айвончада беш-олтитадан одам, шунингдек, ҳар қайси фил гарданига сим қамчин ушлаган яна бир киши бўлиб, филни югуриб ҳар хил ўйинлар кўрсатишга мажбур этарди..”³³ Шубҳа йўқки, филлар устидаги кажаваларда ўрнашган кишилар созанда, хонанда, ўйинчилар бўлиб, филлар қатор терилиб, тинч турганда томоша кўрсатишган. Филларнинг ўзлари ўйнаганларида улар пастга тушиб турган бўлсалар керак. Чунки филлар икки олдинги оёқларини кўтариб юриб, отлар ва одамлар ортидан югуриб мураккаб ўйинлар кўрсатган. Филлар “ҳаммаси бир бўлиб, чопганларида ер ларзага келгандай туюларди”, — деб ёзади Клавихо.³⁴

Булардан ташқари, Амир Темурнинг катта кўшида Сарой Мулкхоним, Хонзода бегим, шаҳзодаларнинг саропардаларида ҳам махсус томошасоз гуруҳлар иш кўрган.

Амир Темур турли мамлакатларнинг маданиятларида қандай нодир, гўзал, ажойиб нарса кўрса, ундан фойдаланиш чорасини излаб топарди. Ўрта ва Яқин шарқдаги кўзга кўринган санъаткорлар, ҳунармандлар, олиму фозилларнинг Самарқандда тўпланиши шундан.

Байрамлар, тўйлар ва баъзларда турли элат ва насабларга таалуқли минглаб малакали ва ҳаваскор ижрочилар қатнашган. Конигилда ўтказилган умумхалқ байрамига ўз китобидан бутун бир бобни ажратган Ҳофиз Аbru мана шу минглаб томошасоз санъатчиларнинг турли иқлим, турли мамлакатлардан келган ҳунармандлар сингари ўз юртаринининг одати бўйича ҳар хил кийинганлари ва санъатда ҳам ўзларига хос куй ва усуллар билан намоён бўлганлари ҳақида гувоҳлик беради. “Хушнағма созандалар ва хушовоз хонандалар форс тариқасида, ажам тартибида, араб қоидасида, турк йўсинида, муғул аёлғусида, хитой русумида, олтой услубида соз чалмоқ, ашула айтмоқ ва оҳанг боғламоқ ила машғул эдилар”, — деб ёзади у.³⁵ Афтидан, ҳар диёрнинг расму одтига яраша “зеб-зийнат буюмлари, тақинчоқлари, кийим-кечак ва матолари билан ясениб, ўзларига оро берган” ушбу санъат аҳллари Ҳофиз Аbru санаб ўтган Хитой, Олтой, Чекка Мағриб (Марокаш), Миср, Фаранг (Фарбий Оврупа) ва Ҳиндистон мамлакатларидан ташриф буюрган элчилар билан бирга келишган ва улуг байрамда иштирок этишга муяссар бўлишган.³⁶ Уларнинг орасида араб ва ҳинду рақс усталари, чин-мочин чинни ўйнатувчилари, қилич ютарлари, муғул ва қалмоқ чавандозлари, эроний ҳофизлар, турли

юртлардан келган масхара ва муқаллидлар ҳам бўлганлиги шубҳасиздир. Зеро, Амир Темур хорижий санъаткорларнинг Турон мулкда муттасил бўлиб, маҳаллий ҳамкасблари билан алоқаларини мустаҳкамлаб туришига монелик қилмаган, аксинча, узоқ ва яқиндан келган ҳар қандай санъаткорга шароит яратиб берган. Бугина эмас. Буюк Илак йўлидаги карвонларга қўшилиб кунчиқар томонлардан ҳам, кунботар томонлардан ҳам, ҳатто Оврупа мамлакатларидан ҳам томошасозлар келиб туришган деб ўйлаймиз. Айни чоқда Мовароуннаҳр ва Фарғона санъаткорлари ҳам карвон йўллари орқали ўзга юртларга бориб, ўз санъатларини намоиш этганлар.

Қайд қилиб ўтилган мисоллардан шу нарса маълум бўладики, соҳибқирон Амир Темур ҳар бир ҳарбий муваффақиятни, ҳар бир қувончли воқеани тўй ёки байрам билан нишонлашни, шу муносабат билан бирон бир боғ, сарой, мақбара, кўприк, лангархона, сардоба, шифохона қурилишини бошлаб юборишни одат қилган экан. Шахсий ёки бўлмаса фарзандлари ва невараларининг тўйларини ҳам кенгроқ қилиб, кўпинча давлат миқёсидаги байрамларга боғлаб ўтказишни хуш кўрган. Тўй ва байрамлар олиймақом саройларнинг муҳташам саҳнларида, соҳибқироннинг, малика ва шаҳзодаларнинг боғларида ҳам бўлиб турган, албатта. Аммо аксарият ҳолларда шаҳар майдонларида, айниқса, табиат қўйнида — яйловларда, дарё ва анҳорларнинг соҳилларида, сайилгоҳларда ўтказилган. Бунга асосий сабаб шуки, Амир Темур тўй ва байрам баҳонасида амирлар, лашкар ва савдогарларнинг кўнглини кўтариш, янги зафарларга рағбатлантиришни ўйлаган. Яъни тўй ва байрамларни ўтказишда ҳам сиёсий мақсадларни кўзлаган. Минг-минглаб лашкарларни эса тор доирадаги маъракаларга сиғдириб бўлмасди. Гап шундаки, аскарлар бир ўзи эмас, оиласи, мол-мулки билан кўчиб юрган, тўғри келган жойда, яйловда тўхтаб чодир тиккан, отларига дам берган, қўй-эчкиларини ёйган. Бундан ташқари, қўшин ортидан юзлаб эгар-жабдуқчилар, темирчилар, мисгарлар, қуролсозлар, савдогарлар эргшиб юрган. Кўчма ўрдаларда вақти-вақтида бозорлар ташкил қилиниб, улар моллари, зебу зийнатларини ўзаро сотишган ёки алмаштиришган. Яъни байрам, тўй ва базмлар билан мана шу катта бир шаҳарча келадиган аҳолининг ҳам кўнгли олинган. Энг катта тўй ва базмлар мамлакат пойтахти Самарқандда, шунингдек, Шаҳрисабзда ва Ҳиротда ўтказилган. Бундай пайтларда маъракалар иштирокчиларининг сони шаҳар аҳолиси ҳисобига янада ортган. Бу ўз навбатида тўйбоши ва сайилбошиларнинг зиммасига барча табақаларнинг манфаатларини

кўзлаш ва ҳамманинг кўнглини овлашдек мураккаб вазифаларни юклаган. Минглаб санъаткорлар, ижодий жамоалар, гуруҳлар, якка ижрочилар, ўйинчилар, чавандозлар, мерганлар, полвонлар қатнашган. Уларни тартиб билан ўйнатиш, дастурлар тузиш ва амалга ошириш учун юзлаб корфармонлар, баковуллар қўлни қўлга бериб чаққон ҳаракат қилмасалар бўлмасди. Зеро, бундай улуғ тўй ва байрамлар бир ой, қирқ кун, баъзан икки-уч ой давом этган.

Илму ҳунарда, санъат ва умуман бадий маданиятда Амир Темур олиб борган сиёсатда уч муҳим хусусият кўзга ташланади:

Биринчи хусусият — миллий маҳдудликка берилмай, қайси юртда янгилик ва юксак маҳорат бўлса, ўшандан амалий фойдаланишдир. Диний қарашлар, тузум, масофа, тил ва шу кабилар бундай анъаналарни ўзлаштиришда тўсиқ бўлолмаган. Темур ва темурийлар давридаги санъаткорлар Марказий Осиёдаги асрий анъаналарга содиқ қолган ҳолда ҳам Шарқ, ҳам Ғарб санъати ютуқларидан баҳраманд бўлганлар.

Иккинчи хусусият шуки, Амир Темур ўзининг давлатчилик сиёсатида ислом дини ва уламоларга таянган, ҳарбий юришларини ислом туғи остида ўтказган бўлса-да, ҳеч қачон мутаассиб бўлмаган, жаҳолатга берилмаган, феъли кенг бўлган, айниқса ўз ватани Мовароуннаҳрда барча диний эътиқодларга йўл берган, инсон руҳияти, камолоти, мамлакат шон-шавкати, барқарорлиги учун муҳим бўлган дунёвий санъат, байрамлар, маросимлар, томошаларга алоҳида эътибор билан қараган. Барча манбаларда шу хусусият таъкидланади. Ҳерман Вамбери, масалан, чет эллардан келган ва келтирилган ҳунармандлар, санъаткорлар ва савдогарларни назарда тутиб, “Самарқандда барча дин ва миллат кишилари жам эдилар”, — деб қайд этади.⁵⁷

Учинчи хусусият Амир Темурнинг хотин-қизларга муносабатидан келиб чиқади. У хотин-қизлар ҳам эр-йигитлар сингари ўз хоҳишлари билан оила қуришлари, илм олишлари, ҳунарда, санъатда ўз қобилиятларини кўрсатишлари мумкин деб билган. Олдий фуқорони, шаҳзодами, бундан қатъий назар, эркаклар она, опа ва сингил олдида, хотин ва қиз олдида бурчлидирлар, уларнинг бахти, осойишталиги, фаровон яшашини таъминлашлари зарур деб ҳисоблаган. Бу ишларда Амир Темур ва темурийларнинг ўзлари ибрат бўлишган. Маликаларнинг, бегим ва хонимларнинг саройлардагина эмас, байрамлар, улуғ айём кунларида халқ оммаси олдида ҳам очиқ юз билан кўриниши, меҳмон қабул қилиши, баъзи пайтларда ҳатто элчилар билан музокара олиб бориши, шеърятда, саз чалишда ўз қобилиятини тараннум этиши,

санъатда бошқаларга ҳомийлик қилиши шундан далолат беради. Кўпгина маликалар маърифатли, ақлли бўлишган, баъзилари давлатни бошқариш ишларида ҳам қатнашган. Манбаларга қараганда, Амир Темурнинг сеvimли ва ишончли хотини Сарой Мулк хоним ана шундай фазилат эгаси бўлган. У қизлигида Соҳибқирон билан шартлашиб шатранж ўйнаган. Шунда улар бир-бирига кўнгили қўйишган экан.

Хотин-қизларга нисбатан олиб борилган мана шундай инсоний сиёсат, дунёвий қарашлар туфайли аёл санъаткорлар тўйларда, сайилларда, маросимларда, намойишларда эркаклар билан ёнма-ён туриб фаол қатнашганлар, мусиқа, рақс, томоша санъатлари ривожига катта ҳисса қўшганлар.

Фақат бугина эмас. Ибн Арабшоҳ турк (ўзбек) аёлларининг ҳарбий жасоратларига ҳам юксак баҳо беради. Улар сочларини бўрк остига олиб, йигитлардай шолвор кийиб, белларини кўк белбоғ ёки заррин фўта билан боғлаб олиб от минганлар, отда туриб эркаклар билан басма-бас қилич, қалқон, найза ила жанг қилиш, камон отиш, рақибини қамчин билан уриб ёки бўлмаса ёқаси, билагидан ушлаб куч билан ағдариш каби мураккаб жангари курашларда куч ва маҳорат намойиш этганлар; баъзан расмана курашга ҳам тушганлар. Паст табақа вакилларигина эмас, аслзода ойимлар, ҳатто маликалар, хонимлар ва бегимлар ҳам ўша замонларда шу тахлит тарбия топишган. “Темурнома”да таърифланишича, Соҳибқироннинг Ўлжой Туркон оғо деган хотини ана шундай сифатларга эга бўлган экан. У йигитлардай кийиниб олиб, Амир Темур билан жанг қилган экан, лекин Соҳибқирон унинг кимлигини дарҳол пайқаган. Қўйингчи, Бароқхон масофга (жангга) рухсат беради. Одамлар уларни ўраб олиб, томоша қиладилар. Дастлаб найза жанги бўлади. Амир Темур қизнинг найзасини чаққонлик билан уриб синдиради. Сўнгра қиз жаҳл билан қўлига қилич олиб, рақибининг елкасига бир уриб, совутидан ўтказиб, бироз яралайди. Соҳибқирон қиличинини кўтариб, бошидан айлантиради-ю, бироқ урмайди. Ўлжой Туркон сўрайди:

Нечун урмадинг?

Соҳибқирон — Сен аврат қизсан, бошингга урсам, яланг бўлмасин деб уёлдим. Яна бошқа гап ҳам бор: эрларни яроғи хотунлар қони била бўялмағай.

Шундан кейин Ўлжой Туркон Амир Темурнинг ёқасидан олиб курашга тортади. Кечгача беллашадилар. Бир замон Ўлжой Туркон Темурни кўтариб Бароқхоннинг равақи тагига олиб бориб қўяди.

Бароқхон энгашиб қараб турган эди. Амир Темур сакраб ерга тушаркан, Бароқхонни, унга қушиб Ўлжой Турконни ҳам кўтариб майдоннинг бошқа томонига олиб бориб оҳиста ерга қўяди. Ўлжой Туркон Соҳибқиронга тан бериб, қўлини ўпади. Амир Темур:

— Отанг олдида боргил, ман сани тўй-томоша била олурман, — дейди.³⁸

Балки бунда бир қадар муболаға бордир. Аммо қандай бўлмасин, бундай таърифлардан ўша замонларда хотин-қизларнинг жангговор ўйинлар ва машқларда, ҳатто урушларда ҳам унча-мунча йигитлардан қолишмаганини билса бўлади. Хотин-қизларнинг майдонларда йигитлар билан расмана камондан ўқ отиш, пойга, кураш каби беллашувларда қатнашганлари ҳақиқат. Яъни маърака тутганлар, эркак, аёл, бола-чақалардан иборат юзлаб томошабинлар уларни кузатиб, завқланиб, тарафкашлик қилиб туришган.

Умуман, Соҳибқирон Амир Темурнинг санъатга, ўйин ва томошаларга муносабати ҳусусида нима дейиш мумкин?

Авалло шуни айтиш керакки, Амир Темур гўзалликни чуқур тушунган, ҳақиқий санъат ва санъаткорнинг қадрига етган. Бўлмаса бутун дунёдан машҳур мусаввирлар, наққошлар, меъморлар, ҳаттотлар, ўймакорлар, тоштарошлар, заргарлар ва бошқа санъат аҳлини Самарқанд ва Шаҳрисабзда тўпламаган бўларди. У дунёда қандай асл, ноёб ва гўзал буюм, асар ёки ёдгорлик бўлса, ҳаммасини Самарқандга олиб келтирган. Пойтахтда ташкил топган ўзига хос музейда ноёб китоблар дейсизми, хитой чиннилари дейсизми, мусаввирларнинг асл расмлари дейсизми, турли ўймакорлар ва сангтарошларнинг асарлари дейсизми — барчаси ҳар қандай кишини лолу шайдо қилган. Бунга кўпгина тадқиқотчи олимлар тан беришади. Соҳибқирон даврида бунёд бўлган санъатнинг қолдиқларини ўз кўзи билан кўрган Ҳерман Вамбери ҳайратланиб шундай ёзган эди: “Нақдлар ваҳший этиб тасвирланган жаҳонгирнинг дилида гўзаллик ва юксакликка муҳаббат шу қадар кучли эдики, бунга унинг даврида яратилган санъат ва меъморлик асарлари далилдир”.³⁹ Унинг саховати ва ҳиммати, меъморлик иқтидори, гўзалликка бўлган буюк муҳаббати, айниқса, Шаҳрисабз ва Самарқандда қурдирган қасрлар, мақбаралар, боғларда яққол намоён бўлган. Ҳозир ҳам барчани ҳайратга солиб келаётган Гўри Мир, Оқсарой, Жаҳонгир ва Аҳмад Яссавий мақбаралари Соҳибқироннинг диди, бадиий салоҳияти қанчалик баланд бўлганидан гувоҳлик бериб туради. Ўз мамлакатининг бошқа шаҳарларида ҳам гўзал бинолар амр этган: Табриздаги масжид,

Шероздаги сарой, Боғдоддаги мадраса шу жумладандир. Амир Темурнинг шеърят, мусиқа, рақс, қиссахонлик, ўйин ва томошаларга ҳам муносабати ижобий. Фақат шуни айтиш керакки, у ҳаётда оддийликни ёқтиргани, ҳамма нарсага жиддий кўз билан, элу-юрт, давлат манфаати нуқтаи назаридан қарагани туфайли санъатга, дилхушликка ҳам жиддий муносабатда бўлган. Унинг Самарқанддаги турғун ўрдасида ҳам, ҳарбий юришлари билан боғлиқ сайёр ўрдасида ҳам созанда, қонанда ва ўйинчиларнинг бир қанча гуруҳлари фаолият кўрсатган, деб ўйлаш мумкин. Бизгача етиб келган миниатюра расмлари шундан гувоҳлик берадики, Амир Темур саройларида бўлиб ўтадиган тор доирадаги баэмларда кўпинча 7-9 кишидан иборат мўъжазгина гуруҳлар хизматда бўлган экан. Шундай тўдаларнинг бирини замонасининг буюк созандаси ва бастакори Хожа Абдулқодир ал-Мароғий бошқарган.⁶⁰ Тўдада Қутб ал-Моусилий, Мавлоно Муҳаммад Коҳий, Ардашер Чангий, Абдулмўмин Гўянда, Абдулқодирнинг ўғли Сафиуддин ва куёви Насрийн ва бошқалар бўлган. Айнан шу тўда Деҳлида саралаб босилган “Темурнома” мураққасидаги бир миниатюрада тасвирланган деб ўйлаймиз.

Соҳибқирон боғ ўртасида солинган олти қиррали ва қуббали нақшинкор кўшқда истироҳат қилмоқда. Атрофида хизматкорлар. Кўшқ олдида пастроқда саллали мўътабар меҳмонлар. Улардан қуйироқда созандалар гуруҳи. Ўнг ёнда ғижжак, дойра ва дудук чалаётган уч созанда, чап ёнда бир найчи билан қарсақ чалиб қуйлаётган ашулачи. Ўртада оқаётган ариқча ва ҳовузчанинг икки ёнида икки раққос ўйинга тушмоқда. Ўнг ёндагисининг устида қизил камзул билан ва яшил лозим, чап ёндагисининг устида тўқ кўк камзул билан оқ лозим, қўлларида қайроқ. Иккаласининг ҳам белларида оқ белбоғлар ва уларга қистирилган шойи тасмалар, елкаларида узун оқ бўйинбоқлар, бошларида эса учлари қўнғироқли кулоҳсимон бош кийимлари, оёқлари яланг. Бири қайроқлар билан усул бериб, иккинчиси қўллари билан елкасидаги бўйинбоқни силкитиб, майин-майин рақсга тушмоқда. Созандалар сози билан, ҳофиз овози билан уларга жўр бўлмоқда. Бинобарин, бу ўринда тўрт созанда, бир ашулачи ва икки раққосни кўраммиз. Машшоқлар билан ҳофиз бир жойда ўтирган бўлиши керак, рассом композицияни ўйлаб уларни ажратиб икки ёнга жойлаштирган.

Ўша мураққадан ўрин олган яна бир расмда Амир Темурнинг Хизр Хожанинг қизи Тўқалхонимни тантанали кутиб олиши маросими тасвирланган. Шоҳона чодир. Шоҳсупада Амир Темур ва Тўқалхоним.

Ёнларида тик турган ҳолда эркак ва аёл уларнинг бошидан сочқи сочмоқда. Сўлда келиннинг сепини, совға-саломларни кўтариб келаётган қуда-андалар, ўнгда бир қанча аёл-эркак уларни кутиб олмоқда. Икки томонда икки янга алоҳида таъкидлаб тасвирланган. Этакда иккита дойрачи аёл усулида бир раққоса қўлларидаги қайроқларини шақирлатиб ўйнаб келаётир.

Умуман, мусиқашунос Т. С. Визго тўғри таъкидлаганидек, “XIV-XV асрлардаги миниатюралар қилли (чанг, уд, танбур, рубоб, ғижжак), пуфланувчи (най) ва уриб чалинувчи (дойра) чолғу асбобларининг истифода этилганини, улар кўпинча кичик дасталарга (ансамблларга) уюшганини ҳужжат сифатида тасдиқлайди. Мусаввирлар ушбу чолғуларни тасвирларкан, ўз давридаги турмуш воқеаларини акс эттирганликларига шубҳа қилмаса бўлади”.⁶¹ Чолғучиларнинг дасталари кўп ҳолларда раққос ва раққосаларнинг ўйинларига жўр бўлишган, улар орасидаги бир, баъзан икки ҳофиз қарсак чалиб, ўйинчинини, меҳр-муҳаббатни мадҳ этувчи қўшиқ куйлаб турган. Аёллар орасида чолғулардан кўпроқ дойра билан чанг расм бўлиб келган. Шундан бир, икки, баъзан ҳатто учта дойра билан раққосаларни ўйнатишган. Катта тўйлар, байрамларда эркак ва аёл чолғу дасталари ёнма-ён, раққос ва раққосалар эса аралаш ўйнаганлар.

Маълумки, ўша давр одатига биноан жанглар, ҳарбий юришлар карнай-сурнай, ноғора ва болобонларнинг садолари остида олиб борилган. Сўнгги асрларда Фарбий Оврупо ва Русияда пайдо бўлган “уруш театри” деган тушунчани ўша даврга нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Негаки, жангу жадаллар ҳам каттакон бир томошани эслатган. Амир Темур юришлари, жанглари ҳам истисно эмас. Темур тузукларидан бири “Катта ноғора ва байроқ ато этиш тузути” деб аталади. Яъни ноғора байроқ сингари мўътабат тутилган. “Амр қилдимки, — деб ёзади тузукда Соҳибқирон, — ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир ноғора берилсин. Амир ул-умарога байроқ ва ноғора, туман туғи ва чортуғ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай (нафир) берсинлар. Аймақларнинг амирларига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт белларбегимнинг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар”.⁶²

Амирлар, мингбоши, юзбоши ва ўнбошилар жангларда кўрсатган хизматларига қараб даражалари ошиб, қўшимча байроқ, туғ ва ноғоралар билан рағбатлантирилган.

Соҳибқирон кўшинида зарур жанговар кайфият, ғалабага ишонч руҳи уйғотиш учун вақти-вақтида ҳар хил мусобақалар, томошалар,

намойишлар ўтказиб турган. Бундай йиғинларда навкарларнинг жисмоний ва руҳий тайёргарлиги синондан ўтган. Нега деганда, навкарлар мунгазам равишда жанговор кураш усулларини ўзлаштириб боришган. Махсус таёқлар, гурзилар, занжирлар, арғамчилар билан олишув, майдонда ва отлар устида кураш, муштлашув, сакраб тепиш, чил бериш, калла уриш, қўлларни қайириш каби юзлаб усуллар ишлатилган. Мана шундай беллашув ва мусобақаларда ғолиб чиққанлар баҳодирлик унвони ва юксак мартабаларга эга бўлишган. Шу боис Амир Темурнинг машқлар туфайли ва оммавий мусобақаларда чиниққан ҳар қайси навкари ўз кучи, моҳирлиги, тadbиркорлиги, ғалабага ишончи, руҳий тетиклиги билан минг аскарга бас келаркан. Айтишларича, Амир Темур “Минг аскар” деган жанговор яккама-якка кураш усулини ишлаб чиққан ва лашкарларига ўргатган экан.

Соҳибқирон ҳатто кўплаб ҳофизу дарвишлар иштирок этадиган мутасаввифларнинг зикри жаҳриясидан ҳам фойдаланган экан. “Темурнома”да ёзилишича, Амир Темур Рум сипоҳларига қарши жанг қилишдан олдин 40 минглик лашкарларини саф-саф ва тоифа-тоифа қилиб назаридан ўтказди. Унинг ҳукмига кўра, қирқ минг карнай, ноғора, болобон келтирадидлар. Овчиларга қирқ минг қалдирғоч тутиб келтиришни буюради. Уларни қафасларга солиб, сув билан дон бериб тайёрлаб қўйишади. Шундан сўнг “тўрт минг ҳофизини хушхон” ни бошлаб келадидлар. Кечқурун хушхон ҳофизлар бошчилигида сипоҳлар зикри жаҳрияни бошлаб юборадидлар. Қалдирғочларни қафаслардан бўшатиб учуришади, улар кўк юзини тўсиб олишади. Минглаб машғаллар ёқилади. “Тўрт тарафдин байроқларни жилага келтуруб, такбир айтиб, ҳофизлар марсия ўқуб, румийларга қарши бора бошлайди”.⁶³ Бундан еру кўк зилзилага келиб, Рум халқининг кўнгилларига ғулғула солади. Майдондаги муҳолиф аскарлар қоча бошлайди.

Тўрт минг ҳофиз қатнашгани лоф, албатта. Лекин маҳорабада улардан фойдаланишганига ишонса бўлади: туяларга ўрнатилган тунука уйларга жойлашиб олган ҳофизлар жангга кирган пайтда “имом Ҳасан ва имом Ҳусайн марсияларидан ўқиб”, аскарларни жанговор кайфиятини ошириб, душманларни ваҳимага солишган.

Манбаларга қараганда, Амир Темур томоша санъатлари ичида рақсга алоҳида эътибор берган кўринади. Буни Соҳибқирон ҳузурда ўтган базм, тўю томошаларда раққос ва раққосаларнинг фаол иштирок этишидангина эмас, завққа тўлган, илҳоми жўш урган пайтларда, Амир Темурнинг шахсан ўзи ҳам тўлиб-тошиб ўйнашидан билиб оламиз.

Шундай бир лавҳа муаррих Ибн Арабшоҳ томонидан қайд этилади: “Темур подшоҳлар ва амирлар, уфқлар султонлари ва улуғларини, туманлар оқсоқоллари, аскарлар асимлари ва қўмондонларини тақлиф этиб, уларга ўз қўли билан қадаҳлар қуя бошлади ва улардан ҳар бирини ўз биродари ёки ўғли мақомига қўйди; уларга гоят қимматбаҳо хилъатлар кийгизиб, хилма-хил инъом-эҳсон ва армуғонлар ато этиб, ҳар бирини ўз ёнидан ўнг томонига ўтқазарди. Чап томони эса аёллар ва хонимлар учун махсус эди. Чанг, уд, ургун, ғижжак, най наволари янграб, ашула авж олиб, раққосалар ўйинга тушиб, ниҳоят ўйин-кулги, хурсандчилик Амир Темурни тўлқинлантириб, шод-хуррамлигу маҳрурлик уни қулғутди. У мададкордан ёрдам сўраб тик тургач, кексалигига қарамай, ўртада тебрана-тебрана рақсга тушди.

Шунда Темур бошидан жавоҳирлар, марваридлар, кумуш ва тиллолар, турли-туман нафис, қимматбаҳо ашёлар сочдилар... Жамоат тарқалмагунча Темур шу аҳволда давом этди”.⁶⁴

Ибн Арабшоҳ соҳибқирон Амир Темурни ўйин-кулги, кайф-сафога берилган ўғли Мироншоҳга қарама-қарши қилиб таърифлар экан, “Темур бўлса ажиб нарсалардан ажэбланмас, ўйин-кулги ва мусиқа уни ўзига мафтун этмасди”, — деб ёзади.⁶⁵ Бошқа бир ўринда: “У табиатан масхарабозу шоирларни ҳуш кўрмасди”, — деган фикр билдиради.⁶⁶ Ушбу маълумотларни Амир Темур мусиқани, шеърятни, ўйин-кулгини, масхарабозликни умуман инкор этарди деб тушунмаслик керак. Ҳарбий юришлардаги ҳар бир муваффақиятдан сўнг улоштирилган катта байрам тантаналари, фарзандлари ва невараларини уйлантириш муносабати билан ўтказилган дабдабали тўйлар унинг мусиқага, ўйин-кулгига етарли эътибор берганини исбот қилади. Гап шундаки, Амир Темур шоҳ ва ҳокимларнинг ўзларини шоирлару масхаралар билан қуршаб, қўнларини нуқул ўйин-кулги, маишат билан ўтказишларига қарши бўлган, чунки бундай машғулотлар уларни давлат ишларидан чалғитиб, пировард-натижада низоларни кучайтишга, жабр-зулмга олиб келади, деб ўйлаган. Шу боис қаттиққўл соҳибқирон 1399 йилда Табризда салтанат тутган Мироншоҳга ёмон таъсир кўрсатаётган надиملардан Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Қўҳажий Қўҳистоний, Устод Қўтбиддин ал-Моусилий, Устод Ҳабиб Удий, Устод Ардашер Чангий, Абдулмўмин Гўянда ва Хожа Яҳё Наррадни жазога буюради.⁶⁷ Айтишларича, шулар орасида Хожа Абдулқодир ҳам бўлган экан. У ўзини девоналикка солиб қочиб юрган. Амир Темур Ироқда бўлганида уни тутиб келтирадилар. Аммо Хожанинг

қироат илмини яхши эгаллагани, соҳибқирон қошида “бийик ун била куръон ўқумоқ бунёд қилиши”⁶⁸ туфайли жони омон қолади.

Дарвиш Алининг ёзишига кўра, Хожа Абдулқодир туяларга осилган турли ҳажмдаги қўнғироқлар ёрдамида Ироқ мақоми оҳангида амали тарона куйини чалиб яқинлашади. Амир Темур ўша пайт хизматда бўлган ажойиб санъаткор Хожа Абдуллоҳи Ларийдан бу қандай куйлигини сўрайди. Ларий: “Агар Абдулқодирнинг гуноҳидан ўтсангиз, мен бу куйнинг нималигини айтардим”, — дейди. “Гуноҳидан кечдим, айт!” — дейди Амир Темур. “Абдулқодир куйи амали тарона”, — дейди Ларий. Соҳибқирон Абдулқодирнинг гуноҳидан ўтиб, ўз ёнига олади. Абдулқодир олий мажлисларда надим ва мулозимлик қила бошлайди.⁶⁹ Аммо Қутбиддин ал-Моусулий қатл этилади. Ибн Арабшоҳ уни “бевафо замоннинг мўъжизаси, мусиқа ва қўшиқлар илмида устоз” деб таърифлаган.⁷⁰ Амир Темур ўгли Мироншоҳни базму жамшид билан давлат ишларидан чалғитган шундай кишини ҳам аяб ўтирмаган.

Ҳа, Амир Темур шароитга қараб ҳар қандай мусиқани тинглаган, томошаларни кўрган, завқланган. Ўн икки мақом куйларини, қиссагўйликни, шатранжни, паҳлавонларнинг майдонларда курашга тушишини, зўрғарларнинг ўз куч-қудратларини намойиш қилишларини, жанговор қуроллар билан бажариладиган рақсларни, дор ўйинини ёқтирган. Ёлғиз ўзи ёки энг яқин маҳрамлари иштирокида уд, қонун, чанг ва най наволарини тинглашни хуш кўрган бўлса керак. Ўрни келганда ҳазил-мутойиба, масхара ва муқаллидларни ҳам тинглаган, томоша қилган. Ҳақиқатгүй, мард одамларни ёқтирган. Сўз қанча аччиқ бўлмасин, агар у рост бўлса, тинглаган, қадрига етган. “Темурнома”да шундай воқеа баёни бор. Ҳиндистонда бўлганида Соҳибқирон ўша ерлик “машшоқ, нағмасозларни” йиғиб, уларнинг “мақомини” тинглайди.

Айниқса, унга кўзи кўр бир нағмачи манзур бўлиб уни ўз хузурида қолдиради ва доим саз чалдиради. Бир куни Соҳибқирон нағмачи кўрдан:

— Отинг нима? — деб сўрайди.

Нағмачи кўр — Отим Давлат, — деб жавоб беради.

Амир Темур дейди — Давлатнинг кўзи кўр бўлурми?

Нағмачи — Давлат кўр бўлмаса, оқсоқ қошига келурми?

Бу лутф Соҳибқиронга манзур бўлиб, унга кўп инъом ва сийлов беради.⁷¹

Аммо Соҳибқирон “бузуқи ва оғзи шалоқ ғийбатчи одамларни” мажлисига йўлатмаган экан.⁷²

Амир Темури қироатхонлик ва шеърхонликни хуш кўрган. Алишер Навоий ёзган эди: “Темури Кўрагон.. агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор”.⁷³ Бундан келиб чиқадики, соҳибқирон бошқа ижрочиларни тинглаш билан бирга ўзи ҳам шеърхонлик ва қиссахонликда машқ қилиб турган. Баъзан илҳоми жўш урганда Амир Темурнинг ўзи ҳам шеър тўқиганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. “Темури тузуқлари”да айтилишича, масалан, Соҳибқирон қанча ҳурмат-эҳтиром кўрсатмасин, гуноҳларини кечирмасин, ғанимлиқ йўлидан қайтмаган қайноғаси Амир Ҳусайнга қуйидаги туркча (ўзбекча) байт ёзиб юборган экан:

Ёрга еткур сабо, ким макр қилмишдир манга,

Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анга.⁷⁴

Ибн Арабшоҳ соҳибқироннинг қиссахонларни хуш кўрганлигини шундай таърифлайди: “Темури тарих китоблари — анбиёлар қиссаларини, аввал ўтган подшоҳлар сийратлари ва қадим салафлар ҳақидаги ҳикоятларни доимо — сафарда бўлганида ҳам, хадарда (бир жойда муқим) турганида ҳам ўқитиб, кунт билан тинглади эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди. Ушбу ҳикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқирилиши, улар нағмаларининг ўз қулоғига муттасил чалирилиши натижасида Темури ушбу ҳикоятлар жиловини қўлга олиб, батамом ўзлаштириб олган эди. Бу ҳол шу даражага бориб етгандики, агар ўқийётган қиссахон бирор хатога йўл қўйса, Темури унинг хатосини тузатиб совоб (тўғри) йўлга солар эди”.⁷⁵ Амир Темурнинг Мавлоно Убайд деган қадрдон қиссахони бўлган. Аммо у йўлида дуч келган бошқа ҳар қандай таниқли қиссахон, ҳофиз, воизни ҳам тинглаган. 1400 йилда Дамашқда бўлганида, масалан, у Мисрдан келган араб шоҳлари тарихи билимдони Ибн Ҳалдунни тинглаган, унинг ҳикоясидан мамнун, маҳоратидан завқ олган. Ибн Ҳалдун соҳибқирон ёнида 35 кун бўлиб, унинг хос мажлисларида қатнашиб, араб шоҳлари ва авлиёлари ҳаётидан кўплаб қисса ва ривоятлар ҳикоя қилган.⁷⁶

Қиссахонлар ёқимли ва таъсирли овозга эга бўлишган, қисса ва ҳикоятларни ич-ичига кириб, воқеаларни жонлантириб, ҳис-ҳаяжон ва изтироб билан баён қилишган. Туғрироғи, қисса ва ҳикоятларни ўқишмаган, балки ижро этишган. Амир Темурнинг қиссахонликка қизиқиши, ривоятлар ва ҳикоятлар унда ёд бўлиб кетганлиги шундан. Шу сабабдан ҳам

Амир Темур қиссахонларни катта ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлган саййидлар, мунажжимлар, ҳакимлар, муаррихлар қаторига қўяди.

Қиссахонларни бу қадар эъзоланиши, уларга мурожаат қилиб туришига сабаб, биринчидан, уларнинг билимдонлиги бўлса, иккинчидан, жозибали ва таъсирчан овоз ҳамда ёқимли қадди-қоматга эга бўлиб, қиссаларни ич-ичига кириб, маҳорат билан ижро этишидир. Соҳибқирон қиссахонлар ҳикоя қилган қисса ва ривоятлардан сабоқ олган, ибратли жиҳатларидан ўз фаолиятида фойдаланган.

Шундай қилиб, Соҳибқирон Амир Темур шаҳар маданиятини тиклаш ва ривожлантириш, аҳолининг ўтроқ ҳаёт кечириши ва деҳқончилик билан шуғулланиши масаласига алоҳида эътибор бериши натижасида санъатнинг барча турлари, ўйин ва томошаларнинг кескин юксалиши учун мустаҳкам пойдевор яратилди. Бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросон маданиятлари бир-бирига кучли таъсир кўрсатди. Ижодий ҳамкорлик ва ўзаро таъсир, айниқса, мусиқа ва томоша санъатларида яхши самаралар келтирди. Лекин бу икки минтақа санъатда қўшилиб кетмади, барибир икки мустақил оқим сифатида ҳаракат қилди. Мовароуннаҳрда бадиий маданиятда турк эллари ва улусларининг ўрни тобора яққолроқ сезила бошлади.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида маҳаллий усталар ва санъаткорлар билан ўзга юртлардан кўчиб келтирилган шу тоифа истеъдодли кишилар ўртасида тез фурсатда ижодий алоқалар ўрнатилиб, янги бадиий мактаблар шакллана бошлади. Томоша санъатларида ҳам шундай жараёни кузатиш мумкин. Фарқи шундаки, Мовароуннаҳрда томоша санъатларида шаҳар ва сахро (ўтроқ ва кўчманчи) маданиятлари ҳамон аниқ икки катта йўналиш сифатида кўзга ташланади.

XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг бошларида ислом дини ва тасаввуф тариқатлари билан боғлиқ бўлган қироатхонлик, қиссахонлик, воизлик, маддоҳлик, зикри жаҳрия, қаландар ва дарвешларнинг юришлари, садр самолари каби ўзига хос маросим ва томоша тарзида ўтадиган ҳодисалар ҳам кучайиб борган, албатта. Аммо шу ёруғ дунё неъматлари ва лаззатларини куйловчи, инсонни, унинг бирдамлиги, меҳр-муруввати, саховати, қалби ва туйғуларини улугловчи маросимлар, байрамлар, ўйинлар ва томошалар етакчилик қилган. Айнан мана шу оммавий тарзда ўтадиган тўй ва байрамлар мусиқа ва томоша санъатларининг барча турларини қамраб олган, бор ижрочиларнинг ҳаммасини жалб этган ҳамда шаҳар ва сахро маданиятларининг бир-бирига яқинлашуви учун қулай шароитлар яратиб берган. Томошагоҳ ва

сайилгоҳларда ўтказиладиган, минг-минглаб томошабинларни жалб этадиган бундай тўй ва байрамларда бошқа санъатлар қатори халқ кулгиси, шу кулгининг ҳар хил шакллари катта ўрин эгаллаган.

ТОМОША САНЪАТЛАРИ ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА

Шарафиддин Али Яздий ва Фасиҳ Ҳавофийнинг маълумотиغا қараганда, Амир Темури вафот этган маҳалда ундан икки ўғил, бир қиз, 19 невар ва 15 чевара қолган экан. Хотинларидан Сарой Мулк хоним, Туман ого, Тўқал хоним ва Рухпарвар хоним ҳаёт бўлишган.

Соҳибқирон ўлими олдида ўрнига невараси Пирмуҳаммад баҳодирни тайинлайди. Аммо Самарқандда Темурнинг дафн маросими ўтар-ўтмас марҳумнинг васияти рад этилиб, тожу тахт учун кураш бошланади. Шу ўринда Ҳерман Вамберининг қуйидаги фикри тўғри: “Темур ворислари билан жаҳонгирлик майдонида ўздан илгари ҳукмронлик қилган муғуллар сингари бахтли бўла олмади. Муғул ҳукмдори катта бир мамлакатнинг асосини тузди, ўғиллари ва ворислари воситасида уни кучайтирди ҳамда кенгайтди. Темур эса ҳокимият биносини баланд кўтарди, аммо унинг фарзандлари кучли суянчиқ бўлиш ўрнига ноаҳиллик ва ўзаро урушлар қилиб, бу иморатнинг нураши ва емирилишига олиб келдилар”.⁷⁷

Яхшиямки, Шоҳруҳ Мирзо бор экан. у ақл-идрок, тадбир, зарур бўлганда, жангу жадал йўли билан Хуросон ва Мовароуннаҳрда нисбатан тинчлик ўрнатди, Мовароуннаҳрни тўнғич ўғли Мирзо Улуғбекка топширди. Шоҳруҳ Мирзо отаси Амир Темур одатлари ва тамойилларини пухта ўзлаштириб, шу йўлдан боришга интилган ақлли, диёнатли подшоҳ эди. Алишер Навоий “Ҳоқони Саид Шоҳруҳ Мирзоким, авлод ва амжод орасида соҳибқирон отасининг қойим мақоми бўлди”, — деб ёзди.⁷⁸

1397-1447 йилларда (яъни 50 йил) Хуросонда ҳукмдорлик қилиб, юртда нисбатан тинчлик ва осойишталик ўрнатган Шоҳруҳ Мирзо отаси каби шаҳарсозлик ва қурилиш ишларига катта эътибор беради. Ҳиротни гуллатади, вайрона бўлиб ётган Марв шаҳрини тиклайди. Машҳадда мақбара, сарой, боғ солдиради, пойтахтда катта кутубхона тузади, тарихчи олимларни тўплаб, уларга буюртмалар беради. Санъатни, шеърятни чуқур тушунган, истеъодларни қадрлаган экан. Алишер Навоийнинг ёзишича, Мавлоно Ҳусайн Хоразмийнинг бир шеъри ёқиб қолиб, уни Ҳиротга келтирган ва “Қасидаи бурда”ни хоразмийча туркий тил билан шарҳлашни буюрган.⁷⁹ Ўзи ҳам туркий ва форсий шеърлар

ёзган. Шоҳруҳ Мирзо гарчи мусиқа, томоша санъатларига шахсан унча рағбат кўрсатмаган бўлса-да, унинг даврида бу санъатлар яхши ривожланган. Масалан, Шарафиддин Али Яздий 1394 йилда Кичик Осиёдан қайтган Шоҳруҳ Мирзони Амударёдан ўтишда, Шаҳрисабзда, Самарқандда тантанали кутиб олиш маросимлари ва унда ҳунармандлар билан бирга мусиқа ва томоша санъатлари намояндalари катта ўрин тутганлиги ҳақида ёзади.

Мовароуннаҳр ҳукмдори овозаси етти иқлимга кетган буюк астроном Муҳаммад Тарағай — Улуғбек ҳам отаси сингари илф-фан, маърифат, адабиёт ва санъатга катта эътибор беради. У Самарқанд тахтида қирқ йил (1409-1449) ўтирган. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро”да ёзади: “Олим, одил, ғолиб ва ҳимматли подшоҳ Улуғбек Кўрагон... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қилни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят чўққига кўтарилди”.¹⁰ Бундан ташқари, у Қуръонни етти қироат билан ёддан ўқиган, “гоҳи назмга майл” кўрсатган.¹¹ “Тўрт улус тарихи” асаридаги назмлар шундан далолатдир. У Самарқандда қурган мадраса, хонақоҳ, масжид, расадхона, чиннихона, боғу роғлар, фаввораларни гапирмаса ҳам бўлади. Отаси ва бобоси сингари қиссахонликка меҳр қўйган. Муаллимларидан бири қиссахон Ҳамза ибн Али Тусийдир. Мирзо Улуғбек даврида ҳар қандай санъатнинг, шу жумладан ўйин ва томошаларнинг ривожланиши учун ҳам қулай шароитлар яратилади. “Бобурнома”да ёзилишича, Мирзо Улуғбек бунёд этган Кўк Сарой номли тўрт ошёнли кўшк, Боғи Дилқушодаги Темурбекнинг Ҳиндистон юришини тасвирловчи улуғ қаср, Боғи Майдондаги икки ошёнли Чилустун иморати, шуни ёнидаги яна бир боғда қад кўтарган Чиннихона чордараси ва бошқа шу каби жойларда улуғ маъракалар, мажлислар, қабул маросимлари ўтказиб турилган.¹² Шубҳасизки, бундай маъракалар соз аҳли, сўз аҳли ва зўр аҳлисиз ўтмаган. Шарқ ва Ғарбдан Самарқандга ташриф буюрган элчилар, савдогарлар, олиму фозиллар деворий суратларни, антиқа буюмлар ва чиннилар коллекциясидан завқ олиб, созанда, хонанда ва раққосларнинг чиқишларини мириқиб томоша қилганлар.

Мирзо Улуғбек, айниқса, китоб ва бинокорлик билан боғлиқ санъатларга, мусаввирлик, наққошлик, ўймакорлик каби санъатларга алоҳида меҳр қўйган. Мусиқа назарияси ва ижрочилиги билан махсус шуғулланган. Дарвиш Али ўзининг “Рисолаи мусиқа” асарида Мирзо Улуғбекнинг мусиқий қобилиятига юксак баҳо беради. Унинг ёзишича,

у ўн икки мақом куйларини пухта билиш билан чекланмаган, ўзи ҳам янги оҳанглар ва зарблар кашф этган экан. Бир муддат Абдулқодир ал-Мароғийдан таълим олган ва уд чолғусида машқ қилган, деб ўйлаймиз. Томоша санъатларидан рақсга кўнгил кўйган. Унинг хос мажлислари ва қабул маросимларида раққосалар гуруҳи ўйнаган. Негаки, Мирзо Улуғбек хотин-қизларни эркаклар билан бир қаторга қўйган. Бухорода ўзи қурдирган мадраса пештоқига илмга интилиш барча муслим ва муслималарга фарздор, деб ёздириши бежиз эмас. Мирзо Улуғбек фақат саройда эмас, бошқа жойларда ҳам базмларда аёлларнинг эркаклар билан аралаш ўтириб, бирга ашула айтишига, ўйин-кулги қилишига рухсат берган. Ҳатто Самарқанд Шайхулислом Исомиддиннинг бир зиёфатида хотин-қизлар ҳам қатнашиб ашула айтишган экан.

Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” асарида шундай ҳикоя бор: Шайхулислом Исомиддин ўзи яшаб турган Хожа Абуллайсий маҳалласида ҳаммом қурдирган бўлиб, шу муносабат билан чорбоғида шаҳарнинг аъёнлари ва фозилларини тўйлаб катта зиёфат беради. Зиёфатта подшоҳ Мирзо Улуғбек ҳам ўзининг аркони давлати билан ташриф буюради. Самарқанднинг ман-ман деган санъаткорлари ҳам шу ерда жам бўладилар. Улар орасида Шарофатхон исмли бир хушрўй ва хушбичим аёл ҳам бор эди. Бадавлат одамлар зиёфат берганда, шу соҳибжамол хонандани ҳам таклиф қилишар экан. Шарофатхон йигитлардай либосда келиб, базмни гуллатаркан. Хуллас, Хожа Исомиддиннинг йиғинини ҳам Шарофатхон ўз санъати билан мунаввар қилади. Базм аҳлининг талаби билан тўртта кўшиқ айтади.

Шарофатхон Лутфийнинг:

Ёз бўлди, керак ул бути ағёр топилса,

Барча топилур бир керак ёр топилса, — деб бошланадиган ғазалини бошлаган эди ҳамки, дарбозада муҳтасиб Саид Ошиқ пайдо бўлади. Хонадон соҳиби Исомиддин шошганича унинг истиқболига чиқиб, дастурхонга таклиф этади:

— Пойи қадамларига ҳасанот, жаноби муҳтасиб. Қани, дастурхонга марҳамат!

Муҳтасиб пинагини ҳам бузмай, турган жойида қоққан қозикдай тураверади. Сўнгра шайхулисломга қараб ўшқира кетади:

— Шайхулислом беислом! Хотинлар билан эркаклар бирга ўлтурсин, бирга кўшиқ айтсун, деб қайси мазҳабда айтилган!

Можарони эшитиб Шарофатхон ҳам, аҳли мажлис ҳам жимиб қолишади. Ҳамманинг дили сиёҳ бўлади. Муҳтасибнинг бу қадар

жоҳиллиги, қурслигидан Мирзо Улуғбек ҳам қаттиқ ранжийди. Агар муҳтасиб чиқиб кетмаганида, ундан эшитадиганини эшитарди. Селгир шайхулислом ўртага чўккан губорни кўтаришга шошилади:

— Азиз меҳмонлар! Инсоннинг тириклиги анинг хоҳиши билан бўлмаса, қандоқ қилиб ўзини тирик ҳисоблагай. Кишининг билими бўлсаю, ақли бўлмаса қийин экан. Келинлар, бундоқ касдин ҳафа бўлиб ўлтурмайлик, дастурхон мунтазир бўлмасун. Қани Шарофатхон, бир ашула рақси билан бўлсун, шикаста кўнгуллар ором олсун...⁸³

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда энг сара созанда ва хонандалар, рақс усталари, томошасозлар тўпланишган, байрам ва томошалар қанда бўлмаган. Тарихчи Мирхонднинг ёзишича, 1415 йилда Мирзо Улуғбек Дон Минг раҳбарлигидаги Хитой элчилари шарафига шоҳона байрам уюштирган экан.⁸⁴ Кониғил ўланида ҳам мунтазам байрам ва сайиллар ўтказиб турилган. Мирзо Улуғбек наврўз ва меҳрон байрамларининг яхши ўтишини таъминлаб, рағбатлантириб турган. Шунинг учун ҳам ўша даврнинг таниқли шоири Саккокий ўзининг Улуғбекка атаб ёзилган қасидаларидан бирида бутун бир бобни наврўзга бағишлайди. Унда жумладан шундай сатрлар бор:

Гулистон аҳли бу кун эрур ҳам ийду наврўз,
Улар гул сочдилар, ман ҳам кетурдим хуш бу ҳалвони.
Ёҳуд гул васлаларидин тикиб бир хильати зебо,
Бу мажлиста кетурмакка тиладим асли волони.⁸⁵

Шу даврда яшаган кўпгина теурий шаҳзодалар адабиёт, мусиқа ва томоша санъатларига катта қизиқиш билан қараганлар. Мироншоҳнинг ўғиллари Або Бакр Мирзо ва Халил Султон, Шоҳруҳнинг ўғли Бойсунқур Мирзо шу жумладандир. Ҳаммалари туркиғўй шоир бўлишган. Халил Султон девон ҳам тузган. Айниқса, Мирзо Улуғбекнинг иниси Бойсунқур Мирзо адабиёт ва санъатта ҳомийлиги билан машҳур бўлган. Алишер Навоий унга қуйидагича баҳо беради: “Бойсунқур Мирзо хуштабъ ва сахий ва айёш ва хунарпарвар подшоҳ эрди. Хаттот ва наққош ва созанда ва гўяндадин мунча беназир кишиким, анинг табиатидин ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида, пайдо бўлмиш бўлғай”.⁸⁶ Дарвиш Али ҳам ўзининг “Рисолаи мусиқа” рисоласида Бойсунқурнинг санъатдаги ҳомийлигига юксак баҳо беради. Ҳукмдорлар орасида Хисрав Парвездан кейин ҳеч ким Бойсунқурчали яхши ва лаззатли умр кечирмаган, дейди у. Бойсунқур ташаббуси билан “Нигористон” саройида бутун Марказий Осиёдан тўпланган 40 та хаттот ва мусаввир уюшиб, кенг миқёсда китобат билан машғул бўладилар.

Мирзониинг ўзи ҳам хаттотликда ниҳоят даражада моҳир экан. Шеър ёзган, соз чалган, куй басталаган.

Бойсунқур Мирзо саройида Хожа Юсуф Андижоний, Амир Шоҳий деган машҳур созандалар хизмат қилишган. Дарвиш Алининг айтишича, Хожа Юсуф 360 та куй басталаган бўлиб, уларни бир йил давомида ҳар куни чалишни кўзда тутган экан.

Кейинчалик Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий мусиқада ундан таълим олишган. Хожа Юсуф Андижонийнинг мухлислар орасида обрў-эътибори шу қадар юксак эканки, бошқа юртларнинг султонлари унинг бир куйини эшитишга муштоқ бўлиб, Бойсунқурга мурожаат қилиб туришар экан. Чунончи, Иброҳим Мирзо Хожа Юсуфнинг Ироқ мақомининг ним сакил усулида яратилган бир куйини сўраб олган дейдилар.

Шундай қилиб, Шоҳруҳ ва Мирзо Улуғбекнинг оқилона ҳукмронлиги туфайли XV асрнинг биринчи ярмида Хуросонда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам шаҳар маданияти янада ривожланиб, шеърят, мусиқа, тасвирий санъатлар, ҳунармандчилик тараққий топди. Кўпгина шаҳарларда санъаткорлар ва ҳунармандлар касабаларга бўлинган ҳолда яшаш ва ижод қилиш йўлини маҳкам тутдилар. Касаба уюшмалари пайдо бўлди. Мақомхонлар, қарнайчи — сурнайчилар, рақс усталари, қўғирчоқ ўйнатувчилар, масхара ва муқаллидлар, дорбозлар, ҳайвонларни ром қилувчилар, найрангбозлар уюшмалари шу жумладандир. Мамлакат пойтахти Самарқандда, вилоят, туман ва шаҳар ҳокимларининг саройларида барча санъат аҳлининг бирлаштирувчи наққорахоналар, халқ орасида меҳтарликлар пайдо бўлди. Бир мамлакатнинг икки ҳудудида жойлашган маъмур уюшмаларнинг таркибидаги жамоалар, тўплар бир-бирларига ўтиш ва ўзаро таъсир кўрсатиш билан чекланмай, ипак йўллари орқали ҳам Шарққа, ҳам Ғарбга томон юриб, кўпгина мамлакатларда ўз санъатларини намоёниш этишган.

Аммо Шоҳруҳ вафотидан (1447 й.) кейин, Вамбери таъбири билан айтганда, мамлакатнинг “хйла муддат очиқ ва соф турган осмонини қуюқ ва қора булутлар ўраб олди. Тинчлик туфайли яралган сулҳ ва саодатнинг ноёб самаралари ўзаро қонли урушлар туфайли барбод бўлди”.⁸⁷ Хуросонда Бойсунқурнинг ўғли Алоуддавла, бу ҳам етмагандай, ҳибсдан қочган қорақуюнли туркман раиси Ёралибек Шоҳруҳ 50 йил тўплаган ва қурган моддий ва маънавий бойликларни талон-тарож қилди, вайрон этди. Бундай ҳол Самарқандда ҳам содир бўлди. Кўчманчи қабилаларнинг суворийлари муҳташам саройлардаги

куркам расмларни кунпаякун қилишди. Мирзо Улуғбек қатлидан кейин ўзаро низолар, талофат янада кучайиб кетди.

Шундан кейинги даврларда Темур ворислари орасида Султон Абусаид мамлакат бирлиги учун курашиб, 18 йилча ҳукмронлик қилди. Ота-боболарининг анъаналарини, урф-одатларини давом эттирди, дабдабали тўйлар, байрамлар ўтказди. Унинг катта ўғли Султон Аҳмад Мирзо 25 йил давомида Самарқандда ҳокимлик қилди. Хожа Аҳрор Валийга қўл берган диёнатли киши эди. “Бобурнома”даги маълумотта қараганда, Султон Аҳмад яхши мерган бўлган экан. “Ўқни бисёр яхши отар эди, — деб ёзади Бобур. — Илбосинга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидан кириб аксар урар эрди”.⁸⁸ Бинобарин, Султон Аҳмад майдон томошаларини, беллашувларни хуш кўрган. Унинг саройида ҳам кўпроқ полвонлар, чавандозлар, мерганлар, якка ижрочилар йиғилган. Унинг амирларидан Жонибекнинг полвон, Аҳмад Ҳожибекнинг шоир, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг шатранж устаси, Сайид Юсуфнинг қўбузчи бўлиши ҳам шундан далолат беради.

Фарғона вилоятига ҳокимлик қилган Умаршайх кўп жиҳатдан акаси Султон Аҳмад Мирзога ўхшаган. Ўғли Бобур Мирзонинг ёзишича, саховатли, хушхулқ, мард, ширин забон киши бўлган экан. У ҳам чавгонни, камон отишни, калтар учиришни хуш кўрган. Амирларидан Хожа Ҳусайнбек қўшиқ айтган, Қосимбек қавчин ҳазил-мутойибага уста бўлган.⁸⁹

Султон Аҳмаднинг яна бир укаси Султон Маҳмуд эса ҳар жиҳатдан акаси ва укасининг зидди бўлган. “Залим ва фосиқ эди”, — дейди Бобур.⁹⁰ Шеър ёзган, девон тузган. Бобур унинг шеърлари “суст ва бемаза эди” деб ёзади.⁹¹ Афтидан, Султон Маҳмуд ҳазил-мутойиба, кулги шайдоси бўлган кўринади. Балки шеърлари ҳам шу руҳда ёзилгандир. Бобурга ёқмагани ҳам шундан бўлса керак. Нега деганда, Султон Маҳмуднинг саройида масхаралар тудаси иш курган. Акаси ва укаси Хожа Аҳрорга эътиқод қилса, Султон Маҳмуд ўз масхаралари ёрдамида унинг устидан кулган экан. “Бобурнома”да ўқиймиз: “Бир неча масхара ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанъ ҳаракатлар қилурлар эди”.⁹² Султон Маҳмуд олти ой шоҳлик қилган, холос, бошқа вақтларда Астробод, Термиз, Чағаниён ва бошқа вилоятларга ҳокимлик қилган. Шу боисдан у эркин, тизгинсиз, шўх яшаган бўлса керак. Хожа Аҳрорнинг масхара қилинишига келганда шуни айтиш керакки, одатда масхаралар ҳеч кимни аямаган, ҳеч ким уларнинг кулгисидан қочиб қутилмаган; бироқ

кўпинча кулги тифига илинганлар ҳам ҳафа бўлишмаган, буни ҳазил-мутойибага йўйиб индамай кетаверганлар. Феъли кенг Хожа Аҳрор ҳам шундай қилган бўлса керак. Заҳриддин Муҳаммад Бобур аслида жиддий санъатни ёқтирган, лекин баъзида масхараларнинг сўзларини эшитган, томошаларидан мароқланиб кулган. Унда нега бу ўринда Бобурнинг жаҳли чиқди, амакиси бўлмиш Султон Маҳмуднинг “бад эътиқод”, “ҳаёси камроқ” деб, унинг қошидаги масхараларни “бебок” деб сўқди? Сабаби битта, у ҳам бўлса Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг масхара қилинишидир. Чунки бошқа темурийлар сингари Бобур ҳам Хожа Аҳрорни ўзининг пири муршиди ҳисоблаган, унга тил текизиш, унинг устидан кулишни эътиқодсизлик, шаккоклик деб билган. Биз учун эса маълумотнинг ўзи жуда муҳим, қайсики халқ ўртасидагина эмас, балки айрим темурий подшоҳлар ва ҳокимларнинг саройларида ҳам махсус масхараларнинг тўдалари фаолият кўрсатганини тасдиқлайди.

Султон Маҳмуд Мирзонинг Бойсунқур, Султон Масъуд Мирзо деган ўғиллари бир муддат — бир муддат тахтда ўтирганлар. Шундан Бойсунқур Мирзони ҳазрат Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур меҳр билан тилга олишади. “Бобурнома”да ўқиймиз: “Адолатпеша, одми ва хуштабъ ва фазилатлиқ подшоҳзода эди... Настаълиқ хатини хейли хўб битир эди. Наққошлиқда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шеърни ҳам тавре айтур эди. “Одиллий” тахаллус қилур эди. Самарқандда Бойсунқур Мирзонинг ғазаллари онча шоедурким, кам уй бўлғай эдиким, Мирзонинг ашъори ул уйда бўлмағай эди”.⁹³ Бойсунқур Мирзо шоир, хонанда ва созандага раҳнамолик кўрсатган.

Абулқосим Бобур ҳам шоирлар, хонанда ва созандаларга ғамхўрлик кўрсатган. Ўзи ҳам форсий ва туркий ғазаллар айтган. Мавлоно Абдусамад Бадахший, Муҳаммад Муоммой, Мавлоно Қамбарий, Мавлоно Бурхониддин, ҳофиз Шарбатий унинг саховатидан баҳраманд бўлишган.

Хулласи калом, аксар темурий ҳукмдорлар боболари соҳибқирон Амир Темур аъёналарини давом эттириб, шаҳарсозлик, ободончилик ишларига алоҳида эътибор бериб, боғлар, саройлар ва томошагоҳлар қурилишини қанда қилмаганлар, ўз ёнларида шоирлар, табиблар, мунажжимлар, тарихчилар, муҳандислар, ҳаттотлар, наққошлар, мусаввирлар, қуролсоз усталарни, шу билан бирга моҳир созанда, хонанда, раққос ва раққоса, кулги усталаридан ташкил топган ижодий гуруҳларни сақлаганлар. Кўп ҳолларда ўзлари ҳам нафис санъатнинг у ёки бу турида истеъодларини намоён этганлар.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошида Мовароуннаҳр, Фарғона ва Хуросонда санъат, шу жумладан томошалар ва байрамлар ривожига темурийлардан хусусан Ҳусайн Бойқаро билан Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ҳиссаси катта бўлган.

Маълумки, Амир Темурнинг ўғли Умар Шайх Мирзонинг эвараси Ҳусайн Бойқаро Хуросонда 37 йил (1469-1506) ҳукмронлик қилиб, ҳунар, адабиёт ва санъатнинг кенг ривожланиши учун шароит яратади, туркий (ўзбек) тилини давлат тили деб эълон қилади, шахсан ўзи дўсти Алишер Навоий каби туркийда Ҳусайний таҳаллуси билан ғазаллар битиб, девон тузади. Ҳусайн Бойқаро саройида ўрнатилган адабий ва бадиий муҳит шу қадар жозибали кучга эга бўлганки, кўпгина шаҳзодалар ва маликалар ҳам назм билан машғул бўлиб аксар ўзбек тилида ижод қилганлар. Алишер Навоий ўзининг “Мажалисун-нафоис” асарида шаҳзодалардан Бадиуззамон Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Фаридун Ҳусайн Мирзо, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ижодларини таърифлаб, намуналар беради. Айниқса, Шоҳ Ғариб ижодига меҳр билан қарайди, унинг шеърӣ девонидан учта ўзбекча, иккита форсча байтни мисол қилиб келтиради. Мана ўша байтлардан бири:

Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги хандонимча бор,

Қайси бир шамшод қад сарви хиромонимча бор?⁹⁴

Умуман, илм-фан, маданият ва санъатда XV асрнинг биринчи ярмида асосан Мирзо Улугбекнинг обрў-эътибори ва раҳнамолиги остида Самарқанд ҳар жиҳатдан етакчилик қилган бўлса, XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошида Ҳирот пешқадам бўлди. Ўрта Шарқда қандай бир истеъдод эгаси борки, Ҳиротта келган. Муаррих ва мунажжим дейсизми, муҳандис ва муҳаддис дейсизми, нозим ва носир дейсизми, ҳаттот ва мусаввир дейсизми, масҳара ва муқаллид дейсизми, афсунгар ва зўргар дейсизми, дорбоз ва қўғирчоқбоз дейсизми — ҳар қандай истеъдоддан бу ерда етарли эди. Манбаларнинг кўрсатишича, Ҳусайн Бойқаро даврида мингдан зиёд ижодкор фаолият кўрсатган. Албатта, бу ишларда буюк амир, вазири аъзам, боринги, оддий дўст ва мусоҳиб сифатида Ҳусайн Бойқаро қабатида турган ҳазрат Алишер Навоийнинг хизмати, ўрни ҳам жуда катта, қайсики бор ақли, истеъдодини, бор бисотини маданият, санъат ривожӣ йўлида сарф этган. “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай”, — деб ёлган эди Бобур.⁹⁵

Айнан шу даврда Ҳусайн Воиз Кошифийнинг маърақа ва ижрочилик санъатининг бир қатор турларини тасаввуф билан боғлаб

шарҳловчи “Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати” рисоласи, Паҳлавон Муҳаммаднинг куштигирлик ва зўргарликка оид иншоиси яратилди.

Алишер Навоийнинг “Маҷолисун-нафоис” асарида ёши, насаби, касби-кори турлича бўлган ва айни чоқда шеърят билан шуғулланувчи 459 та истеъдодли киши ҳақида маълумот беради. Улар орасида созанда, хонанда, воиз, шатранжчи, раққос, масҳара, муқаллид, зарифлар ҳам анчагина. Заҳриддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”, Зайниддин Восифий “Бадоеъул воқоеъ” асарлари билан ҳазрат Навоий маълумотларини янада бойитади ва тўлдиради.

Мана шу Ҳиротда яшаган минглаб истеъдодлар орасидан мавзуимизга алоқадор баъзи кишиларнигина эслаб утамиз. Чунки бу ҳақда Алишер Навоий ва Бобур ижодига оид тадқиқотларимизда батафсил сўз боради.

Манбаларда чолғучилар, хонандалар ва бастакорлар ҳақида кўп маълумотлар учрайди. Биз ҳам сўзни шулардан бошламоқчимиз. Чунки томоша санъатларининг бирон бир тури, хили йўққи, у чолғусиз ўтган бўлсин. Ҳатто сайлгоҳларда, кенг майдонларда уюштириладиган кўпқари, пойга, қабоқ ўйин, чавгон, кураш, зўргарлик, дорбозлик каби томошалар ҳам карнай, сурнай, ноғоралар жўрлигида ўтган. Бу даврдаги халқ ашулаларининг аксарияти, ўн икки мақомнинг айрим қисмлари ўйинлар билан қўшиб ижро этилган. Масҳара, муқаллид, афсунгар, кўзбоғловчи, дорбоз кабиларнинг маъракалари ҳам куй ва усуллар билан йўғрилган. Ҳатто воиз, қиссагўй, дарвеш ва қаландарларнинг чиқишлари ҳам турли тоифа мусиқадан холи бўлмаган. Шу боисдан мусиқа ва у билан боғлиқ ижрочиларнинг эътибори сарбаланд эди. Кўпгина темурий шаҳзодалар ва маликаларнинг, олиму шоирларнинг мусиқа билан шуғуллангани, рисоалар ёзгани ана шундан. Алишер Навоий маълумотига қараганда, Бу Алишоҳ, Мир Муртоз, Хожа Шиҳобиддин, Абдуллоҳ Марворий, Мавлоно Биноий мусиқа ва адвор (мусиқа назарияси) бобида рисола тасниф этишган.⁸⁶ Айниқса, ҳазрат Абдураҳмон Жомийнинг “Рисолаи мусиқа” асари шухрат қозонган. “Бу фанда андоқ мунаққаҳ ва муфид рисола йўқдур”, — дейди Навоий.⁸⁷

Мумтоз ижрочилардан бири Мавлоно Соҳиб Балхидир. Алишер Навоий унинг “Ўз ғазалларини ўз амалларига боғлагани”, шундан хусусан “Чоҳоргоҳ” амали машҳур бўлгани, Жўғи Мирзо шуни айттиришни хуш кўргани ҳақида ёзади.⁸⁸ Абдураҳмон Жомийнинг укаси Мавлоно Муҳаммад ҳам “адвор ва мусиқий” илмида моҳир бўлган экан.⁸⁹

Хожа Юсуф Бурхон ўз шеърига ўзи куй боғловчи ажойиб бастакор сифатида таърифланади. Асли Андижонлик. “Фақир мусиқий фанида анинг шогирдимен”, — дейди Навоий.¹⁰⁰ Муҳаммад Али Ғарибий бир қатор созларни яхши чалар экан. “Уни ва усули ҳуб эрди. Мусиқий илмидин ҳам хабардор эрди”, — дейди Навоий.¹⁰¹ Мавлоно Солимиий ҳам уд ва танбурда маҳорат кўрсатган.¹⁰² Мавлоно Шайхий бастакорликда яхши ютуқларга эришган. Навоий маълумотича, у бир муддат Ироқда яшаб, мусиқада малака орттириб қайтган. “Андин келганда, адвор ва мусиқийда ҳам соҳиби вуқуф бўлиб келди”, — деб ёзади шоир.¹⁰³

Алишер Навоийнинг дўсти, мусоҳиби Паҳлавон Муҳаммад Гўштигир “мусиқий ва адвор илмида даврининг беназирини” бўлган, Неъматобод деган манзилда созанда, хонанда ва раққос тўдасига бошчилиқ қилиб, мусиқа ва томоша санъатларининг ривожига муҳим ҳисса қўшган.¹⁰⁴

Яна Хожа Камолиддин Удий, Али Кармол деган хушнавоз чолғучилар ўтган.¹⁰⁵ Қонун номли чолғуда Хожа Абдуллоҳ деган киши уста бўлган экан.¹⁰⁶

Бу каби соз аҳлига Хусайн Бойқаро ҳам, Алишер Навоий ҳам саховат кўрсатган, мураббийлик қилган. Шуларнинг орасида, айниқса, Хожа Абдулло Марворий, Устод Қулмуҳаммад, Хожа Юсуф Андижоний, Мавлоно Шайхий, Шоҳқули Ғижжакий, Хусайн Удий, Фулом Шодий, Паҳлавон Муҳаммад Бусайд ижро маҳорати билан ажралиб турганлар. Чунончи, Алишер Навоий Қулмуҳаммаднинг мусиқа қобилиятини сезиб, унинг тарбияси билан махсус шуғулланган. Натижада у устод даражасига кутарилган. Наққошлик, хаттотликдан яхши хабардор бўлган. “Нур” таҳаллуסיда шеърлар битган. “Аммо ул ва ғижжак ва қўбузни асрида онча киши чола олмас”, — дейди Навоий.¹⁰⁷ Бобур ҳам Навоийга қўшилиб: “Аҳли нағмадин ва аҳли соҳдин ҳеч ким мунча кўп ва ҳуб пешрав боғлагон эмастур”, — деб Устод Қулмуҳаммаднинг бастакорлик фаолиятини юқори баҳолайди.¹⁰⁸

Дарвеш Алининг ёзишича, Хусайн Бойқаро саройидаги наққорахонада 30 йил Саид Аҳмад деган моҳир ноғорачи бошлиқ (меҳтар) бўлган. Хусайн Бойқаро вафотидан кейин Бухорода 70 йил меҳтар вазифасини бажарган. Саид Аҳмад 117 ёшда вафот этган. Шундан кейин унинг невараси (исму шарифи номаълум) 30 йил лавомида шу лавозимда ишлаган. У вафот этгач, меҳтарлик шарафига Саид Аҳмаднинг шогирди Мавлоно Хусайн муяссар бўлган. У, 18 йил Андижонда, 4 йил Шаҳрисабзда, 10 йил Балхда ва 8 йил Бухорода меҳтарлик қилган экан.¹⁰⁹

Султон Ҳусайн Бойқаро санъаткорларни, шу жумладан меҳтар Саид Аҳмадни қадрлаган. Ўзи ҳам танбурда, ноғора усулларида моҳир бўлган. Кунлардан бир кун у Кофур исмли мулозимини бир қадаҳ шароб билан наққорахонага Саид Аҳмад ҳузурига юборади. Аммо йўлда Кофур қоқилиб кетиб жомни синдириб, шаробни тўкиб қўяди. Буни кўрган Саид Аҳмад шу заҳотиёқ “Кофур қадаҳни синдирди” мазмунида усул қила бошлайди. Султон Ҳусайн дўсти Алишер Навоий билан суҳбатлашиб ўтирган бўлади. У беҳосдан чалинган ноғора усулини тинглаб, Мир Алишерга: “Кофур қадаҳни синдириб қўйибди-я!” — дейди.¹¹⁰

Ҳусайн Бойқаро ёшлигидан ота-боболари сингари мақом куйлари ва усулларига алоҳида меҳр билан қараган. У Мавлоно Шайхимга майатайн (туркум) яратишни топширади. У майатайн устида 12 йил иш олиб боради. Байрамлардан бирида майатайн ижро этилади.¹¹¹

Демак, Ҳусайн Бойқаро даврида унинг, шаҳзодаларнинг хос мажлисларида уд, қонун, танбур, чанг, ғижжак, қўбуз, най чолғулари воситасида мақом куйлари янграган, ижрочилар, бастакорлар юксак маҳоратга эришганлар. Юқори савияли ижрочилар оддий машшоқлар билан қаноатланмай, куйлаган, эски куйларга янги ғазаллар боғлаган ёхуд янги куйлар ижро қилиб, ўн икки мақом таркибига қўшганлар. Ҳар қандай ҳолда ҳам уларга дойрада усул бериб туришганки, бу уларни куйдан олган туйғу ва эҳтиросларини рақс ҳаракатлари орқали ифода этишга ундаган. Бу даврда рақс санъати, айниқса эркаклар ижро этадиган рақслар тараққий этади.

Ҳусайн Бойқаро амирларидан бўлмиш буюк раққос Саййид Бадр ана шундай созанда ва хонандалар жўрлигида рақсга тушган. “Саййид Бадр “бисёр зўр ва асру ширин ҳаракат киши эди, — деб ёзади Бобур. — Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди”.¹¹² Саййид Бадр мавжуд рақсларни ўзлаштириш билан чекланмаган, балки рақсларини ўзи ижод қилган. Бобурнинг “Ғайри муқаррар рақс қилур эди. Ғолибо ул рақс анинг ихтироидур” деган гапи шуни билдиради.¹¹³

Бобур 1506 йилда Ҳиротда 20 кун меҳмон бўлиб турар экан, Музаффар Мирзо ҳузурига Саййид Бадр рақсини ўз кўзи билан кўрган ва унинг чинакам ижодкорлигига тан берган. Саййид Бадрга Жалолиддин Маҳмуд найчи, Шоди чангчи, Ҳожи Ҳофиз, Миржон Ҳофиз жўр бўлиб туришган. Базмда Катта Моҳ, Кичик Моҳ деган раққослар, муқаллидлар ҳам қатнашган.

Бобур шарафига тузилган базмлардан бирида Ҳиротда унга йўлдош бўлиб юрган Юсуф Али кўкалдош ҳам ўйнаган. “Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди”, — деб ёзади Бобур бу хусусда.¹⁴

Мақсудали, Моҳчучук деган рақс усталари тўғрисида ҳам маълумотлар сақланган. Зайниддин Восифийнинг ёзишича, Мақсудали Миржон ҳофиз бошчилигидаги тўққиз кишилиқ тўда билан Ҳиротдан йўлга чиқиб, Термиз, Хузор, Шаҳрисабз, Самарқанд ва Бухорода томошалар кўрсатган. Созандалар таркибига қараганда (Қосимали Қонуний, Жигарий Чангий, Саййид Аҳмад Фижжакий, Муҳибали Болобоний, Ҳасан Удий, Устод Ҳусайн Нойй, Шоҳқосим Нойй) Мақсудали асосан мақом куйларига ўйнаган. Тўдада биргина Миржон ҳофизнинг ўзи ашулачи, қолганлар — чолғучилар. Бу ҳам тўданинг Мақсудали раққосга хизмат қилишга мўлжалланганини кўрсатади. Миржон ҳофиз ўз хонишлари билан Мақсудалини мадҳ этган, чолғучилар жўр бўлишган. Мақсудалининг рақслари тўда дастурининг асосини ташкил этган.¹⁵

Манбалардан яна шу нарса маълумки, созанда ва хонандалар баъзилари мутасаввиф бўлишган, асосан нақшбандия тариқатига эргашиб, зикри само қилиб туришган. Шундай пайтларда улар соз чалиб, хонишу нола қилиб, худони ёдлаш, унинг руҳига туташини ҳаракатида бўлишган. Ўртада ҳалқа ҳосил қилинган, рақс ҳаракатларини ишлатиб (ер тепиб, қўлларини кўтариб, ўнг ёнга томон йўналиб), оллоҳ номларини қайтариб, жаҳр қилиб айланганлар. Шайх, бир-икки созанда ва ҳофиз ўртада бўлган. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ҳузурларида ҳам, Паҳлавон Муҳаммаднинг Неъматободдаги томошагоҳида ҳам диний руҳдаги бундай йиғинлар ўтказиб турилган. Бу соҳада камолга етганлар ҳам кўп бўлган экан. Шулардан бири Мавлоно Муҳаммад Табоджонийдир. “Ҳар қачон самоъга кирса эрди, — деб ёзди Навоий, — бовужуди улким, усул қондаси била ҳаракоти мувофиқ эрмас эрди, аммо халойиққа ондоқ асар қилурким, кўп эл йиғлар эрдилар”.¹⁶ Паҳлавон Муҳаммад ҳам бу соҳада комил бўлган. Зикру само манзараси Камолиддин Беҳзоднинг “Рақси даровиш” (“Дарвешлар рақси”) номли мўъжаз расми туфайли бизгача етиб келган. Абдурахмон Жомийнинг бир қўлёзмасига ишланган мазкур расмда жазавата тушаётган дарвешлар гавдаланали. Бир ёнда ўрта яшар дойрачи, найчи йиғит ва қарсақ уриб ашула айтаётган ўспирин. Улар кўтаринки руҳиятли, завқли бир ҳолатда тасвирланган. Ҳусайн Бойқаро даврида қиссагўйлик, вонзлик, маддоҳлик каби анъанавий театрнинг ўзига хос турлари яхши

ривожланган. Улар бир даража диний талқинлар билан боғлиқ бўлиб, ҳаммага хизмат қилувчи ўзига хос томошалардир; ижрочи бутун борлиги — сўзга усталлиги, овози, ҳиссиётлари, нигоҳи, тана ва қўл ҳаракатларини ишга солиб, атрофини қуршаб турган ҳар хил тоифадаги кишиларнинг руҳиятига таъсир кўрсатиб, уларни бир-бирларига яқинлаштиради. Албатта, қиссагўйлик, воизлик, маддоҳлик ҳам ўзаро фарқ қилган, ҳар қайсисининг ўз мавзуси, ўз қаҳрамонлари, ўз бадийий шакли ва тасвирий воситалари бор. Қиссагўйлар халқ қаҳрамонларига айланиб кетган Юсуф, Ҳамза, Дороб, Абомуслим, Мажнун, Фарҳоду Ширин ҳақидаги дostonларни воқеалар, вазиятлар ва ҳолатларнинг ич-ичига кириб ҳикоя қилган бўлсалар, воизлар муайян диний-ахлоқий мавзуда ёхуд пайғамбарлар, азиз-авлиёлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи мавзулардан бирида ваъз айтиб, мавзунини ёрқинроқ ва таъсирлироқ ёритиш учун овоз ҳам тана ҳаракатларидан, мусиқа ва шеърятдан фойдаланган ҳолда мўмин-мусулмонларни инсофга, диёнатга чорлаганлар; маддоҳлар эса кўча-куй ва бозорларда, зиёратгоҳларда маърака тутиб, динни тарғиб, ҳокимиятни мадҳ этиш билан шуғулланиб, бунда кўпроқ Баҳовуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Хожа Аҳрор ҳикматлари, кароматларига таяниб иш кўрганлар. Воизлар ўзаро тортишган, назойир деб аталувчи шогирдлари билан савол-жавоб ҳам қилишган, баъзан галма-гал саз ҳам чалишган экан. Ўз-ўзи ёки кўмакчи созанда билан савол-жавоб (диолог) қилиш қиссагўйлар ижодида ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Маदдоҳлар эса баъзида ромчилар (масалан, илон ўйнатувчи) билан бирга маърака тутиб, улар ўртасида савол-жавоб вужудга келган.

Қиссагўйлик, воизлик ва маддоҳликда малака орттирган кишилар сероб бўлган. Манбаларда, айниқса, воизларнинг номлари кўп учрайди. Биргина Алишер Навоийнинг ўзи Мавлоно Муҳаммад Табодконий, Хожа Муайян Меҳна, Мавлоно Риёзий, Мир Саид гўянда, Ҳусайн Воиз Кошифий, Муин Воиз каби машҳур воизларни тилга олади.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг ёйилган бутун бир кулгу театри фаолияти диққатга сазовор. Бу ўринда масхаралар, муқаллидлар, мўйшабидлар, қуш ва ҳайвонларни ўйнатувчи ромчилар, кўғирчоқчилар назарда тутилмоқда. Шунингдек, бадиҳа йўли билан ҳазил-мутойиба (бу бадиҳагўйлик, зарофат дейилган) қилиб, ўзаро ёхуд мажлис ва маъракаларда беллашувчи зарифлар ҳам кулги бобида пешқадам бўлишган.

Масхаралар 4-5 киши бўлиб юришган, тўйларда, байрамларда хизмат қилишган, ўз чиқишларида ҳаётий воқеаларни ҳазил ва ҳажв воситалари билан бўрттириб, кулгили қилиб акс эттиришган, махсус кийим-кечак, ниқоб, пардоз, бош кийими, буюмлардан фойдаланишган. Хусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур саройларида, Алишер Навоий мажлисларида Фиёс масхара (аслзода Сайид Фиёсиддин) хизматда бўлган экан.

Муқаллидлар чоғроқ йиғинларда (меҳмонхона ва махсус зиёфатларда) якка ҳолда одатда ўз расмий кийимларида чиқишган, куш ва ҳайвонларга тақлид, аниқ кишиларни ҳазил-мазаҳ қилишган. Бу соҳада Абдулло Девона, Хожа Деҳдор, Амир Низом муқаллид, Мир Муртоз (Вали Шалойин) деганлар танилган.

Махсус йиғилишларда гап (лутф, қочирим, сўз ўйини) билан ёки даъфатан шеър тўқиб бир-бирларини унча-мунча чандиб, кўп ҳолларда майин кулги, онда-сонда қаҳқаҳа уйғотувчи ҳодиса зарофат (ҳозирги аскияга яқин) деб, уларда қатнашувчилар зариф (ҳаззол, шўх) деб аталган. Мавлоно Абдулвосеъ зарофатда юксак маҳоратга эришган экан. Шу билан бирга Мавлоно Бурхон, Соҳиб Доро, Мавлоно Муҳаммад Бадахший деган яхши зарифлар ўтган. Ҳазрат Навоий мусоҳиблари орасида Мир Сарбараҳна, Мавлоно Юсуф Балей, Мавлоно Сафой, Мавлоно Гадоий деган асли Андижонлик шоиру фозиллар бўлиб, улар зарофат мажлисларида туркигўйлик қилишган.

Соз, нағма ва усул аҳли базм, маросим ва байрамларда биргаликда ўйнаганлар. Баъзи бир мўъжаз расмларда шундай манзаралар тасвирини кўрамиз. Султон Муҳаммад деган мусаввирнинг Ҳофиз “Девон”ига ишлаган расмлари орасида бир миниатюра бунга мисол бўла олади. Томоша Хусайн Бойқаро қасрларидан бирининг олдидаги майдонда ўтмоқда. Тўда созандалар: ўртада гижжак чалаётган саллал мўйсафид, унинг ўнг ёнида чўккалаб ўтирган уч киши, бири дойра чалиб, қолган иккитаси қарсақ чалиб жўровоз бўлиб ашула айтмоқда, учаласи ҳам устларига гўстак ёпиниб олган, бошларида чўққайма қалпоқлар. Гижжакчи мўйсафиднинг сўл ёнида эса яна бир дойрачи ва узун най (дудук) чалаётган созанда, уларнинг ўртасида кайфи ошиб ётиб қолган кокилдор раққос. Майдоннинг олди томонида бир кекса киши билан навжувон тақлид усулида рақсга тушмоқда. Атрофда бири мудраган, бири ёнбошлаган, бири ҳатто ётиб ухлаётган кайфи тарақ одамлар. Хуллас, тасвирда икки масхара, уч муқаллид, бир раққос ва уч созандадан иборат ўзига хос тўда томошаси ўз аксини топган.

Абдурахмон Жомийнинг “Юсуф ва Зулайхо” қўлёзмасига ишланган расмлардан бирида ҳам Ҳиротдаги томошасозлар тасвирланган. Улар гўё туядаги маофада ва отда келаётган Зулайхо ва Юсуфнинг висол омларини нишонлашга ошиқаётгандай. Ўнг ёнда олдинда икки дойрачи ва бир найчи, уларнинг усулига ўйинга тушаётган учта турли ёшдаги болалар. Сўл томонда, юқорида чўққи қалпоқли ўсмир дойрачи, ҳўкиз ниқобини бошига кийиб олган йўгон эркак ва устида шолвор, бошида муғулча қалпоқ кийган яна бир киши, пастда — отга миниб келаётган катак чопон ва ола-була, чўққи қалпоқли серсоқол киши. Яъни бу ўринда ҳам ўн кишидан ташкил топган масхара, муқаллид ва раққослар гуруҳини кўрамыз.

Бу даврда қовурчоқ ўйин ҳам ўзига хос турлардан, яъни кўғирчоқлари қўлга кийиб, иплар воситасида ва фонусларга (балки матоларга ҳам) суратлари туширилиб ўйнатиладиган томошалардан ташкил топган. Улар “чодир жамол”, “чодир хаёл” ва “фонус хаёл” деб юритилган. Шундан, айниқса, қўлга кийиб ўйнатиладиган “чодир жамол” тури ҳаётий воқеаларни ёритиши, қаҳрамонларнинг халқчиллиги, ижро этишда қўлайлиги билан Мовароуннаҳр ва Хуросонда оддий кишилар орасида кенг шўҳрат топган.

Қовурчоқларнинг томошалари тўғрисида Алишер Навоийнинг “Ҳамса”сида ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг рисоласида қизиқарли маълумотлар сақланган. Чунончи, Навоий “Ҳайратул-аброр” достонининг 14-мақолотида кўғирчоқбозни найрангбозга, у кўрсатган томошани чарх найрангига ўхшатиб қўйидаги маснавийни ёзди:

Балки қовурчоқчи киби ҳийлагар,
Кўргузубон чодаридин минг сувар.
Миху сугунсиз тикибон чодарин,
Даври этиб чодарининг пайкарин.
Анда бўлуб жилвагари анжуман,
Ҳар сори юз лубати сиймин бадан.
Мунчаки лубат чиқориб сиймгун,
Қасди бори элга фиребу фусун.¹¹⁷

Ҳусайн Воиз Кошифий қовурчоқ ўйинни томоша санъатлари сирасига киритиб, унинг асосий турларига, томоша мазмуни, ижро услубига таъриф-таъсиф беради. Чодир жамол томошаси хусусида шундай дейди: “Бир лавҳ (ўйинчи-ред.) ҳангомасида ҳозир бўлдим, бошига чодир тортиб ва ундан икки сурат (кўғирчоқ) кўрсатиб ўтирган кимсани кўрдим. У гоҳи эркак овози билан бир сурат тилида савол беради, гоҳи

бошка сурат тилида қизнинг ингичка ва нозик овози билан жавоб берарди. Ҳолатини ўзгартмасдан сўзларини чунон айтардики, (икки суратнинг) ҳар хил овозда айтилган савол ва жавобларини (бемалол) эшитиш (ва англаш) мумкин эди... Бу ҳаммаси чодир ичидаги кишининг қавлу феъли (сўзи ва ҳаракати) эдики, мен бундан таажжубландим".

Ниҳоят, бу даврда ҳозирги "ҳалқ цирки" атамасига тўғри келадиган ранг-баранг томошалар ҳам кўп бўлган.

Айниқса, дор ўйинининг эътибори баланд бўлиб, ҳеч бир байрам усиз ўтмаган. Асилзодалар ҳам, халқ ҳам дорбозликни мардлик ва поклик намунаси деб унга эътиқод қўйган. Дорлар катта майдонлар, бозор жойларида тикилиб, минглаб одамларни тўплаган, томошабинларда матонат, ҳиммат, меҳр-мурувват туйғуларини уйғотган. Дор ўйинлари тасаввуф руҳидаги байтлар, қизиқарли таърифлар ва яхши тилаклар билан олиб борилган.

Дор устида, чиғириқларда дорбозлар ўз маҳоратларини намойиш этсалар, дор тагида шуъбадабозлар, олов пурковчилар, ханжар ютувчилар, коса ва ликопча ўйнатувчилар, ёғоч от ва ёғоч оёқ ижрочилари, муаллақчилар, чамбардан сакровчилар, бесуюклар ўйин кўрсатганлар. Ижрочилар алоҳида-алоҳида мустақил томошалар ҳам кўрсатган, албатта. Чунончи, мушаъбидлар, олов ўйинчилар, ханжар ютувчилар алоҳида, муаллақчилар, коса ва ликопча ўйнатувчилар, ёғоч от ва ёғоч оёқчилар алоҳида маърака тутганлар.

Уй ва ёввойи ҳайвонлар, қушларни ўйнатувчилар ҳам ўз ҳолларича, мустақил томошалар беришган. Бу даврда Ҳиротда фаолият кўрсатган Бобо Жамол, масалан, бир ўзи шатранжбоз маймунни, "ўғри"ни топиб берувчи кўк эчкини, Чамандар исмли эшакни, сепоя устига чиқиб нағма кўрсатувчи туяни, отилган тангаларни ҳавода илиб олувчи қушни гапга солиб, турли мураккаб топшириқларни бажартириб, маъракани қизитган.

Шунингдек, майдонларда, тўйхоналарда, сайлгоҳларда сурнай чалиб илон ўйнатувчилар, "ҳазл китоби"да ҳар хил суратлар пайдо қилувчи ҳамда шишадан ва тунукадан ясалган ҳар хил идишлар ёрдамида йўқ нарсаларни пайдо, бор нарсаларни ғойиб қилувчи кўз боғловчилар, одамларни турли ҳолатларда қотириб қўювчи, маълум топшириқларини бажартирувчи афсунгарлар, мис косачалар остидаги соққаларни ўта чаққонлик билан биридан бирига ўтказа олувчи ҳуққабозларни кўплаб учратиш мумкин эди.

Булардан ташқари, чавандозликдан ажралиб чиққан от ўйин, куч синови мусобақаси сифатида пайдо бўлиб, сўнг соф томошага айланган зўргарлик ҳам танилган бўлиб, санъат даражасига кўтарилган. Чунки уларда чавандоз ва паҳлавон шунчаки мусобақада қатнашувчи киши эмас, балки ўз қадди-қомати, кучи, моҳирлигини кўз-кўз қилувчи артистдир.

XV асрнинг иккинчи ярмида Амир Темур салтанати Амударёдан иккига бўлиниб, ҳар бўлаги ўзича яшаи бошлаган эди. Хуросонда Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий туфайли Амир Темур анъаналари яшаб келди, диний илмлар (фиқҳ) ва шу руҳдаги санъат билан бирга дунёвий илмлар (тарих, тиббиёт, ҳуқуқ, мантиқ, тилшунослик, назм илми, илми мусиқий ва адвор каби) ва санъат турлари ривожланди.

Ниҳоят, келиб чиқиши Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳга бориб тақалувчи, Фарғона ҳокими Умаршайх иккинчининг ўғли Заҳририддин Муҳаммад Бобур ҳам соҳибқирондан қолган урф-одат ва тартибларга амал қилиб, туркий (ўзбек) тил, адабиёт ва санъат масалаларига етарли эътибор берди, буюк шоир, носир, ҳаттот, мусиқа илмининг билимдони сифатида шуҳрат топди, ўз атрофига олиму фозиллар, санъаткорларни тўплаб, уларга раҳнамо бўлди. Афсуски, Бобур жондан азиз ватани — Фарғона водийси ва Мовароуннаҳрда узоқ ҳукмдорлик қилолмади, бу мамлакат маданиятига истаганича ҳисса қўшолмади, аммо ўзи тузган “Қобул улуси”, ва Ҳиндистон салтанатида катта қурилиш ва маданий ишларни амалга оширди. Андижон, Тошкент, Самарқанд, Кешнинг олиму фозиллари, шоиру санъаткорларини ўз саройига муттасил жалб этиб бориб, ўзбек, тожик, форс, афгон, ҳинду маданиятлари ўртасида ўзаро таъсир ва ўзаро бойиб боришнинг янада кучайишига замин тайёрлади. Бобурийлар даврида шу асосда янги маданиятлар вужудга келди. Томоша санъатлари соҳасида ҳам шундай жараёнлар кузатилди.

У яратган “Бобурнома” асари Мовароуннаҳр, “Қобул улуси”, Хуросон, Ҳиндистон тарихи, табиати бўйича, шу мамлакатларда XV асрнинг охири ва XVI асрнинг 30 йили орасида яшаган элатлар, халқларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи, санъати, оғзаки ижоди, байрамлари, маросимлари, томошалари бўйича ишончли ва мўътабар манбадир. “Бобурнома”ни варақлар эканмиз, тожу тахтидан айрилиб, темурзодаларни бирлаштиролмай, юртидан қувилиб, умри от устида жангу жадалларда кечган бўлса-да, Бобурнинг ҳар куни, ҳар қадами, ҳатто уруш кезларда ҳам нафис санъатлар билан ҳамнафасликда ўтганини кўрамиз. Қайси юрт, қайси манзилга бормасин, ўша жойни кўркам,

обод қилишни ўйлаган. Умуман, Бобур табиатдаги, инсондаги, жамиятдаги гўзалликни бутун борлиги билан чуқур идрок этган. Шу сабабдан у ўз атрофига шоирларни, олиму фозилларни, муҳандисларни, ҳунарманд усталарни, санъаткорларни (Бобур уларни “аҳли нағма” дейди) тўтлаган, уларга гамхўрлик кўрсатган; паҳлавонларни курашга солиб, бўлак майдон томошаларини уоштириб турган. Шунини таъкидлаш керакки, подшоҳ Бобурга, унинг девони ва лашкарбошиларига ўзига хос санъаткорлар дастаси хизмат қилган. Буни, айниқса, Бобурнинг Кобул атрофидаги юришлари таърифида яққол кўриш мумкин. Мазкур дастада Рухдам, Бобожон Қанбузий, Қосим Али, Юсуф Али Тарёкий, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лўли деганлар бўлган экан. Булар асосан созанда, хонанда ва ўйинчилардир. Ора-чора уларга муқаллид ва масхаралар қўшилиб турган. Чунончи, 1505 йил ёзида Кобул яқинидаги Чинор боғидаги суҳбатда Фиёс масхара қатнашган.¹¹⁰

Бундан ташқари подшоҳ ўз кайфиятига қараб бир ёки икки-уч санъатчи хизматидан ҳам фойдаланиб турган: қисса эшитган, бирон бир моҳир созанда чолғусини ёхуд хонанда хонишини тинглаган. Чунончи, 1905 йил баҳорида Қўшнодир ўланида Нурулло танбурчининг, 1907 йил ёзида саҳар чоғи Нурбек удчининг наволаридан завқ олгани маълум.¹¹⁹ 1510 йилда эса Бобур Рухдам ва Тенгриқули билан солда дарёда сузади, сол тошга урилиб, ҳамма сувга қулайди, лекин Бобур Мирзони асраб қолишади. “Бобурнома расмлари” (Тошкент 1976) мураққасидаги 49-расмда айнан шу манзара тасвирланган. Кейин қирғоққа чиқиб солчи Мир Муҳаммаднинг уйида кўнгилхушлик қилишади. Тенгриқули дойра чалади, Рухдам рақсга тушади.¹²⁰ 1519 йили Боғи Вафода Мулло Ёрак ижросида панжгоҳ мақомига боғлаган нақшини тинглайди. Унинг маҳоратидан Бобурнинг илҳоми жўш уриб ўзи ҳам қўлга соз олиб, “Чоргоҳ” савтини боғлайди.¹²¹

Заҳириддин Муҳаммад Бобур зарофатта, ҳазил-мутойибага ҳам баъзан эътибор берган. Ўз яқинлари билан кўпинча Андижон шевасида ҳазил-мутойиба қилиб турган. Шулардан бири Дарвеш Муҳаммад сорбондир. Бобур уни “хослар таянчи, итхос эгаларининг зубдаси (сараси)” деб атайдди.¹²² Бундан ташқари, Мир Фиёс, Вайс Лоғарий, Амир Айюб деган зарифлар бўлган экан.

Гарчи саройида масхара ва муқаллид тўдаси бўлмаса-да, Заҳириддин Муҳаммад Бобур бундай кулги намояндалари санъатидан ҳам баҳраманд бўлиб турган. Юқорида тилга олинган Фиёс масхара, шунингдек, Бобожон Қанбузий, Турди Муҳаммад, Мулло Шамс, Муҳаммад

Парғарий, Гадоий Муҳаммад деган кулги усталарининг Бобур Мирзо мажлисларида иштироки шундан далолат беради. “Бобурнома”да Хулхул энага деган аёл масхара ҳам тилга олинади. “Хулкул энага келиб, менга бисёр шалойинлиқлар қилди”, — деб ёзади Бобур.¹²³

“Бобурнома”да йўл-йўлакай бўлса-да, санъат ва ҳунармандчиликнинг кўпгина турлари, шу жумладан мусиқа ва томошалар юзасидан берилган маълумотлар қимматлидир. Айниқса, Хусайн Бойқаро замонидаги Ҳирот адабий-бадиий муҳитини ихлос билан ёритади. “Нағма аҳли”ни муфассал таърифлайди. Ҳиротда кўргани осори-атиқаларни бирма-бир тилга олади. Шулар ичида Неъматобод, Суфаи Тирандозон, Тарабхона, Кўшк, Муқаввийхона, Савсанихона деган манзилларни эслаб ўтадики, булар томошагоҳлардир.

Бобур ўз эсдаликларида Ҳиндистоннинг маданияти, табиати билан бир қаторда ҳиндуларнинг санъатига ҳам бир мунча ўрин ажратган. Шу жиҳатдан 1528 йилда Рабиул-охирнинг олтисиди Аграда берилган катта тўй баёни эътиборлидир. Оролда маст туялар ва филларни, сўнгра кўчқорларни уриштирадилар. Уларга полвонларнинг беллашувлари уланиб кетади. Ош тортилгандан сўнг ҳинду “бозигарлари” келиб, “ўйинлар” (Бобур атамалари) кўрсатадилар. Бобур уларга лол қолади, шу боис ўйинларни бирма-бир таърифлайди.¹²⁴

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўзи асос солган империяда катта бобоси Амир Темур тартиблари, амалларини жорий этди, ўғиллари ва лашкарбошиларига сингдирди. Мовароуннаҳр санъати анъаналарини давом эттиришга ҳаракат қилди. Ўз саройига Самарқанд, Андижон, Ахсикент, Тошкент ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан муттасил санъаткорларни жалб этиб турди. Аммо Мовароуннаҳр маданий ҳаётига энди таъсир этолмас эди. Чунки қанча ҳаракат қилмасин, теурийларни бирлаштира олмади. Амир Темур салтанатини сақлаб қола олмади. Мовароуннаҳргина эмас, Хуросонни ҳам Шайбонийхон босиб олди. Шундан кейин, айниқса, Мовароуннаҳрда мутаасиблик кучайиб кетди. Дунёвий илмлар, деворларни туркум расмлар билан безаш анъанаси, тантанавор ва оммавий байрамлар, хотин-қизларнинг эр-йигитлар билан бирга базм ва йиғинларда иштирок этишлари, умуман санъатда инсоний ҳис-туйғуларни куйлаш барҳам топа бошлади.

Умуман, Амир Темур ва теурийлар даври маданият, санъатда, шу жумладан ўйин ва томошалар бобида ҳам олтин даврдир. Айнан шу даврда томошаларнинг бутун бир тизими қарор топди. Томошасоз ижрочилар маҳоратда юксак даражаларга эришдилар. Санъаткорларнинг фирқалар

ва дасталарга уюшуви кучайди, ижрочиларнинг фаолиятини тартибга солувчи рисоалар ниҳоясига етди, шогирд тайёрлаш, уста-шогирд муносабатлари шаклланди. Байрам, сайил, тўй, базм, маъракаларнинг тартиб-қоидалари, ахлоқий асослари ишлаб чиқилди. Бундай катта ўзгаришларга асосий сабаб шуки, Амир Темур ва темурийлар гарчи сунний мазҳабига эътиқод қилган бўлсалар-да, маданиятли, маърифатли бўлишга, жамият ҳаётини гўзаллик, санъат намуналари билан безашга, китобларни, биноларни рангли тасвирлар, нақшу нигорлар билан зийнатлашга, ёруғ дунё неъматлари ва шодликларидан тўла-тўқис лаззатланишга интилдилар.

ЎЙИН ВА ТОМОШАЛАР ТИЗИМИ

Манбаларнинг кўрсатишича, Амир Темур ва темурийлар даври томоша санъатларида хунармандларнинг ўрни ва мавқеи баланд бўлган. Аксарият малакали санъаткорлар косиб-хунармандлар орасидан етишиб чиққан. Айрим истеъдодли кишилар ҳам санъат, ҳам ҳунар билан шуғулланганлар. Аммо у ёки бу санъат турини ўзларига касб қилиб олган ва шу соҳада юксак маҳоратга эришган кишилар етакчи бўлишган, албатта. Айнан мана шундай малакали санъаткорлар Амир Темур, темурийлар, вилоят ва шаҳар ҳокимларининг саройларида тўп-тўп бўлиб хизмат қилишган. Аммо уларнинг фаолияти саройлар билан чекланмаган, барча табақалар, бутун аҳоли бундай моҳир томошасозлар санъати, маҳоратидан баҳраманд бўлган. Чунки улар халқ сайиллари ва тўйларида, давлат томонидан уюштирилган байрамларда, тор доираларда ўтадиган базмларда фаол қатнашганлар.

Санъат аҳли ҳам хунармандларга ўхшаб маҳалла-маҳалла бўлиб яшаган, жамоаларга уюшиб (касаба, фирқа) ижод қилган. Ҳар қайси санъатнинг тартиб-қоидалари, ахлоқий тамойиллари ишлаб чиқилган ва махсус рисоаларга битилган. Ҳар тўпнинг ва умуман касабанинг оқсоқоллари мана шу рисоаларга таяниб иш юритишган. Шаҳарлар, туманлар ва вилоятларда санъаткорларнинг ҳаёти ва фаолиятини муҳтасиблар назорат қилиб туришган. Буни Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” дostonида берилган бир масҳаранинг фожиаси ҳақидаги ҳикоятдан биламиз. Унда масҳара бошига тож кийиб, шоҳ қиёфасида майдонга чиққани учун муҳтасиб томонидан жазоланади:

Бу маҳалда муҳтасиблар еттилар,

Ул гулу ҳарён ҳазимат эттилар.

Туттилар ҳиндуи нофаржомни,

Ҳашвлиғда нодири айёмни.

Табли бирла тожини синдурдилар,

Дарра аъзосин яланглар урдилар.¹²⁵

Афтидан, ўша замонларда шоҳ қиёфасида кўриниш, шоҳни тақлид қилиш манъ этилган бўлса керак.

Байрам, сайил, тўй, базм, маъракаларни ўтказиш бўйича фавқулодда катта таржиба орттирилди. Шу билан бирга тажрибани умумлаштириш, ўйинлар ва томошалар, ижрочилик санъатини назарий жиҳатдан ишлаб чиқишга интилиш кучайди.

Чунончи, Ҳусайн Воиз Кошифий ўзининг “Футуватномаи султоний ёҳуд жавонмардлик тариқати” асарининг 6-бобини маърака маъноларига бағишлайди. Шунда ёзишича, маърака аслида жангтоҳдир, лекин кўчма маънода у — “одамлар тўпланадиган ва ҳар хил шахслар ўртага чиқиб, қобилияти, ҳунарини намойиш этадиган мавзёйдир”.¹²⁶ Унда маърака тузувчи ҳамда маъракада бўладиган сўзлар, ҳаракатлар, томошаларни қабул қилувчи ҳалойиқ бўлади, бири “файз кетказса”, иккинчиси “файз олади”. Бу учун маърака жойи кенг, баҳаво ва тоза бўлиши керак. Маърака тузувчи маъракага покланиб яхши ният билан кириши, одамларга ёқиш учун очиқ юзли, ширинсухан, сертабассум бўлиши, йиғинлардан ҳиммат ва мадад тилаши, устозларни, ўша жойдан ўтган азиз-авлиёларни ёд олиши, дуои фотиҳа ўқиб, ҳаммага яқшилиқ тилаб, ҳунарини кўрсатиши лозим. Яъни улардан имон-эътиқодли, карамли, саховатли, сабрли, ҳалим, андишали, тавозеъли, ҳокисор бўлиш талаб қилинган. Сўз аҳли, ўйин аҳли ҳунарини намойиш қилаётганида сўзларни шундай бурро, равон в маъноли айтсинки, “эшитувчиларнинг кўнгли роҳатлансин”, дейди Кошифий.¹²⁷

Умуман олганда, Амир Темур ва темурийлар даврида томоша санъатлари уч тоифага бўлинган: шаҳар ҳунармандлари ва зиёлилари орасидаги ўйин ва томошалар, деҳқон ва соҳибкорлар орасидаги ўйин ва томошалар, чорва билан шуғулланувчи кўчманчи қабилалар орасидаги ўйин ва томошалар. Шундан деҳқонлар билан чорвадорлар бахшиларнинг чиқишларини, кўпқари, чавгон каби чавандозлик ўйинларини, кураш, камон отиш, қабоқ ўйин сингари майдон томошларини хуш кўрганлар. Бу ўринда санъат ва спорт бир-бири билан чатишиб кетади. Айтиш керакки, лашкарлар орасида ҳам кўпгина моҳир чавандозлар, камонбоз ва қиличбозлар, паҳлавон ва зўргарлар, қиссахон ва бахшилар бўлиб, улар ҳам деҳқонлар ва чорвадорлар орасидаги томошасозларга яқин туришган. Шаҳар ўйинчилари ва томошасозлари ўзларининг уюшиб

яшашлари ва ижод қилишлари, сўз, сөз ва тана ҳаракатларидан фаол фойдаланган ҳолда саҳнавий образ яратишлари, ўйин ва томошаларнинг ранг-баранглиги билан улардан кескин фарқ қилишган. Бундан ташқари, шаҳарларда созанда, томошасозлар орасида уста-шоғирд муносабатлари (яъни мактаб) яхши шаклланган, санъат турларига қараб жамоа ва тўдаларга бўлиниш кучли бўлган. Шаҳарлар, қишлоқлар ва яйловларда ўтадиган тўй маъракалари, халқ ва давлат байрамлари муносабати билан уюштириладиган катта сайиллар ҳар хил тоифага мансуб бундай ижрочилар, куч ва моҳирликда беллашувчиларни бир жойга тўплаган, уларни ўзаро яқинлаштирган.

Шундай қилиб, томоша санъатлари таркибида шаҳар, қишлоқ ва саҳро унсурлари яққол кўзга ташланади. Бундан ташқари, хийла жонланган ва қисман тикланган қадимий анъаналар ҳамда четдан кириб келган маданиятлар таъсири ҳам муҳим ўрин эгаллаган. Қадимий анъаналар деганда, биз мажусийлик ва зардуштийлик билан боғлиқ театрлашган маросимлар ва намойишларни, аллақачонлар дунёвий тус олган ўйинлар ва томошаларни назарда тутаёмиз. Шубҳа йўқки, бу даврда Анахита ва Рустам тимсоллари, уларнинг йўлдошлари бўлмиш девлар, парилар ва бошқа афсонавий мавжудотларнинг қисфалари, шулар билан боғлиқ ҳолда майдонга келган ниқобли томошалар, рақслар кўп бўлган. Шу билан бир қаторда бу даврдаги катта майдонларда уюштирилдиган томошаларда чет эллардан келган ҳунармандлар ва санъаткорларнинг ҳам ҳиссаси бор, улар ўз юртларидаги ниқобли ўйинлар, карнавалларда мавжуд тажрибаларни ишга солишган, деб ўйлаймиз.

Умуман, бу даврда саҳнада инсон ва уни қўршаб турган ҳаётини воқелик ҳамда афсонавий-хаёлий дунёни тасвирлаш авж олган. Самарқанд ва Ҳиротда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари, зафарлари акс эттирилган деворий тасвирларни, Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб портретларини эслаш кифоя. Мана шундай икки йўналишда — ҳам монументал, ҳам мўъжаз шаклларда инсон ва инсон ҳаётини ёритиш мусиқада, томоша санъатида ҳам яхши йўлга қўйилган. Ўйин ва томошаларнинг бир қисми тор доираларга, маъракаларга мўлжалланса, бир қисми катта майдонларга, байрам ва сайилларга мўлжалланган.

Айнан шу даврда томоша санъатлари ва халқ ўйинлари бутун бир тизим сифатида шаклланган. Унинг умумий таркиби театрлашган маросимлар, намойишлар, майдон томошалари, анъанавий театр, рақс санъати, халқ циркидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси яна ўз навбатида бир қатор тур ва туркумларга бўлинганини кўраёмиз.

Театрлашган маросимлар деганда, авваломбор наврўз, меҳргон ва бошқа байрамлар билан боғлиқ хилма-хил қизиқарли, уюшган оммавий сайиллар, урф-одатларни, уйланиш маросимларини, қизил гул байрамини, бир замонлар зардуштийлик билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлиб, сўнг оддий томошага айланиб кетган ўйин ва томошаларни тасаввур қиламиз. Шарафиддин Али Яздийнинг ўз “Зафарнома”сида Кониғил сайлгоҳида қассоблар кўрсатган томоша таърифига эътибор беринг:

Сўнгра қассоблар касбига мос
кўрсатдилар кўп камёб томошалар.
Одам қўйга айланган, қаранг,
пўстакни ёпиниб санъаткорона.
Олтин шохли, сўзловчи эчкилар
бир-бирининг изидан борар.
Тошидан эчкидай, лекин пўстин ичида
киши қалбин, ақлин ўртовчи паризодлардир.
Парилар баъзида сеҳр-жодуила
ташқи қиёфасин ўзгартириб турар.

Демак, қассоблар уй ҳайвонларидан қўйлар, эчкилар, филларнинг қиёфаларида томоша кўрсатишган экан. Бунда қандайдир воқеа акс эттирилгандай. Аввалида бир қуй ва олтин шохли, сўзловчи бир қатор эчкилар ҳақида гап боради. Бинобарин, шу қиёфалар билан боғлиқ қандайдир воқеий манзаралар кўрсатилган. Кейин ижрочилар бир гала қўйлар ва филларнинг қиёфаларида намоён бўлганлиги айтилади. Бунда ҳам шунчаки қиёфаларни ўзгартириш билангина чекланмаган бўлсалар керак. Албатта, бирон бир воқеа кўрсатилган. Бизнингча, бу ўринда зардуштийларнинг энг мўтабар маъбудларидан ҳисобланмиш Митра (кейинроқ у Сиёвушга айланган) тимсоли билан боғлиқ анъанавий томошалардан бири кўрсатилган бўлса ажаб эмас. Фил, қўй, айниқса, эчкиларнинг тимсоллари шунга ишорадир. Бу ҳайвонлар афсонавий Сиёвушнинг йўлдошлари ҳисобланган.

Шарафиддин Али Яздий сўнгра кўнчилар томошаси таърифига ўтади:

Худди шундай моҳир кўнчилар,
бирлари қоғлонга, бирлари арслонга айланишди,
Яшириниб ҳар хил ҳайвонларнинг
териларига, нақ танага жон бўлиб.
Ҳам шаклан, ҳам ранги-рўйидан ўзларини

тулкига, сиртлонга, қоғлонга, силовсинга айлангирарди.

Тошидан йиртқичу, аслида пари.

Кўнчиларнинг қоғлон, арслон, сиртлон, соловсин, телки каби ёввойи ҳайвонлар қиёфаларида гавдалангани ҳам бежиз эмас. Бу ҳам ўша Митра (Сиёвуш) тимсоли билан, унинг ўрмонда йиртқиш ҳайвонлар билан курашгани ҳақидаги афсона билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Қассоблар ва кўнчилар касабалари бирлашиб Митра (Сиёвуш) афсонасини акс эттирган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас. Шу ҳам шубҳасизки, қассоблар ва кўнчиларнинг ўзлари эмас, балки уларнинг номидан катта бир ижрочилар жамоаси иш кўрган. Шарафиддин Али Яздий иккала ўринда ҳам ижрочиларни одамларнинг қалби ва ақлини ром этувчи гўзал париларга ўхшатиши шундан гувоҳлик беради.

Келиб чиқишига кўра қадимий, кейинроқ ислом дини ва тасаввуф тариқатлари билан боғлиқ кетган зикри самоъ ва садр йиғинлари ҳам театрлашган маросимлар жумласидандир. Бундай маросимларнинг аксарияти томоша шаклида бўлиб, ўнлаб мутассавифлар қатнашган. Улар қарсақ чалиб, байт айтиб, айланиб, чайқалиб, ўнг ёнга ҳаракат қилиб, Оллоҳ таъолога мурожаат қилиб ёхуд марҳум висолини қумсаб ўз эътиқод ва эҳтиросларини изҳор этганлар. Бундай йиғинларнинг юқори нуқтаси жаҳр бўлиб, шу дақиқада томошабин қолмайди, ҳамма битта руҳий ҳолатда яшай бошлайди.

Театрлашган намоёнлиқлар одатда халқ сайишлари ва байрамлари, давлат миқёсида ўтадиган тантаналар муносабатлари билан уюштирилиб, таркибида зардуштийлик эътиқодларидан келиб чиққан “Сус хотин”, “Хўбим” маросимларидан тортиб аллақачон томошага айланган бир кунлик шоҳ маросимигача учратиш мумкин. Ислом динига алоқадор дарвеш ва қаландарларнинг махсус либосларда тўда-тўда бўлиб, байт ва кўшиқ айтиб юришлари ҳам ўзига хос театрлашган намоёнлиқлардир.

Театрлашган намоёнлиқларда санъат ҳунар билан шу қадар боғлиқ кетадик, ажратиш қийин. Бундан ташқари, Амир Темур ва темурийлар даврида зебу зийнатларни, антиқа буюмларни, ажойиб ҳайвон ва паррандаларни муҳим жойларда намоёнлиқ этиш одат тусига кирган. Самарқанд ва Ҳиротда қурилган чинниҳоналар, Самарқанд яқинидаги кўриқхона, Клавихо ўз кўзи билан кўриб ҳайратга тушган ўйинчи филлар, олтин олмалар ўйнаб турган фаввора, дуру гавҳарлардан ясалган антиқа дарахт, зебу зийнатлар терилган расталар, борингки, шарқона дид ва фаросат билан тикилган чодирлар чамани, маълум тартибда ўтадиган қабул маросимлари шу жумладандир. Бундай кўргазма ва

маросимларни театрлашган дейишимизга сабаб шуки, уларда ҳам томоша объекти (баъзан ижрочи) ва томошабин бор, томошабин хушнуд бўлади, дили яйрайди, айрим ҳолларда мулоқотта киришади.

Бу даврда қадимий замонлардан ўтиб келаётган бир кунлик шоҳ маросими кўп ишлатилган. Одатта кўра, қонуний шоҳ бир кунга ўз ўрнини фуқаролардан бирига бўшатиб, ўзи унинг ўрнига фуқаро бўлиб бир кунлик шоҳ амру фармонини бажаради. Ҳақиқий шоҳ шаҳар бўйлаб юрганда, шикорга ёки сафарга чиққанда қайси тартибда юрган бўлса, бир кунлик шоҳ ҳам шундай тартиб билан юрган. Фарқи шундаки, бир кунлик шоҳ ҳам, унинг мулозимлари ҳам кулгили қиёфаларда гавдаланадилар. Бундай вазифаларни санъаткорлар, ўйин ва кулги аҳли бажарган. Хуллас, бир кунлик шоҳ кулгили қиёфадаги йўлдошлари ҳамроҳлигида шаҳар айланган, фуқороларнинг арзи — додини тинглаган, гуноҳкорларни жазолаган, ҳатто баъзан зиндондаги маҳбусларни бўшатган. Бир кунлик шоҳнинг фаолияти, аркони давлати билан дабдабали, айна чоқда кулгили юришлари, амру фармонлари бутун аҳоли томонидан катта бир театр томошаси сифатида завқ-шавқ билан қабул қилинган. Зайниддин Восифийнинг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Бойқаро бир марта бир кунга ўз ўрнини бир девонага бўшатиб берган экан...

Амир Темур ва темурийлар даврида ўйин ва томошалар силсиласида майдон томошалари алоҳида ажриб турган. Зардуштийлар этиқоди, Анахита, Сиёвуш ва Рустам тимсоллари билан боғлиқ баъзи томошалар ҳам майдонларда кўрсатилган. Аммо аксар майдон томошалари туркий уруғ ва қабилаларнинг турмуш тарзи, этиқоди, эстетик майллари билан, Темур ва темурзодаларнинг армияси, навкарлари ва зобитларининг жанговор ҳаёти, руҳияти билан чамбарчас боғлиқдир. Шу бонсдан майдон томошалари орасида от билан бажариладиган пойга, улоқ чопиш (кўпқари), қиз қувиш, отдан ағдариш, чавгон, қабоқ ўйин кабилар, ҳаққоний куч синови ҳисобланмиш кураш (куштигирлик), қилич, найза, гурзи ва бошқа жанговор қуроллар билан ўтадиган беллашувлар, шунингдек, кўчқор, хўроз, бедона уриштириш каби ўйин ва мусобақалар етакчилик қилган. Умуман, майдон томошалари кўп сонли чавандозлар, паҳлавонлар, камонбоз ва қиличбозларни, бошқа ўйинчиларни, томошабин сифатида бола-чақа, хотин-халаж, кексаю ёш — бутун аҳолини жалб этиш, ҳаммаларига ҳам яхши қайфият, кўтаринки руҳ, янгиланиш ва яшариш завқи бағишлаши билан қимматлидир. Томошабинлар ўта фаол бўлишган; ҳар гуруҳ, жамоа ёки

уруғ майдонда куч ёки моҳирлигини синаётган вакилини (ёхуд ўргатган оти, қўчқори, хўрози, бедонасини) қувватлаб, тарафини олиб руҳлантириб турган; бутун ўйин-томоша жараёнини у билан бирга кечирган, ютуғидан қувонган, мағлубиятидан ачинган. Аммо иштирокчилар ҳам, томошачилар ҳам танги бўлишган, ғолибларни тан олиб, тетик руҳ, янги йиғинларга умид-ишонч билан тарқалганлар. Темур ва темурзодалар кучли, моҳир кишиларни қадрлашган, ўзлари ҳам аксар жасур ва паҳлавон бўлишган, пойгада, қилич чопишда, чавгон ва қабоқ ўйинларида маҳорат кўрсатишган.

Майдон томошаларида паҳлавонларнинг ўрни катта бўлган. Хусайн Воиз Кошифий паҳлавонларнинг кураш тушувчи (куштигир), тош ўйновчи, гурзибон ва зўргар каби тоифаларини санаб ўтади. Ҳаммаларини “зўр аҳли” деб атайди. Дорбозларни ҳам зўр аҳли жумласига киритади.

Айниқса, кураш тушувчи паҳлавонларнинг қадрли баланд бўлган кўринади. Хусайн Воиз Кошифий курашни “одамлар кўп қизиқадиган ҳамда султонлар, шоҳларга мақбул бўлган ҳунарлардир” деб таърифлайди ҳамда уни икки турдан иборат эканини айтади: биринчиси — қабз усули, яъни қўл ушлаб кураш тушиш, иккинчиси — изтирор, яъни эркин кураш. “Агар кимни паҳлавон дейиш мумкин деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, — деб ёзади Кошифий, — биринчидан, бақувват, жусса-гавдали, иккинчидан, ширин тилли, учинчидан, қўрқмас юракли, тўртинчидан, етук ақлли, бешинчидан, сабрли, олтинчидан, баркамол, илмли, еттинчидан, доимий жидду жаҳд қилувчи, яъни ҳаракатчан, ҳушахлоқ, ҳаромдан ҳазар қилувчи, саҳий, ноз-неъмат дастурхони очиқ одам паҳлавонлик номига сазовор кишидир”.¹²⁸ Мана шундай паҳлавон комил устоз бўлиши ва кураш илмини шогирдларига ўргатиши мумкин. Кураш илми эса ўз навбатида уч юз тугун ва бандлар (усул ва тадбирлар)дан иборатдир. ушбу усулларни бартараф этиш йўллари ҳам кўп; уларнинг ҳаммаси бир минг саккиз юз усулни ташкил этади. Устоз мана шу усулларнинг барчасини ўзи мукамал билиши, ўз фаолиятида амал қилган бўлиши билан бирга шогирдларига ўргата олиши керак. Бу учун у яна тиб илмидан, мунажжимликдан, рамал (фол) илмидан, даъват ва фаросат илмидан ҳам хабардор бўлмоғи лозим.¹²⁹

Кошифий рисоласини диққат билан ўқисангиз, полвонларнинг кураши қай зайлда ўтганини, томошавий жиҳатларини ҳам аниқ тасаввур қилишингиз мумкин. Маълум бўлишича, икки полвон майдонга чиқаркан, бир муддат қўлларини ёйиб айланади, сўнг қарсақ

чалади ва курашга тушади. Қарсақ иккала томондан бўлиши керак. Бундай қарсақни Кошифий “жанг ногораси” деб атайдди. Қарсақ кураш ўртасида ҳам чалиниши мумкин. “Бу таслим нишонаси бўлиб, енгилган томон сулҳ ва омонлик тилайди”. Аслида рақибининг курагини ерга текизган полвон голиб ҳисобланади. Курашда энг муҳим омил “қўлнинг орқасини ушлаш” экан, шундай қилинганда полвон рақибининг белига, оёғига ҳам қўл уриш имконига эга бўларкан.

Халойиқ қошида куч-қудратини намоиш этувчилар зўргарлар деб аталган. Улар турли ҳунарлар кўрсатишган: “биринчиси — мардгирлик (одам кўтариш), иккинчиси — тош синдириш, учинчиси — суяк синдириш, тўртинчиси — дорбозлик, бешинчиси — тош отиш, олтинчиси — тегирмон тошини кўтариш, еттинчиси — фил билан олишиш. Ва яна камондан ўқни узоққа отиш, сакраш каби ҳунарлари ҳам бор”.¹⁰ Кошифий ушбу ҳунарларнинг маъноларини ҳам тасаввуф руҳида ўзича қақиб беради. Чунончи, фил кўтариш “дунё ишлари фалак азимати олдида арзимасдир, деган маънога ишорадир”, сакраш эса нафс балосидан қутилиш демак. Умуман, ҳақиқий зўргарлар “куч-қувватта учмаслиги ва нафс ҳавосидан воз кечиши керак”, шунда “маъракаларнинг паҳлавони айни вақтда футувват паҳлавонига ҳам айланади”, — деб, Шайх Саъдийнинг бир байтини келтиради:

Мардлик панжа зўрию елка қуввати эмас,

Агар нафсингни енга билсанг, чин паҳлавонсан.¹¹

Бир гуруҳ ўйин ва томошалар бўлганки, уларни ҳозирги тушунча билан “анъанавий театр” деб аташ мумкин. Улар учта тоифага бўлинади: кулгили томошалар (“кулги маданияти”), қовурчоқ ўйини, ҳикоя услубларида олиб бориладиган жиддий томошалар. Ҳар тоифа яна ўз навбатида бир неча турни ўз ичига олади. Чунончи, кулгили томошалар масхара, тақлид ва зарофат номли ҳар бири ўз асарлари ва томоша воситаларига эга турлардан иборат. Масхаралар кўпинча бир тўп бўлиб маърака тузганлар, ҳаётдаги нохуш воқеалар, аҳлоққа зид одатлар, хулқ-атворларни гоҳ ҳажв, гоҳ ҳазил воситалари билан тасвирлаб, томошабинларда кулги уйғотганлар. Муқаллидлар одатда якка-якка чиқиб, инсон, қуш ёки ҳайвонларнинг кўриниши, одатлари ва қилиқларини тақлид воситалари билан акс эттириб, томошабинларни кулдиришган. Зарофат эгаси — бу сўзга уста зарифларнинг бадиҳагўйлик билан сўз ва байтлар тўқиб ҳарифига зарба бериши ва мот қилиши демак. Зарифлар асосан тор давраларда (хосхона, меҳмонхона каби)

тарафма-тараф тортишган. Шунингдек, уларнинг йиғинлари, чиқишлари бошдан-оёқ кулги билан йўғрилгандир.

Ҳар хил ҳикоя услубларида олиб бориладиган воизлик, маддоҳлик, қиссагўйлик истисно тарзида, фавқуллодда ҳолларда кулги кўзғатмаса, бошқа пайтларда улар томошабинларни изтиробга солган, йиғлатган. Аммо улар ҳам бир-биридан фарқ қилган. Воизлар минбарда, маддоҳлар турли жойларда юриб, қиссагўйлар маърака тутиб, ваъз айтган, мадҳ этган ва ҳикоя қилганлар. Уларга шогирдлари, баъзи жойларда созанда ва хонандалар ёрдам беришган.

“Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насиҳатин қабул этган мақбул кишидир”, — деб ёзади Алишер Навоий “Маҳбубул-қулуб” асарига. Воизларни “насиҳат аҳли” қаторига қўшаркан, шоир биринчи галда уларнинг ўзлари тақводор, одобли, ибратли бўлишлари лозим, бошқаларни ҳам ўзлари юрган покиза йўлдан етакласалар, шундагина уларнинг “мажлисига холи кирган тўлғай ва тўла кирган холи бўлғай” деб ҳисоблайди.¹³²

Кошифий маддоҳлар билан қиссагўйларни сўз аҳли қаторига қўшади. Чунончи, маддоҳларга таъриф-тавсиф бераркан, уларни тўрт тоифага бўлади: ўзлари бадиҳа йўли билан ҳикоят ривоятларни назмга тушириб айтувчилар, “бошқа шоирларни шеър, ҳикоя ва бадиҳаларини ижро этиб, халққа фойда етказувчилар” (яъни ровийлар), маддоҳликни бошқа фойдали ишлар билан қўшиб олиб борувчилар (масалан, сув тарқатувчи саққолар), ҳар хил байтларни ёд олиб эшикма-эшик юриб тиланчилик қилувчилар. Кошифий эшикма-эшик юрвучи маддоҳларни ёқтирмаган. “Буларни агарчи қиёфаларига қараб маддоҳ десалар-да, асли ушбу жамоага мувофиқ эмасдирлар”, — дейди у.¹³³

Маддоҳларнинг сабр, шукр, зуҳд (парҳез), тоат, қаноат, ихлос, нисор, карам, кам ейиш, кам ухлаш каби йиғирмата сифати санаб ўлилади.

Ҳаммага баробар хизмат қилиши, бойлик орттириш ёки бошқа бир гаразли мақсадни кўламаслиги, бир-бири билан дўст бўлиши, мадҳни ошириб юбормаслиги айтилади. Маддоҳлар найза, тавқ (ҳилқа, белбоғ), суфра, чироқ ва болта олиб юришар экан. Найза ўзини ҳимоя қилиш қуроли, тавқ маддоҳнинг қайси мартабадан эканини кўрсатувчи белги, дастурхон — сахийлик ва қўли очиқлик аломати, чироқ — кўнгил равшанлиги, болта — ҳожатбарорлик нишонаси.¹³⁴

Хусайн Воиз Кошифий маддоҳларни ижодий услуби, репертуарига кўра уч хил бўлади дейди. “Бир хиллари фақат шеър ўқийдилар, шеърни

равон ва ифодали ўқиб, тингловчиларга завқ бағишлайдилар. Иккинчи хиллари насрий асарлар, муъжаз гаплар, ибора ва таъриф тавсифларни наср билан адо этадилар ва бу тоифани фарраҳон (чиройли ўқийдиганлар) деб атайдилар. Учинчи хиллари назм ва насрни аралаштириб ўқийдилар. Бу тоифани мурассаъхон (сўз устаси) деб атайдилар. Ва буларнинг камолу фазли, мартабалари олдинги икки гуруҳдан баланддир”.¹³⁴

Қиссаҳонлар уч тоифага бўлинган: қиссаҳон, қиссагўй ва қиссасоз. Яъни ёзма тарихий қисса ёки ривоят афсоналарни ҳис-ҳаяжон билан ифодали ўқувчи-қиссаҳон, уларни ёдаки ва бадиҳа йўли билан ўзидан қўшиб-чатиб ижро этувчи-қиссагўй, анъанавий шакл ва воситалар негизида ўзи янги ҳикоят, ривоят ёки дoston тўқиб айтувчи қиссасоз деб аталган. Қиссаҳонлар шеърхонлик ҳам қилишган. Ҳар бир шеърни оҳанг билан ифодали ўқиб, мазмунини шарҳлаб, қийин байтларини изоҳлаб беришган.

Қиссагўйлар маърақада курси (сандали) ёки бошқа бирон мослама устида туриб ҳикоя қилар эканлар. Ижрода улар саккизта қондага амал қилишган: маърақага мос қисса танлаш, қиссани пухта билиш, хомлик ва ланжлик кўрсатмаслик, чағдастлик билан дадил сўзлаш, меъёрни сақлаш, ҳикоя давомида насрни гоҳи-гоҳида назм билан қўшиб олиб бориш, ёлгон ва ишонарсиз ёки одамлар тушунмайдиган сўзларни айтмаслик, тамаъ билан тингловчиларни жонига тегмаслик, қиссани ҳазм қилиш даражасида давом эттириш.¹³⁵

Ҳусайн Воиз Қошифий “қисса ўқиш ва қисса эшитишнинг фойдаси катта” деб ҳисоблайди: қиссаҳонни тингловчи, биринчидан, “аждодлар иши ва аҳволдан хабардор бўлади”, иккинчидан, “фикри ва кўзи очилади”, учинчидан, “кўнгли таскин топади”, тўртинчидан, ўтган подшоҳлар давлати ва мулкининг заволини эшитса, дунё молига меҳри сусаяди”, бешинчидан, “беҳад кўп ибрат олади, тажриба орттиради”.¹³⁷

Умуман, воизлик, маддоҳлик, қиссагўйлик шаҳар маданиятига ва маълум даражада ислом динига алоқадор ҳодисалардир. Чунончи, уларда замонавий мавзулар у ёқда турсин, тарихий воқеалар, тарихий шахслар ҳақидаги ривоятлар ҳам диний ақидалар руҳида талқин қилинади. Шу жиҳатдан бахшилик (яъни халқ дostonларини ижро этиш) гарчи бир киши томонидан ҳикоя қилиниши билан уларга яқин турса-да, бироқ мазмунан улардан кескин фарқланади: у аввало кўчманчи, чорвадор аҳоли билан боғлиқ, иккинчидан, халқ қаҳрамонларининг саргузаштларини ҳикоя қилади, ҳам ўйлатади, ҳам кулдиради, ҳам йиғлатади.

Хусайн Воиз Кошифий ўз рисоласида масхара ва тақлидчиларни умуман тилга олмайди. У ҳатто мусиқа ва рақс санъатини ҳам четлаб ўтади. Зотан, у тарикат аҳли кўзини “шаҳват кўзғовчи суратлардан”, қулоғини гийбат, бўҳтон, фойдасиз фаҳш сўзлардан, тилини “мазаҳ — масхара қилиш ва ҳазил-хузулдан”, кўлини озору хиёнатдан, қорнини ҳаромдан, оёғини золимлар эшигига, қиморхона ва бошқа нолойиқ жойларга боришдан асраши лозим деб билган.¹³⁸

Ҳатто қўғирчоқ ўйини тасаввуф билан боғлаб талқин қилинади. “Эй, азиз”, — деб мурожаат қилади Кошифий, — соҳибдил дарвешлар қўғирчоқ ўйиндан кўп рамзу ишоратлар ўқиб, дунёнинг сир-синоатларини фаҳмлаб, хийла ҳақиқатларни кашф этибдирлар. Шунини билиш лозимки, шаклу шамойил, сурат оламида зуҳур этадиган нарсалар ҳазил-мутойиба бўлса-да, аммо моҳият-мазмунига кўра, улар жиддий ҳақиқатларни англатадилар”.¹³⁹ Аммо биз учун Кошифийнинг шу муносабат билан берган маълумоти, қайдлари муҳимдир. Шу асосда ўша даврда қўғирчоқ театрининг халқ орасида кенг ёйилган қўлга кийиб ўйнатилинадиган ва иплар ёрдамида бошқариладиган икки асосий тури — “чодир ҳаёл” ва “чодир жамол”, уларнинг тузилиши, мавзулари, қаҳрамонлари бўйича тасаввур ҳосил қилганмиз.

Умуман, бу даврда барча ўйин ва томошаларда ҳам босқичлар ва қатламларнинг кўпчилиги, турли маданиятлар ва услубларнинг бир-бирига яқинлашуви ва бора-бора уйғунлашуви кўзга ташланади. Айниқса, рақс санъати шу жиҳатдан яққол ажралиб туради. Бу қадар ранг-баранглик ҳеч бир санъатда бўлмаган. Унда ов билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган олдий тақлиддан тортиб нафис мажозий рақсларгача, наврўз байрамлари ва зардуштийлик маросимларида вужудга келган ўйинлардан тортиб мақом куйларида ижро этиладиган мураккаб рақсларгача учрайди. Аҳолининг касби-кори, жинси, ёши билан боғлиқ бўлган, шунингдек, мавсумий ёки бўлмаса дарё ва тоғ, дев ва пари, сув ва олов тимсоллари билан бирга ижро этиладиган ўйинлар ва рақсларни айтмайсиэми. Бунга яна жанговор ўйинларни, қайроқ, занг, пиёла, қошиқлар ёки қарсақлар билан ижро этиладиган рақсларни қўшиб тасаввур қилинг! Мазмуни нақадар бой, шаклу шамойили нақадар хилма-хил санъатлиги кундай равшан бўлади қўяди. Ижро нуқтаи назаридан уларни икки тоифага, яъни халқ рақси ва мумтоз рақсга ажратиш мумкин.

Бу даврда ҳам эркаклар, ҳам аёллар орасидан рақс усталари етишиб чиққан. Шу жиҳатдан XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошида ном қозонган Саййид Бадр, Тоҳир Чакка, Моҳчучук,

Мақсудалиларнинг номини алоҳида тилга олиш керак. Раққосалар фақат саройларда эмас, халқ тўйлари ва базмларида ҳам кенг фаолият кўрсатишган, маросимларда, мавсумий сайилларда эса эр-йигитлар билан бирга аралаш ўйнашган. Олов атрофидаги ўйинлар, гул ўйин, кема ўйин, мақом рақслари шу жумладандир. Туркийлар орасида “Аргуштак” рақси шуҳрат тутган. Бизнингча, бу даврда “Муножот”, “Тановар”, “Лазги” рақслари ҳам юқори малакали ижроларда танилган.

Ниҳоят, ҳозирги атама билан “халқ цирки” деса бўладиган ранг-баранг томошалар ҳам бу даврда кўп бўлган. Улар орасида Мовароуннаҳр ва Хуросонда қадимда истеъмолда бўлганлари ҳам, Ҳиндистон, Эрон ва Хитойдан кириб келганлари ҳам бор.

Айниқса, дор ўйинининг эътибори баланд бўлган экан, биронта ҳам байрам усиз ўтмаган. Асилзодалар ҳам, халқ ҳам дорбозликни мардлик ва поклик намунаси деб унга эътиқод қўйган. Дорлар катта майдонлар, бозор жойларида тикилиб, минглаб одамларни тўплаган, томошабинларда матонат, ҳиммат, меҳр-муруват туйғуларини уйғотган. Дор ўйинлари диний руҳдаги байтлар, қизиқарли таърифлар ва яхши тилаклар билан олиб борилган.

“Билгилки, — дейди Кошифий, — дорбозлик улғу бир касбдир ва бу ишнинг усталари покиза ахлоқлик, пок ва ростгўй бўлишлари керак”.¹⁴⁰ Бу ишда расан (арқон) билан мизон (лангарчўп) муҳимдир. “Дорбоз дунё молига бепарво бўлмоғи, мақсади — кишиларни хурсанд қилиш, кўнгилларга йўл топмоғи даркор. Ушбу сифатларга эга бўлмаган одам дор устига чиқиб, қўлига лангар ушлашга лойиқ эмас”.¹⁴¹

Бу гаплар Кошифий ўйлаб топган шунчаки насиҳатлар эмас, балки дорбозларнинг фаолияти, ахлоқидан келиб чиққан таассуротлар якунидир. Дор ўйин ўша маҳаллар жиддий санъат бўлган кўринади. Шу боисдан Кошифий бу санъат томошачиларининг ҳиммати, пирларнинг дуоиси ва кўнгилларнинг шак-шубҳа зангидан поклиги асосига қурилади, деб ҳисоблайди.

Шарафиддин Али Яздий дор ва дорбозни шундай таърифлайди:

Арқон узра юришлари ғаройиб,
одамлар ишларин ташлаб чопишди.
Дорни шундай баланд қурдиларки,
учи осмон гумбазига тегиб турарди.
Устунларнинг ҳар ёнидан арқонлар тушган —
юқоридан пастга, ўнгдан ва сўлдан.
Катта устун нақ осмонда дейсиз,

У ерда дорбоз, ой эмас, қуёш...

Чиғирикда учаркан, шундай гўзалки,

осмонда икки қуёш муҳайё дейсиз.

У дорда шундай чаққон ўйнардикки,

осмон гумбазида ёруғ юлдуздай.

Мазкур тасвирдан аввало шу нарса равшан бўладики, ўша даврларда дор ниҳоятда баланд қилиб тикилган экан. Шунга қарамасдан, қуёшдай порлаган дорбоз дор устида жуда чаққон ҳаракат қилган, чиғирикда ўйнаган. У шундай фаройиб ўйинлар кўрсатганки, одамлар ҳамма ишларини йиғиштириб қўйиб, ҳайратланиб томоша қилишган. Шарафиддин Али Яздий дорбозни қуёшга ўхшатадики, бундан баъзи мулоҳазаларга келиш мумкин: аввало бу ташбеҳ дор ўйинининг кундузи (осмонда икки қуёш дегани шундан) кўрсатилганини билдиради, иккинчидан, дорбознинг юксак маҳоратига ишора қилади, учинчидан, дорбознинг ялтироқ либос кийиб олганидан далолат беради.

Рюи Гонзалес де Клавиҳонинг ёзишича, дор Конигилда ўтган улуг байрамда шоҳ чодирини рўпарасидаги майдонда ўрнатилган экан.¹⁴² Амир Темур, унинг аркону давлати, авлоди, хотинлари, меҳмонлари чодирларида ўтирган ҳолда роҳатланиб томоша қилган бўлсалар керак.

Дор устида, чиғирикларда дорбозлар ўз маҳоратларини намойиш этсалар, дор тагида шуъбададозлар, олов пурковчилар, ханжар ютувчилар, коса ва ликопча ўйнатувчилар, ёғочот ва ёғочоёқ ижрочилари, муаллақчилар, чамбардан сакровчилар, бесуюяклар ўйин кўрсатганлар. Дор ўйини шу жиҳатдан кўплаб цирк томошаларини қамраб олиб, уларни яхлит бир бадий дастурга бирлаштирувчи куч вазифасини бажарган. Мазкур ижрочилар алоҳида-алоҳида ҳам томоша кўрсатган, албатта. Чунончи, мушаъбидлар, олов ўйинчилар, ханжар ютувчилар алоҳида маърака тузганлар. Шунга ўхшаш уй ва ёввойи ҳайвонлар, қушларни ўйнатувчилар ҳам ўз ҳолларича, мустақил томошалар беришган. Шу тоифа ўйинлар орасида, айниқса, айиқ ўйин, эчки ўйин, маймун ўйин кенг ёйилганлиги билан ажралиб туради.

Шундай қилиб, дор ўйин, кўз боғлаш, афсунгарлик, айиқ, маймун, эчки, туя, эшак, илон ўйнатиш, муаллақ, ёғоч оёқ, ёғоч от ўйинлари, олов пуркаш, чинни ўйин, ҳуққабозлик каби хилма-хил жанрларни ўз ичига олган халқ анъанавий цирки ҳам бу даврда тараққий этган. Бу хусусда манбаларда кўплаб маълумотлар, қайдлар, таърифлар сочилган. Шундан Зайниддин Восифийнинг “Балоъеул-вақое” асарида Бобо Жамол деган найрангбоз, ромчига берилган

муфассал таъриф-тавсифларга дуч келамиз. Маълум бўлишича, Бобо Жамолнинг кўк эчкиси номи айtilган одамни топиб, “ўғри”ни ушлаб бераркан. Шунингдек, унинг сепоя устига чиқиб наъма кўрсатувчи туяси, чамандар деган эшаги, шатранж ўйновчи ақлли маймуни, отилган тангаларни ҳавода илиб олувчи фаройиб қуши бўларкан, шулар билан кўрсатган томошаларини мўъжаз ҳикоялари, таърифлари, изоҳлари, танбиҳлари, хулосалари, томошабинлар билан савол-жавоблари билан қизитиб бошқариб бораркан. “Унинг усули тугал ва қобилияти таърифдан ташқари эди”, — дейди Восифий.¹⁴³

Шунингдек, бу даврда майдонларда, тўйхоналарда, сайилгоҳларда сурнай чалиб илон ўйнатувчилар, “ҳазил китоби”да ҳар хил суратлар пайдо қилувчи ҳамда шишадан ва тунукадан ясалган ҳар хил идишлар ёрдамида йўқ нарсаларни пайдо, бор нарсаларни ғойиб қилувчи кўз боғловчилар, одамларни турли ҳолатларда қотириб қўювчи, маълум топшириқларни бажартирувчи афсунгарлар, мис косачалар остидаги соққаларни ўта чаққонлик билан биридан бирига утказа олувчи ҳуққабозларни кўплаб учратиш мумкин эди. Булардан ташқари, чавандозлик ўйинларидан ажралиб чиққан от ўйин, соф томошага айланган зўргарлик ҳам ўзининг кўпгина хусусиятлари билан санъат даражасига кўтарилган. Чунки булардаги чавандоз ва паҳлавон шунчаки мусобақада қатнашувчи киши эмас, балки ўз қадди-ҳомати, кучи, моҳирлигини кўз-кўз қилувчи артистдир.

Қисқаси, бу даврда халқ циркининг турлари ва шакллари кўпайиб, ижрочиларнинг маҳорати ошиб борган. Ёлғиз ўзи ёки бир гуруҳ бўлиб ўйновчилар ҳам, ўз томошаларини кундузи ёки оқшомларда кўрсатувчи ижрочилар ҳам кўп бўлган. Бундай ранг-баранг томошаларни уста-шоғирд алоқалари, аҳлоқий тамойиллар, томошабинларга бўлган ҳурмат-эҳтиром бирлаштириб турган. Бадий жиҳатдан ҳам улар ўртасида умумийлик бўлган: найрангбоз, ҳайвон ва қушни ўйинга солувчи, от ўйнатувчи, ёки бўлмаса даврани бошқариб боровчи бақовул ҳар бир ўйинни, ҳаракатни, кўринишни, ҳолатни, борингки, бутун дастурни насрий таърифу тавсифлар, байтлар билан гоҳ кулгили, гоҳ жиддий руҳда изоҳлаб турган. Яъни ҳар қандай ижрочи халқ циркида ўзи танлаган турда, ўйинда моҳир, айни чоқда сўз устаси бўлиши талаб қилинган.

Мана шу юқориди тилга олиниб, бир даража таърифланган томоша санъатлари ва ўйинларни халқнинг йил боши — наврўз,

меҳргон каби мавсумий байрамлари, туғилиш, хатна ва раста тўйлари, уйланиш, касб-хунар, илм ва деҳқончилик билан боғлиқ маросимлар, давлат томонидан уюштириладиган тантаналар, баъзан рамазон ва қурбон ҳайитлари бир жойга тўплаган, юзлаб-минглаб ижрочиларни — малакали ва ҳавасманд созанда, хонанда, раққосларни, кулги усталарини, дорбозлар ва найрангбозларни, чавандозларни, спорт ўйинлари усталари ва ишқибозларини бир муддат (уч кундан икки-уч ойгача) муайян шароитда, руҳий ҳолатларда бақамти яшаб, маънан бир-бирларига яқинлашишлари, ўзаро таъсирланишига кенг йўл очган. Байрамлар, маросимлар, сайиллар, намойишлар фақат ижрочиларнинг эмас, умуман, халқнинг бирдамлигини кучайтиришга хизмат қилган. Амир Темур ва темурий подшоҳлар, шаҳзодаларнинг тўй ва байрамларга катта эътибор бериб келганлиги ана шундан.

Байрам — бу ҳар қачон шодиёна, хуррамлик, кўнгилхушлик, кулги-ўйин дегани. У шоҳу гадо, катаю кичик, аёлу эркак — барчага баробар, ҳаммани бирлаштиради. Ким бўлмасин, ташвишларини унутиб, яшашдан, табиатдан завқ олади, ўз меҳнати неъматларидан лаззатланади, ғуборини ёзади, руҳан покланади, келгуси яхши кунларга умид боғлайди. Шу боисдан байрамларда кулги руҳи, завқ-шавқ кучли бўлади. Атоқли рус олими М. М. Бахтин ўрта асрларда Оврупада кенг ёйилган байрамлардаги бундай ҳодисани “халқ кулги маданияти” деб ва унинг таркибини “маросимона-томошавий шакллар” (байрамона намойишлар, ҳар хил кулгили томошалар ва бошқалар), турли-туман кулгили адабий асарлар (шу жумладан пародиялар) ва майдон нутқининг олқиш, қарғиш, сўқиш, онт каби ҳар хил кўринишлардан иборат, деб белгилайди. Шундан маросимона-томошавий шакллар кулги асосига қурилган бўлиб, дунёни, инсон ва инсоний муносабатларни норасмий тусда ифода этади, расмий жамиятнинг нариги томонида гўё иккинчи бир олам ва иккинчи ҳаёт қурилади; барча ўрта аср одамлари, кўпми, озми, мана шу кашф этилган иккинчи оламга алоқадор бўлиб, маълум муддат унда яшайдилар, дейди М. М. Бахтин.¹⁴⁴ Менингча, халқ кулги маданияти ва унинг асосий кўриниши бўлмиш маросимона-томошавий шакллар ҳақидаги тушунча ва қарашларни Амир Темур ва темурийлар даврига ҳам тадбиқ этиш мумкин. Зеро, бу даврда хусусан маросимона-томошавий шакллар, айниқса, байрамона намойишлар (карнаваллар), бир кунлик шоҳ маросими ва бошқа кулгили томошалар кенг расм

бўлган. Уларда устакорлар шогирдлар билан, ҳаваскорлар малакали ижрочилар билан, ижрочилар томошабинлар билан қўшилиб, яхлит бир манзара ҳосил қиладилар. Ҳамма бирдай байрам ҳаёти, руҳи, кайфиятида яшай бошлайди. Ҳар бир инсон ўзини эркин, тенг, бахтиёр ҳис қилади. Мана шу байрамона руҳиятни ҳосил қилишда юзлаб ташкилотчилар ва бошқарувчилар билан бир қаторда малакали санъаткорлар ҳамда кулги усталарининг хизмати бениҳоя катта бўлган, албатта. Чунки байрамлардаги намоишлар ва томошалар ҳаётни тескари томонини ёритишни, яъни ҳаёлий ҳаётни, орзу-армонларни куйлашни тақозо этган. Манбаларда Амир Темури ва теуриийлар давридаги давлат байрамлари муносабати билан уюштирилган сайиллар ва намоишлар ҳақида анчагина маълумотлар сақланиб қолган. Маъракаларда ҳар тоифа ижрочилар алоҳида-алоҳида, тарабхона ва хос хоналарда санъаткорларнинг аралаш гуруҳлари ўз маҳоратларини намоиш этган бўлсалар, театрлашган сайиллар ва намоишларда минглаб ҳар хил ижрочилар қатнашган ва ўзаро тортишган.

Ҳунар ва санъатни бор бўйича, тўлиқ намоиш этишга хизмат қилувчи бундай театрлашган намоишлар, ўйинлар ва томошалар Амир Темури ҳукмронлиги даврида кенг миқёсда бошланиб, қарийиб бир ярим аср мобайнида давом этиб келган.

Шу нарса алоҳида кўзга ташланадики, байрам намоишлари ва томошалари ҳунармандларнинг фаол иштирокида, улар томонидан меҳнатлари маҳсулотини кўз-кўз қилувчи кўшк ва чортоқлар қуриш билан қўшиб олиб борилган. Шундай байрамлардан бири Ҳофизини Абури томонидан таърифланади. Шунга кўра, 1379 йилда Амир Темури хотинининг жияни Қутлуғ оғони турмушга узатиш муносабати билан Ҳиротда катта сайил уюштирилган бўлиб, унда ҳунармандларнинг ҳар бир фирқаси (Ҳофизини Абури ибораси) ўз меҳнати маҳсулидан кўшк қуриб, томошалар кўрсатган. Жумладан новвойларнинг кўшкни, пахта тозаловчиларнинг минораси, тўқувчиларнинг ҳамманинг кўз ўнгида мато тўқиши айтилади.¹⁴⁵ Умумхалқ байрамлари муносабати билан шаҳарлар безатилган, ҳар ёнда жозибали кўшклар ва чортоқлар қурилган, уларда санъаткорлар ўз маҳоратларини намоиш этганлар. Амир Темури уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик ҳарбий юришларидан қайтар экан, Амударёдан ўтишда,

Шаҳрисабзда, сўнг Самарқандда ўтказилган улуғ байрамлар шундан далолат беради. Афсуски, манбаларда томошалар таърифи берилмайди. Аммо кутиб олиш маросимларида кўпроқ хунармандлар қатнашганидан келиб чиқиб, томошалар асосан майда ва кулгили рақслардан, тақлидлардан, масхара ўйинларидан, айтишувлардан ташкил топган деб фараз қилиш мумкин. Али Яздийнинг бутун олам “кулги-ўйин ва шодликка” тўлди дейиши шунга ишорадир.¹⁴⁶

1404 йилда Амир Темурнинг ҳарбий маҳорабадан музаффар бўлиб қайтиши шарафига ҳамда бешта неварасини уйлантириши муносабати билан доруссалтана Самарқанд ва унинг атрофидаги қасрлар, майдонларда уюштирилган байрам ва сайиллар, уларда намойиш этилган томошалар ҳақида анчагина маълумотлар сақланиб қолган. Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Низомиддин Шомий, Ҳофизи Аbru, Рюи Гонзалес де Клавихо бу тўғрида завқ-шавқ билан ёзадилар. Энг катта байрам, томошалар Самарқанд яқинидаги Кониғил мавзесида ўтган. Чунончи, Ҳофизи Аbru сайлгоҳни шундай таърифлайди: “Катта ўрду келиб тушган жойга қирқ устунли олий боргоҳни тикдилар; унинг атрофида ярим фарсанг келадиган ерни боргоҳ, катта чодир ва соябонлар воситасида қуёш нурлари тушмайдиган қилдилар; хисравоний хумлар ва кайхисравий жомларни қатор тердилар; турли-туман егулик ва ичкиликларни тўлдириб ташладилар. Табрик учун келган етти иқлим султонларининг чодирларини ўрду атрофида тикдилар. Уларнинг ортидан узоқ-яқиндан келган туман амирлари ва сипоҳ сардорлари, жўгинлар жамоаси ва ҳурматли арбоблар келиб тушдилар, уларнинг ҳар бирига чодирлар қурилган эди. Буларнинг ортидан лашкар қисмлари ўрнашди...”¹⁴⁷ Яъни аркони давлат, маликалар, шаҳзодалар, элчилар, меҳмонлар, лашкарлар Кониғил ўлангидан то Шовдор деган манзилгача ўн фарсанг келадиган майдонда ўрнашганлар. Мана шу минг-минглаб кишиларга хизмат қилувчи томошагоҳлар, майдонлар қурилган. Шунга яраша санъаткорлар жалб этилган.

Шарафиддин Али Яздий Кониғилда ҳар тоифа хунармандлар ва тужжорлар томонидан қурилган кўшқлар, мезаналтвр ва улардан туриб кўрсатиладиган томошалар тўғрисида бошқаларга нисбатан

кўпроқ маълумот беради. У аввало заргарлар, базозлар қурган кўшкларни тасвирлайди, сўнг умумий таърифга ўтади:

Худди шундай бошқа касабалар ҳам
безадилар кўшқу чортоқлар.

Ҳар бири қалбларни эритувчи
офтобнигор ҳофизларга бўлди жой.

Ранг-баранг кую наволардан
кўзлар мунгли бўлди гадо сингари.

Лаби хандон моҳиғабонлар
ҳар бир руддан бир куй кашф этар.

Бир юзу тўрт эди чортоқлар бари,
тўққиз қабат осмонга монанд.

Атрофида мевафурушлар,
сурнай, ноғора базми. Шовқин ва сурон.

Сарвқомат ўсмирлар турар
мева тўла саватлар ила.

Саватларда сархил мевалар
терилган саф-саф чиройли қилиб.

Бодом, писта, ёнғоқ дейсизми,
ноку беҳи, олма дейсизми,
гўё ипга терилган дурдай.

Ушатилган анор кулиб турибди,
худди лаъл тўла қутича дейсиз.

Йўқ, қутичамас, тилло чилим бу,
ҳар донаси ялтироқ юлдуз...¹⁴⁸

Бундаги тасвирдан кўшқ ва чортоқлар ҳамда уларда, атрофларида бўлаётган томошаларнинг умумий руҳини, байрам шавқи-завқини сезса бўлади. Кўшқу чортоқларнинг барчасида санъаткорлар бўлиб, соз чалганлар, кўшиқ айтганлар, томоша кўрсатганлар. Уларнинг атрофида эса сархил меваларни саватларига чиройли қилиб териб сотаётган сарвқомат болалар ҳам ҳар замон карнай-сурнай чалиб туришган.

Қассоблар билан мўйнадўзлар тайёрлаган мезаналар таърифи юқорида қайд этилди. Уларда ниқоб ва ғилоф кийган ўйинчилар катта бир ўзига хос сахна асари намойиш этишган.

Арқон эшувчилар, чармгарлар, пахта титувчилар ҳам меҳнат ва ижоддаги ўз маҳоратларини намойиш этганлар. Шарафиддин Али Яздий чармгарлар томошасини шундай таърифлайди:

Тайёр бўлгач туя ила тахтиравон,
икки бола ўтириб олди.
Шундай болаларки, бири биридан ортиқ,
чаққон, хушрафтор, гўзал ва башанг.
Хусни жамолидан ой ҳам шарманда,
ишваси имонга, қалбга хатарли.
Ҳар бири қўлида дойра ушлаган,
ҳар усули жонларга офат.
Дойра чалиб, оёқлари-ла ер тепиб ўйнаб,
сокин қалбларга солар гулгула.
Усуллари ҳамда рақслари
тўпланганлар орасида исён кўтарар.

Изоҳга ҳожат йўқ. Бунда икки раққос ҳақида сўз бораётир. Фақат шуни қўшиш мумкинки, томоша бошида улар биргаликда дойрада машқ қилиб, кейин бирининг усулида иккинчиси ўйнаган. Юқоридаги “дойра чалиб, оёқлари-ла ер тепиб ўйнаб” деган гап икки кишига алоқадор. Тахтиравон иккита бўлган, демак бирида дойрачи, иккинчисида раққос туриб ўйнаган. Яъни тахтиравон ўзига хос сахна вазифасини ўтаган. Одамлар атрофни ўраб, уларни бемалол томоша қилганлар. Таърифдан англашилишича, дойрачи ҳам, раққос ҳам наинки соҳибжамол, айни чоқда усул ва ўйинда юксак маҳорат эгаси экан. Улар ташқи чиройи, хатти-ҳаракати, айниқса, жозибали санъати билан йиғилганларга кучли таъсир кўрсатишган. Томошабинлар ўз эҳтирослари, шавқ-завқларини очиқ-ойдин изҳор этиб туришган.

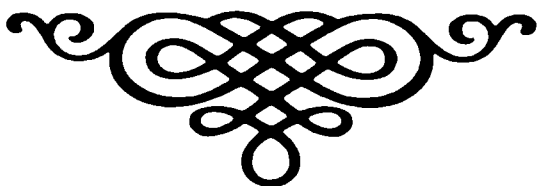
Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, бўйрадўзлар қамишдан камон, қилич ва бошқа қурол — аслаҳа тақиб олган отлиқ жангчи қиёфасини яратганлар. Чавандознинг киприкларигача, отининг туёғигача батафсил тасвирланган. Бунда ҳам ўзига хос томоша кўрсатилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Амир Темур ҳаётлигида расм бўлган байрамлар ва сайиллар, намойишлар ва томошалар унинг вафотидан кейин ҳам давом этган. Негаки, аксар темурий шоҳлар соҳибқирон расм-русумлари ва одатларига содиқ қолишган. Чунончи, Ҳиротда 1412 йилда Шохруҳ Мирзо Хитойдан ташриф буюрган элчилар шарафига бутун шаҳарни, бозорлар ва кўчаларни безашга, ҳар хил томошалар уюштиришга фармон беради. 1469 йилда Хусайн Бойқаро синглиси

Бадиул Жамолнинг Ҳиротга келиши муносабати билан Боғи Зоғонда байрам ўтказади. Байрам икки ойча давом этган. 1462 йилда Самарқандда Абусаид Мирзо томонидан ўғил тўйи муносабати билан катта байрамлар ва томошалар уюштирилган.

Умуман, истеъдодли, ҳунарманд кишиларни қадрлаш, ўзга юртлардан келадиган санъаткорларни яхши қабул қилиб, уларга шароит яратиб бериш, ижодий изланишлар, янгиликларга кенг йўл очиш каби анъаналар теурийлар ҳукмдорлиги даврида ҳам, озми-кўпми давом этиб келган. Турли юртлардан Самарқанд, Кеш, Насаф ва Бухорога кўчириб келтирилган санъаткорлар дастлабки даврларда ўзига хосликлари билан бошқалардан ажралиб турган бўлсалар, бора-бора бир-бирлари ва маҳаллий томошасозлар билан қўшилиб кетиб, натижада ягона маданият вужудга келган. Шубҳа йўқки, бундай уйғунлашув жараёнида маҳаллий анъаналар, тажриба ва малака ҳал қилувчи, таянч, асос вазифасини ўтаган.

НАВОЙИ ВА ТОМОША САНЪАТЛАРИ



Алишер Навоий ижоди баҳри уммондирки, унинг ичига қанча чуқурроқ кириб борсанг, янги-янги маъни қатламларини кашф этаверасан киши. Шахсан мен ўзим 30 йилдан буён, гоҳи-гоҳида бўлса-да, ҳазрат Навоий асарларини томоша санъатлари тарихи бўйича ишончли ва муътабар манба сифатида қараб, ўрганиб келар эканман, бу йиллар ичида ҳам Навоий ижоди ҳақидаги, ҳам ўша давр томошалари ҳақидаги тасаввурим бойиб, такомиллашиб борди.

Алишер Навоий нима тўғрисида ёзмасин, ҳеч қачон тасвир объектини айнан кўчирмаган, балки оддий маиший масалалар атрофида фикр юритган чоқларида ҳам катта бадий ва фалсафий умумлашмага эришган. Шу билан бирга шоир афсонавий-тарихий мавзуларда қалам тебратган пайтларида ҳам ўз даврини, мавжуд воқеликни акс эттирган. Ўзга юртлар, ўзга халқлар тақдири ҳақида сўз юритганида ҳам умуминсоний қадриятлар устида мулоҳазалар юритиб, ўз халқи, ўз юртини назарда тутган. Мен ўз изланишларимда ана шундай тушунчаларга таянаман. Алишер Навоий халқ байрамлари, маросимлари, томошалари тўғрисида махсус асар яратмаган бўлса-да, бу тўғрида инobatли байтлар, лавҳалар, далиллар унинг асарларида инжулардек сочилган. Улар шоир даврида кўпроқ Хуросон, қисман Мовароуннаҳрда истеъмолда бўлган саҳна маданиятига тааллуқлидир.

Хўш, Алишер Навоий даврида саҳна санъати, театр бўлганми? Аввало шуни алоҳида олиш керак. Нега десангиз, гарчи фанда ўзбек халқи илгаридан ўзига хос театр санъатига эгаллиги аллақачон исбот қилинган бўлса-да, кўпчилик ҳануз театр ва бошқа баъзи бир санъатларнинг ёшини XX аср билангина ўлчайди. Бино, саҳна ва ёзма пьеса бунда асосий дастак. Бу — юзаки тасаввур. Театрни театр қиладиган актёрлар, уларнинг истеъдоди, меҳри-таровати, туйғулари, эҳтирослари, ўзаро ва томошабинлар билан бўладиган мулоқотлари. Мана шундай битта ўзи ёки ҳамнишинлари билан бирга ҳаётий ва афсонавий воқеалардан ҳикоя қилиб, хилма-хил қиёфаларни гавдалантириб, томошабинларни гоҳ кулдириб, гоҳ йиғлатувчи ижрочилар ўзбек халқига азалдан таниш. Қолаверса, халқимизга ўтмишда ҳам, ҳозиргидай бўлмаса-да, ўзига хос бино, томошагоҳ, саҳна, драматургия ёт бўлмаган. Амир Темур ва теурийлар даврида бошқа саҳналарда бўлганидек, саҳна санъати ҳам кенг тараққий топди. Алишер Навоий яшаган даврда ҳам шу ҳолни кўраимиз. Фақат бу шарққа хос, иқлимга, урф-одатларга мос анъанавий тусдаги театр эди, ижрочилари ҳам, шакл-шамойили ҳам ўзгача,

атамалари антиқа. Шунчаки ҳаваскорлик, эрмак даражасидаги машғулот эмас, малакали санъат.

Алишер Навоий томоша санъатларига нисбатан бир қатор атамаларни қўллайди. “Лаъб”, “тараб”, “лаҳв”, “ўюн”, “бози”, “тамошо”, “шуъбада”, “лаҳн”, “жашн”, “базм”, “нағма” шу жумладандир. Кўпи араб, форс тилларидан кириб келган ушбу атамалар маъно жиҳатидан бир-бирига яқин. Мисоллар келтирамиз. “Фарҳод ва Ширин” да шундай сатрлар бор:

Анингдек кўрмайин базми каёний.
Юзидан борча ҳам бермай нишони.
Фалак хон¹⁴⁹ фузунроқ анда ҳаддин,
Қуёш курси киби нон худ ададдин.
Олиб кишвар элининг эҳтиёжин,
Бағишлаб элга уч йиллик хирожин.

Улус тутмай тарабдин бир дам ором,
Вале асраб тараб таврида андом.
Тараб ғавғосин ул кишварда чоғлаб,
Машаққат карвони рахт боғлаб.¹⁵⁰

Гап бу ерда Фарҳод туғилганда, ҳоқон Мулкоро чексиз хурсандлигидан бутун юртга тўй бергани, катта дастурхон тўшагани, халқнинг уч йиллик хирожидан воз кечгани, одамларнинг шодлик, ўйин-кулгидан бир дам тинмаганлари ҳақида бормоқда. “Тараб” сўзи бу ва бошқа ўринларда шодлик, хурсандчилик, умумий хушқайфият туғдирувчи кулги-ўйин, томошалар деган маънода ишлатилади. “Базм”нинг маъноси “тараб”га нисбатан бирмунча торроқ. Базм — бу тўй, байрам муносабати билан уюштириладиган ўйин-кулги, мажлис, маърака. Базми санъаткорлар қизитган. Бундайларни Навоий “базмор”, “базмафрўз” деб атайди. Базмлар турли тоифаларга бўлинган: базми-жамшид, ногора базми, базми мутриб, хунар аҳли, муллаваччалар, қиз-жувонлар базмлари. Мустазодларидан бирида шоир шундай дейди:

Базм ичра неким турфа, муғанний бори дилкаш, лекин бори тарсо.
Ҳар нағмалари олибон эл қўнглидин ором ҳам чангу чағона.¹⁵¹

Навоийнинг базмга нисбатан қараши умуман ижобий, базм одамларнинг кулфи дилини очади, унга қувноқлик бағишлайди, деб биледи. Аммо қариган сайин у осойишталик, бахт-ибодат истаб, базми унча хуш кўрмай қолади. Шундай матлаъси бор:

Э, Навоий, ҳоридинг, гўша тут, тоат қил,

Бўлмайн хор десанг, айлама базморолик.¹⁵²

“Лаъб”, “лаҳн”, “лаҳв”, “шуъбада” “нағма” атамалари маъно жиҳатидан деярли бир-биридан фарқ қилмайди. Улар умуман кўнгил очиш, ўйин-кулги, найранг деган маънони билдиради, лекин кўпроқ найрангбоз, кўзбоғловчиларнинг томошаларига нисбатан ишлатилади. Алишер Навоий “Бадойиул-васат”да ёзади:

Жунуним ҳайратига ваҳш даврумга уруб халқа,
Мушъбид лаъбига хангома аҳлидек бўлиб ҳайрон.¹⁵³

Алишер Навоий Миҳинбону саройидаги ўнта олима, санъаткор, хунарманд қизнинг Фарҳод шаънига уюштирган мажлисини таърифлар экан, уларнинг бадиий чиқишларини (айниқса, рақсларини) “лаҳн”, ўларини “лаҳнпардоз” деб атайтиди:

Муғанниилар анингдек лаҳнпардоз.
Ки жонлар пардадин рақс айлаб оғоз.
Бу мажлис ичра ҳозир ўн дилором,
Бори ҳам сарв қомат, ҳам гуландом...
Келиб ҳар қайси бир фазл ичра моҳир,
Маҳорат шеваси ҳар бирда зоҳир.
Бири ашғор баҳри ичра ғаввос,
Бири адвор даври ичра раққос...¹⁵⁴

Аммо Алишер Навоий қўллаган атамалардан иккитаси тамошо санъатларини кенг қамраб олиши ва кўп ишлатилиши билан алоҳида ажралиб туради. Бу туркий “ўюн” ва арабий “тамоша” ибораларидир. Шундан “тамошо” кўпчиликка кўрсатиш учун ижрочилар томонидан махсус тайёрланган бадиий чиқишлар — рақс, масхара, муқаллид, қиссахонлик, воизлик, қўғирчоқ ўйин, дорбозлик, зарофат, шуъбада, шунингдек, улоқ, пойга, кураш, чавгон, тирандоз, қўчқор, хўроз, бедана уриштириш, от, эшак, эчки, илон ўйнатиш кабиларни ўз ичига олади. Булардан ташқари, зикр, садр, баҳши авроқлари, дарвиш ва қаландарларнинг кезишлари, ҳатто уруш ва қатл манзаралари ҳам тамошо деб юритилган. Томошаларни кўрувчи, ундан таъсирланувчи (завқ олувчи, алам-изтиробга, жазавога тушувчи), маълум даражада унда иштирок этувчи кишилар “тамошочи”, “аҳли тараб” дейилган. Ҳазрат Навоийнинг томошага бағишланган байтлари девонлари ва дostonларида кўплаб учрайди. Мана бир мисол:

Йўқса анжум ҳалқа урдилар тамошо қилғоли,
Жилваи ҳусн айлаганда офтоби ховари.¹⁵⁵

Назаримда, бу ерда гап раққос тўғрисида. Шоир офтобдай тошқин раққос ҳуснини кўз-кўз қилиб жилва қилганда, халойиқ томоша қилиш мақсадида уни ўраб олганини (“халқа урдилар”) юксак дид билан тасвирлаган.

“Ўюн” (ўйин) атамасининг қамрови кенгрок: унга барча томошалар киради, улардан ташқари кўнгил очиш, хордиқ чиқаришга мўлжалланган болалар ўйинлари, катталарнинг меҳмонхона ўйинлари, майдон ўйинлари, икки киши ёки икки гуруҳ ўртасида ўтадиган шатранж, нард ўйинлари, қимор назарда тутилади. Алишер Навоий ўюн атамасини мана шундай кенг маънода ишлатади. Чунончи, “ўйнамоқ” радифли ғазали шундан гувоҳлик беради:

Санга иш жавлон қилиб майдонда чавгон ўйнамоқ.

Манга оллингда бошимни гўй этиб жон ўйнамоқ.

Бош овуцлаб эма қомат бирла қолмон рахшидин,

То тилар чобуксуворим кўнгли чавгон ўйнамоқ.

Кўз каросиң ўйнатур ҳар лаҳза ул мардумми кўр,

Ҳиндуйдекким эрур ойини қалқон ўйнамоқ.

Ўйнай-ўйнай айладинг куфр ила динимни бадал,

Оллоҳ-оллоҳ, бумудур, эй номусулмон ўйнамоқ.

Жавр тошин ул пари ўйнаб отай дер эл сари,

Ваҳки, бу девонага етгач не имкон ўйнамоқ.

Чарх ўюн бирла олур нақдин элдин, воқиф ўл,

Бу мушаъбид бирла бўлмас аҳли ирфон ўйнамоқ.

Ваъда кўп қилдинг Навоийга ва лекин ўйнабон,

Мунча бўлгай эл била, эй аҳди ёлғон, ўйнамоқ.¹⁵⁶

Кўриниб турибдики, ғазалда чавгон, рақс, муаллақ, шуъбада, тош ва камон отиш, пойга ўйин деб таърифланади, айни чоқда жафо, бевафолик каби мажозий маъноларда ҳам ишлатилади. Навоий ўйиннинг форсча кўриниши — “бози” иборасини ҳам қўллайди.

Ўйин ижодкорлари, қатнашувчилари “ўюнчи”, “шўх”, шунингдек, “бозигар” деб аталган. Кейинги асрларда ўйин тушунчасининг маънолари кўпайиб, “ўйинбоз”, “ўйинхона”, “ўйин-кулги” атамалари ҳосил бўлган.

Айтилганлардан шу нарса англашиладики, Алишер Навоий даврида кенг қўлланган томоша атамаси саҳна санъати, театр тушунчасига яқинроқ. Аммо ўйин ибораси ҳам қадрдон бўлиб, кўпгина халқ томошаларининг айни чоқда ўйин деб аталганини унутмаслик керак.

ТОМОШАГОҲЛАР

Манбаларни ўрганиш, Алишер Навоий маълумотларини муаррих ва сайёҳларнинг далиллари билан солиштириш орқали улуғ шоир яшаган қутлуғ даврда, баъзи томошалар махсус бино ва саҳналарда кўрсатилган, деган фикрга келинди.

Авалло шунини айтиш керакки, бу даврдаги томошалар уч гуруҳга бўлинган: сарой томошалари, кенг халқ оммаси ўртасида уюштирилладиган томошалар, касб-кори, насаби, мансаби, диний ва дунёвий эътиқоди, жинси бўйича вужудга келган уюшмалар ичида ўтадиган томошалар. Улар ўрнига, дастурига, ижрочилари малакасига, томошабинлар таркибига кўра бир-биридан фарқ қилади. Шоҳлар, ҳокимлар, шаҳзодалар, вазирлар, катта мулк эгалари, сайдларнинг сарой ва қасрларига элу юртнинг энг таниқли, юксак маҳоратли, айна чоқда аслзода ва билимдон санъаткорлари тақлиф этилган, томошалар махсус қурилган биноларнинг ичида, махсус жиҳозланган боғ майдонларида ўзига хос саҳналарда кўрсатилган, уларни бир неча томошасоз надим тайёрлаган ва бошқариб борган, томошабинлар сараланган ва ҳар қайсиси ўз мавқеига яраша жойда тартиб билан ўтирган, ниҳоят томошалар мусиқа ва зиёфат билан бирга қўшиб олиб борилган. “Баэм” атамаси шундан келиб чиққандир.

Ҳа, XIV ва XV асрларда, шу жумладан Алишер Навоий даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда томошалар кўрсатиладиган ўзига хос бино, кўшк ва чортоқлар бўлган... Улар тарабхона (хурсанлчилик. шодлик жойи) деб аталган. Гап шундаки, теурийларнинг яхши салтанат қурган намояндалари, бошқа баъзи аслзодалар (шу жумладан, А.Навоий ҳам) шаҳар ташқарисида антиқа чорбоғлар қуришни одат қилишган. Мана шундай чорбоғларда албатта кўнгил очишга мўлжалланган қаср ва кўшклар ҳам қурилган. Мирзо Улуғбекнинг Расадхона этагида икки мумтоз чорбоғ қурдиргани маълум: бири Боғи майдон, иккинчиси Чиннихона деб аталган. Чиннихона деворлари бошдан-оёқ рангли чиннилар билан қопланган, бино қошида сатҳига силлиқланган тошлар ётқизилган айвон бўлиб, олдида иккита антиқа фаввора отилиб турар экан. Мана шу бинонинг ичида тор доира учун, айвонида кенг доира учун махсус томошалар кўрсатилган, деб уйлайман.

Ҳусайн Бойқаро подшолигида Ҳирот атрофида Боғи Сафид, Боғи Зағон, Боғи Зубайда, Боғи Жаҳоноро, Боғи Нав, Боғи Шамол, Боғи

Хиёбон деган манзиллар бўлиб, аксарида томоша кўрсатиш учун махсус жойлар ҳам назарда тутилган. Шулардан бири Боғи Сафид бўлиб, унда Тарабхона номли томошагоҳ, яъни театр биноси шухрат топган. 1506-1507 йилда бу ажойиб бинони ўз кўзи билан кўрган Заҳириддин Муҳаммад Бобур таассуротлари сақланган. Бобур қўшсултон — Бадиуззамон билан Музаффар мирзонинг меҳмони сифатида 20 кун Ҳиротда Алишер Навоийнинг “Унсия” номли ҳовлисида яшар экан, ўша даврда гуллаб яшнаган Ҳиротдаги осор-атиқаларни, боғларни томоша қилади, халқ ҳаёти билан танишади, зиёфатларда бўлади, хонақоларни, қадамжоларни зиёрат қилади. Боғи Сафидда Музаффар мирзо Бобур мирзо шарафига ош ва таом тортгандан кейин уни тарабхонага таклиф этади.

Боғи Жаҳонорода Тарабхона ва Садафхона деган бинолар бўлган. Зайниддин Восифий Тарабхонада Ҳусайн Бойқаро томонидан бир мажлис уюштирилгани ҳақида ёзади. Алишер Навоий ҳам қатнашган ушбу йиғинда Паҳлавон Муҳаммад, Амир Саййид Бадр, Мирқосим Туркигўй, Амир Жоний мавла, Амир Низом муқаллид, усул соҳибларидан Қосим Мирҳусайний, Мирзой Тарёкий, Тоҳир Чакка, Сарви Лабижўй, Моҳи Симноний, Мирак Заъфароний, Рухулло парилар, Шомуҳаммад хонанда, машҳур муқаллид Хожа Деҳдор каби санъаткорлар қатнашган.¹⁵⁷ Тирандозликка мўлжалланган Садафхонада ҳам томошалар кўрсатилган бўлса ажаб эмас.

Хожа Мажиддин Муҳаммад (Мири Калон)нинг Пурза қалъасидаги чорбоғида бир кўшк бўлиб, унда ҳам аҳён-аҳён томошалар ўтказилиб турилган. Восифий 1492 йилда бўлиб ўтган шундай томошалардан бири ҳақида ёзади. Алишер Навоийга аталган ушбу базмга катта тайёргарлик кўрилган, кўшк айвони олдида ўзига хос сахна ясалган: гиламлар, атлас кўрпачалар тўшалган, заррин соябонлар ўрнатилган, деворларга гиламлар, сўзаналар ва “суратли пардалар” қоқилган. Шу жойда Ҳиротнинг энг машҳур созандалари (8 киши), хонандалари (11 киши), зарифлари (10 киши), раққослари (14 киши), шоирлари (16 киши) ўз санъатларини намойиш этганлар. Одамлар айвонда ва сахна айланасида ўтириб томоша қилганлар. Восифий ушбу маҳобатли базмда қанча киши қатнашгани ҳақида аниқ маълумот бермайди. Аммо юз минг танга ҳаржлангани, олтмишдан зиёд санъаткорлар жалб этилгани, мрамор тошли ҳовузга саккиз юз каллақанддан шарбат, ундан хилма-хил шинни, қанд, новвят, ҳолва ва очорлар тўйёрлангани, қирқ турли таом

пиширилгани ҳисобга олинса, бунда Мажиддин ва Алишер Навоий томонидан 500 киши қатнашган деб таҳмин қилиш мумкин бўлади¹⁵⁸.

Алишер Навоийнинг ҳам “Боғи Мурғоний”, “Боғи Сангқашон”, “Боғи Дилқушо”, “Боғчаи Қозургоҳ” деган истироҳат масканлари бўлган. Бир-икки чорбоғда томошагоҳ қурилган бўлса керак. Восифийнинг ёзишича, шоирнинг шаҳар ичидаги боғи ўртасида бир чортоқ қад кўтарган экан. Унда бир кун Хожа Деҳдор қиссахолик қилиб, ғазал ўқиб, ашула айтиб, боғбон билан унинг ғуломига муқаллид ясаб, Мир Алишер Навоийни танг қолдирибди.¹⁵⁹

Хусайн Бойқаро ҳиммати билан Неъматобод деган жойда Паҳлавон Муҳаммад учун бир боғ барпо топган экан. Алишер Навоийнинг шаҳодат беришича, унда Паҳлавон Муҳаммад юзта полвонни, ўн-ўнбешта санъатчини сақлаган, уларга таълим берган, лозим пайтларда полвонларни курашга солган, соз ва нағма аҳли иштирокида томошалар берган. Паҳлавон Муҳаммаднинг ўзи соза, ашулада, зарофатда, рақсда, зикр-самода тенгсиз экан. Кураш санъатида эса бўлса бўлмаса. Шубҳасизки, мазкур чорбоғда кураш майдони ва алоҳида томошагоҳ муқаррар.

Бобур мирзонинг Кобулдаги Чинор боғида солган суратхонаси томоша мақсадларига ҳам хизмат қилган бўлса керак. Суратхона ёнида тикилган Оқ уйда эса базм, томоша муттасил бўлиб турган. Бобурнинг ёзишича, Шоҳ Ҳасан Шоҳбек томонидан унда уюштирилган бир базмда Фиёс масҳара ўз санъатини намойиш қилган экан. Турди Муҳаммад қилчоқ билан Мулло Китобдор ҳам ҳазил-мутойибага қўшилганлар.¹⁶⁰

Хуллас, манбаларда боғларда ўзига хос театр бинолари — тарабхоналар бўлганлиги тез-тез қайд қилинади. Қизиғи шундаки, баъзи боғларда ҳам тасвирий ва амалий санъат асарларини тарғиб этувчи, ҳам томошаларга мўлжалланган қасрлар, кўшклар ёнма-ён қурилган. Чиннихона, Садафхона, Суратхона, Савсанихона деган бинолар ўзига хос кўргазма жойларидир. Кўпгина султонлар, шаҳзодаларнинг чиннихоналари бўлган. Алишер Навоийнинг ҳам меҳр билан йиғилган хитойи буюмлардан иборат чиннихонаси бор экан. Бундан ташқари, кураш, тирандозлик, чавгон, шатранж ва нард ўйинларига мўлжал қилинган ўйингоҳлар ҳам бўлганлиги ҳақида далиллар бор. Нафақат сарой аҳли, балки шаҳар аҳолисининг кўп қисми ярим йилдан ортиқроқ вақтни боғларда ўтказган, катта боғларда тарабхоналар қурилиши шу билан изоҳланади. Аммо ўрдаларда ҳам махсус тарабхоналар, шоҳсупалар, кўшклар бўлганлиги шубҳасиз.

Шу чоққача асосан сарой аҳли, аслзодаларга хизмат қилувчи тарабхоналар тилга олинди. Чунки манбаларда кўпроқ шулар учрайди. Аммо оддий кишиларга, меҳнаткаш фуқарога томоша кўрсатувчи тарабхоналар ҳам бўлган, албатта. Бу тўғрида Восифий маълумоти эътиборли: Хиротнинг Малик дарвозасига яқин жойда узунлиги бир чақирим келадиган санъат аҳли яшайдиган (мутриб, навозанда, томоша усталари) чиройли кўча бўлиб, унда чорсуга ўхшатиб қурилган тарабхона доимо ишлаб турган экан. Ўрта асрларда барча шаҳарларда созу нағма аҳли алоҳида даҳаларда истиқомат қилган, лекин ҳозирча тарабхона ҳамма жойда ҳам бўлган деб қатъий эътироф этиш қийин. Чунки ҳар кунги одми томошалар бозор майдонлари, работлар, сардобалар, чойхоналар, расталар, регистонлар, тўйхоналар ва бошқа жойларда намойиш қилиб кетилаверган. Бундай пайтларда аксар қуруқ ерга шолча тўшаб томоша кўрсатишган, томошабинлар айлана шаклда қўрғон ҳосил қилишган: олдинги қатордагилар ерга, ортидагилар курси ёки бошқа буюмлар устига ўтиришган, бир неча қатор одамлар бўйига қараб тик туришган, энг орқадагилар уловда, аравада, том, девор ва дарахтларда туриб томоша қилишган. Баковул (кураш, улоқ), салотогир (дор ўйинда), ҳар хил ўйинчи тўдаларнинг раҳбарлари (усталар) томошагоҳни идора қилиб, томошани бошқариб борганлар. Туиларда, сайилгоҳларда ва регистон майдонлари ва бошқа жойларда кўчма саҳналар ҳам ясалган. Уларни Алишер Навоий ва замондошлари раҳба деб атайдилар. Бу созандаю ўйинчиларнинг ҳаммага баробар кўриниши учун майдон сатҳидан 2 газ баланд қилиб қуриладиган махсус супалардир. “Ҳайратул-аброр” достонининг 20-бобида шоир инсонга табиат инъом этган беш сезгини шоҳ саройидаги беш раҳбада ўрнашган бешта моҳир санъаткорга қиёс қилиб шундай таърифлайди:

Қасрда беш раҳба муҳайё анга,
 Бўлгали ҳар сори тамошо анга.
 Лек бу беш раҳбада беш кордон,
 Бир-биридек ҳар бири бисёрдон.
 Ҳар бири бир раҳбада топиб маҳал,
 Ўз фанида ҳар бирига йўқ бадал...¹⁶¹

Халойиқ олдида ваъз айтиш, қиссагўйлик учун қурилган мосламалар бўлган. Улар минбар дейилади. Минбарлар одатда тошдан ёки қаттиқ ёғочдан халқ усталари томонидан атрофига нақшлар ўйиб меҳр билан ясалади: баландлиги бир одам бўйича, беш ёки еттита нақшинкор зинаси бор, тепа сатҳи 2x1. Мударрис, муфти, шайх, воиз зиналардан

юқорига — майдончага кўтарилган ва унда туриб йиғилган мўминлар, муридлар, тариқатчиларга қарата ваъз айтган, қуръон ва ҳадисларни шарҳлаган, пайғамбар ва азиз-авлиёлар ҳаётидан ривоят сўзлаган. Минбарлардан қироатхон ҳофизлар, қиссагўйлар, гўяндалар ҳам фойдаланишган деб уйлайман. Мармар минбарлар мадраса, жоъме, регистон майдонларда муқим ўрнатилган. Ёғоч минбар енгил бўлиб, зарур бўлганда, истаган жойга олиб бориб ўрнатилган. Баъзан воиз ва қиссагўйларнинг тортишувлари учун ёнма-ён икки минбар қўйилган. Алишер Навоий минбарни табаррук ҳисоблаб, унга ҳалол, пок, диёнатли одам чиқиши керак, иккиюзлама, нопок воиз, шайх минбарни ҳам булғайди, деб билади. Шоир бу тўғрида бир туркум ҳажвий ғазаллар яратган. Мана шайхлар ҳақидаги ғазалдан бир байт:

Юз пора қилиб минбари ўт ёққали авло,

Бу шарт илаким, бўлса ўзи қотилу мақтул.¹⁶²

Муин воиз каби “минбар устида девонавор” ҳаракатлар қилувчи воизлар ҳақида шоир жумладан шундай дейди:

Аёғ минбарга қоқиб айламак дасторин ошуфта,

Недур гар зарқи маҳз эрмасдурур сарто қадам воиз.¹⁶³

Хўш, юқорида учинчи гуруҳга ажратганимиз ҳар хил тоифа майда уюшмаларда (жўралар, мутасаввуфлар, ичкари каби) бўлиб ўтадиган томошалар қаерда, қандай ўтади? Бунда меҳмонхоналар, такялар, ичкари ҳовлилар, фавқулодда ҳолларда мадраса майдончалари томошагоҳ хизматини бажарган. Улар тузилиши жиҳатидан бир-бирига ўхшаса-да, моҳият эътибори билан бир-биридан кескин фарқ қилади. Чунончи, ҳунармандларнинг меҳмонхонларда ўтадиган базмлари билан қиз-жувонларнинг ичкарида ҳар хил маросимлар билан чамбарчас боғланиб кетган томошалари қанча фарқланса, улар ўз навбатида нақшбандийлар тариқатидан келиб чиққан зикр-самоълардан шунча кескин ажралиб турган. Томошаларнинг таъсири ҳам турлича, бирида кулги етакчи, бирида ҳам кулги, ҳам ҳасрат муҳайё, учинчисиде эса муножат, жазава ҳукмронлик қилади. Аммо ҳаммасида ҳам томошабин ўта фаол, томошага аралашиб кетади, ўйинга, ижрога иқтидори бўлгани нақ иштирокчига айланади; жаҳр эса ҳар қандай кишини ҳам ўз қаърига тортиб кетади.

Шундай қилиб, Алишер Навоий давридаги турли-туман томошалар махсус қурилган бинолар ичи ва тошидаги саҳналарда ёхуд томошабинлар давраси (халқаси) билан ҳосил қилинган ўзига хос томошагоҳларда кўрсатилган. Бунда ижрочини томошабиндан яширувчи ёки томошага ҳамоҳанг пардалар, шамчироқлар, машъаллар, табиий манзаралар, қуёш

уфқи сочган ёғдулар, ой нурлари томошаларнинг кўрки-тароватини оширган. Шундан пардаларга алоҳида тўхталанаман. Алишер Навоий ва замондошлари “парда” сўзини турли маъноларда кенг қўллайдилар. Манбалардан илғаб олиш мумкинки, майдон томошаларида парда кам ишлатилган, лекин тарабхона ва раҳбаларда парда кенг жорий этилган. Юқорида саройлардаги томошалар учун мусаввирлар томонидан махсус “суратли пардалар” тайёрлангани тилга олинди. Сарпарда, кофурий (оқ) парда, қора парда, ён пардалар илгакларга илиниб, махсус торларга тортилган. Саройлардаги базмларда аёл санъатчилар ҳарир парда ортида чолғуларда машқ қилганлар, куйлаганлар ва ўйнаганлар. Ўзининг “Саъъан сайёр” достонида Алишер Навоий мумтоз санъаткор Дилоромни шундай таърифлайди:

Парда ичра қилиб навозиш чанг,
Унун ул чанг ила қилиб оҳанг.
Тузуб ул навъ руди бирла суруд,
Ки олиб жонлар ул суруд ила руд.
Пардадин тошқори улусқа ҳужум,
Пардадиги ҳоли лек номъълум.¹⁶⁴

Алишер Навоий таърифича, бошдан-оёқ оқ кийиб, юзига ҳам оқ ниқоб тортган Дилором Хоразмшоҳ саройида махсус ҳарир парда ортида ўтириб олиб, “ҳар кун икки қатла — субҳ ила шом” чанг ва руд чолғуларида ўзига жўр бўлиб куйлаган. Ташқарида ўтирганлар Дилором созини, овозини яхши эшитиб, ҳис-туйғуларини туйсалар-да, унинг ҳусну жамолидан лаззатланишдан маҳрум бўлганлар, ҳарир пардада унинг гўзал андоми акс этган, холос.

Алишер Навоий замонида, ундан кейин ҳам узоқ вақт парда томошабин билан саз ва нағма аҳлинигина эмас, томошабинларни икки қисмга ажратган. Аёл санъатчиларни эркаклар парда орқасидан томоша қилсалар, хотин-қизлар парда ичидан туриб кузатганлар. Эркак санъатчиларнинг чиқишларини эса хотин-қизлар парда ортидан ёки юзларига парда (ниқоб) тортиб томоша қилишган.

КУЛГИ УСТАЛАРИ — МАСХАРАЛАР

Буюк бобокалонимиз Алишер Навоий замонида томошалар хилма-хил бўлган. Шулардан катта майдонларда (сайлгоҳ, шоҳқўча, зўрхона, регистон каби) ўтадиган улоқ, пойга, чавгон, дор ўйин, кураш, қўлда ўргатилган ҳайвонларни ўйнатиш сингари томошалар алоҳида бир туркумни ташкил этади. Ҳозирги атамаларни ишлатадиган бўлсак, булар

спорт ва циркка мансуб томошалардир. Булардан ташқари яна икки туркум томошалар бўлган: бир киши томонидан кўрсатиладиган томошалар (тақлид, латифатарошлик, қиссагўйлик, воизлик, шуъбада), уюшма томонидан ижро этиладиган томошалар (масхара, рақс, қовурчоқ ўйин; зарофат, гўяндалик). Айнан мана шу томошалар театр санъатига тааллуқлидир.

Алишер Навоий мана шу турфа томошалар ҳақида бевосита ва бавосита кўпгина қизиқарли маълумотлар, фикр-мулоҳазалар ёзиб қолдирган. Уларни мантиқ ипига чизиб ва бошқа манбалардаги маълумотлар билан бойитиш, муқояса қилиш орқали XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросон ва Мовароуннаҳрда томоша санъати рангбаранг кўринишларда яхши ривожланган, улардан барча табақалар, уруғлар ва элатлар баҳраманд бўлганлар, деган хулосага келдим.

Ўз маънолари ва томошабинларга таъсирига кўра Навоий давридаги томошалар асосан иккита катта туркумга бўлинган: кулгили томошалар ва жиддий томошалар. Шундан кулгили томошалар кўп ва мўл бўлиб, аҳоли маданий ҳаётида катта ўрин тутган. Алишер Навоий уларни битта сўз билан “кулгу” деб атайдди. Яъни ушбу атама ўз маъноси, шакли, тасвир воситаларига кўра, ҳаётдаги кишиларнинг феъл-атворлари, ўзаро муносабатларидаги жамиятнинг анъанавий ахлоқий қадриятларига эид келган ёки шунчаки кулгили бўлган жиҳатларни бўрттириб тасвирлаши билан томошабинларда кулги кўзғовчи барча томошаларни қамраб олган. Зеро, у даврлар ҳазломиз, ҳажвий шеърлар битувчи шоирлар, уларни ифодали қилиб ўқувчи суханпардозлар, тарабхона, майдон ва сайлгоҳларда маърака тутиб, ўз томошалари билан ҳалойиқни қаҳқаҳ урдириб кулдирувчи масхаралар, муқаллидлар, мушаъбидлар, куш ва ҳайвон ўйнатувчилар, қовурчоқчилар жуда кўп бўлган. Шунингдек, бадиҳа йўли билан ҳазил-мутойиба (бу зарофат дейилган) қилиб, ўзаро ёҳуд мажлис ва маъракаларда беллашувчи зарифлар ҳам кулги бобида пешқадам эдилар.

Фожиали тарихий воқеаларни, пайгамбарлар ва машойихлар ҳақидаги афсона ва ривоятларни, ёзма дostonларни кучли эҳтирослар, ҳис-туйғулар воситасида жиддий йўсинда ҳикоя қилувчи (гавдалантирувчи) қиссагўйлар, гўяндaлар, воизлар, маддохлар ва бошқалар томошабинларга кучли руҳий таъсир кўрсатиб, уларни йиғлатганлар, жазавага солганлар. Кўпроқ чорвадорлар билан боғлиқ ҳаёт кечирган дostonновоз бахшилар ўз ижодларида томоша санъатининг мана шу икки қиррасини — ҳам кулгили, ҳам жиддий томонини — омухта қилиб келган бўлса керак.

Рақс санъати икки туркум томошаларнинг ўртасини ишғол этган. Зеро, раққос ва раққосалар ўзларининг тана ҳаракатлари, рафторлари, жилвалари, имо-ишоралари билан тийра инсоний туйғулардан ҳикоя қилиб, томошабинларда ширин ва нафис кайфият ва ҳиссиётлар уйғотганлар.

Алишер Навоий ўз ижодида йўл-йўлакай бўлса-да, кулги ва унинг моҳиятини чуқур таҳлил қилади. Бу тўғрида махсус тадқиқот олиб борган А. Абдуғафуров бундай деб ёзади: “Навоий талабича, кулги объектив ва табиий бўлиши керак. У чиндан ҳам кулгили ҳолатлар устидан кўзғолиши лозим. Айни замонда кулги ўз вақтида, унга мос шароит мавжудлигида ишлатилиши керак.”¹⁶⁵ Навоийнинг ўзи ҳаётида бундай талабга қатъий амал қилган ҳолда муносиб ўринларда кулгига оғиз очган, асоссиз ва ўринсиз кулгини эса қатъий қоралаган. “Фаройиб ус-сиғар”да қуйидаги байт бор:

Ҳикмат аҳли оллида совуқ йўқ кимсада,

Субҳи козибдек маҳалсиз айлагон кулгу киби.¹⁶⁶

“Ҳайратул-аброр”да бу фикр анча кенг шарҳланади. Шоир бемавридгина эмас, балки беъмани, бачкана, одобга хилоф бўлган кулгини қоралайди:

Тарки адабдин бири кулгу дурур,

Кулгу адаб таркига белгу дурур,

Қаҳқаҳадин кабк наво келтуруб,

Бошига ул кулгу бало келтуруб.

Ғунча кулуб бўлди очилмоқ анга,

Етти очилмоқда сочилмоқ анга.

Барқни кулгу йиқибон тоғ аро,

Балки қилиб ер қуйи тупроқ аро.

Субҳки бу шева писанд айлабон,

Меҳр ўти дуррини сипанд айлабон.

Кулгики ўз ҳаддидин ўлди йироқ,

Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ...

Яъни Навоий кулгининг ҳаддидан ошмаслиги, ҳаё ва адаб пардасини чок этмаслиги, яхши одамнинг кўнглига озор бермаслиги, ўч ва ҳақорат воситасига айланмаслиги тарафдори.

Алишер Навоий кулги билан йўғрилган санъатларни икки тоифага — ҳажв ва ҳазлга ажратади. Яъни кулги бир ажиб қушки, унинг бир қаноти ҳажв бўлса, иккинчи қаноти ҳазл деб ҳисоблайди. Навоий “ҳажв” деганда фақат сатирани, сатира билан боғлиқ шеърятни, турли хил томошаларни

тушунган, “ҳазл” атамаси билан эса “мутояба”, “зарофат”, “мазоқ” каби тушунчаларни ифодалаган. Шу жиҳатдан мен А. Абдуғафуровнинг талқинини асосли ва тўғри деб ҳисоблайман.¹⁶⁷

Кулги санъатининг ҳажв турида Навоий даврида масхаралар кенг фаолият курсатишган. Ўта нозик дидли Алишер Навоий масхаралардан ҳам одоб доирасида ҳаракат қилишларини истайди, суоқ, маъносиз томошалар кўрсатувчи, алжираб, беҳаё ҳаракатлар қилиб одамларни зўр бериб кулдиришга тиришган масхараларни ҳажв қилади. “Ҳайратул-аброр”да ана шу ҳажв ўз ифодасини топган:

Ҳарза эрур чунки муъшабид¹⁶⁸ сўзи,

Ўз тилини, кўрки, кесар ҳам ўзи.

Улки соқол боғлабон эл кулдирур,

Кулгу соқолига ўзи келтирур.

Қилмоқ учун кузга фусун кўркини,

Бошига маймун чу қуяр бўркини.

Кулгу учун келса улус қошига,

Кулмас улус ёлғиз онинг бошига.

Масхараким кулгу учун бож ер,

Бир дирам олгунча ики кож ер.

Шаклда чун масхараваш булъажаб,

Дафъ бўлур келса ҳаёву адаб.

Жилвагар ўлди чу қуёш рояти,

Ер тубига кирди кеча зулмати.

Музҳик эрур маст чу айлар хуруш,

Сўзни тааммул била дер аҳли хуш¹⁶⁹.

Кўриниб турибдики, Алишер Навоий улусни кулдириб, бир дирам олиш учун масхара иягига ясама соқол боғлаб, маймунга ўхшаб бошига паҳмоқ бўркни кўндириб олади; ўз тилини кесгандай валақлаб, ҳаё ва одоб чегарасидан чиқиб, калтак еб, обрўйи тутдай тўкилиб, ҳаммага ўзи кулги бўлиб юради, дейди.

Аввало шуни айтиш керакки, Алишер Навоий замонида “масхара” сўзи ҳам томоша санъатининг ўзига хос тури, ҳам шу тур ижрочиси маъносида қўлланилади. Иккинчидан, юқоридаги мисралардан аён бўлишича, Навоий ўз табиатига кўра гўзал сўз, мантиққа асосланган, ҳаё ва одобни тарк этмайдиган томошаларни ёқтиргани учун ҳам масхараларнинг қиёфасидан тортиб, томошаларида қўллайдиган усул ва воситаларгача ҳазм қила олмаган. Ҳолбуки, гап “улус”ни кулдирувчи, “бир дирам олгунча ики кож (шапалоқ) еб” фақирона кун кечирувчи

халқ масхаралари ҳақида бораётир. Уларнинг асосий қуроли муболага бўлиб, ташқи қиёфани ҳам, овозни ҳам, хатти-ҳаракатни ҳам, ўзаро муносабатларни ҳам, ҳис-ҳаяжонларни ҳам бўрттирганлар. Сўзлар, савол-жавоблар ҳам шунга яраша мантиқ ва нафосатга тушмайдиган дағалроқ, галатиروқ бўлган. Шунини ҳам назарда тутиш керакки, халқ орасида ишловчи масхаралар одатда минглаб томошабинлар йиғиладиган очиқ майдонларда ўйнаганлари учун ҳам муболагадан фойдаланишга, ҳамма нарсани бўрттиришга мажбур эдилар. Уларнинг бор овозлари билан гапиришлари ҳам аслида шундан.

Маълумки, “Лисонут-тайр” достонида Алишер Навоий асосий сюжетдан ташқари бир қатор ибратли ҳикоялар ижод қилади. Қушларнинг сўхбатлари мажозий маънога эга бўлса, ҳикоятлар бўлиб ўтган ҳаётий воқеалар негизида яратилгандир. Шулардан иккитаси масхараларга бағишланади. Ҳикоятлардан мақсад масхараларни мадҳ этиш эмас, аксинча, шоир масхараларнинг беўхшов қиёфа ва хатти-ҳаракатини тасвирлаш орқали ўқувчиларни уларга ўхшамасликка чақириб, ахлоқ-одобдан сабоқ бермоқчи. Аммо шу баҳона ўша давр масхаралари буюк шоир мисраларида муҳрланиб қолганки, биз шунга таянган ҳолда бу санъат бўйича тасаввуримизни янада бойитиш имконига эга бўлаемиз. Бир тарихий ҳужжат кучига эга бўлгани учун қуйида биринчи ҳикоятни тўлиқ келтирамиз:

Ҳиндуде зоҳир қилиб нақшу нигор,
Айлади кўб булжажаблиғ ошкор.
Тож қўйди бошига ул масхара,
Даврида онинг саросар кунгира.
Тож ила қисватки тартиб айлабон,
Бори кимсон бирла тазҳиб айлабон.
Ёнида бир табл ҳинду чолғучи,
Ҳиндуйи раққос оёлғу олғучи.
Тебратиб бошин ҳамон, илкин ҳамон,
Ҳиндуосо лаъб бирла ҳар замон.
Зеб аро оройиши бўстон киби,
Жилвада товуси Ҳиндистон киби.
Айлади майдон аро ҳангома тез,
Даврада авбош солиб рустаҳез.
Бу маҳалда муҳтасиблар еттилар,
Ул ғулу ҳар ён ҳазимат эттилар.
Тутдилар ҳиндуи нофаржомни,

Ҳашвлиғда нодири айёмни.

Табли бирла тожини синдурдилар,

Дарра аъзосин яланглаб урдилар.

Бўлди ибрат олгудек ул санъати,

Тожи давлат бўлди тожи зийнати.¹⁷⁰

Ҳикоятнинг насрий баёни қуйидагича:

Бир ҳинду ўзини турли мақомга солиб, кўп ажабланарли хатти-ҳаракатлар ошкор этди. У масхара бошига кунгурали тож қўйди. Тожи ва кийимларини тиллага ўхшаш сариқ ялтироқ молда — кимсон билан бўяди. Унинг ёнида табл (икки томонли ноғора) ва аёлғу (чолғу асбоби) чалувчилар ҳамда раққос ҳиндулар бор эди. Масхара ҳар замон бошини, қўлларини тебратиб, ҳиндуларга хос ўйнаб борарди. Кўринишлари бўстон оройиши каби гўзал, жилвалари Ҳиндистон товусидек эди. Ана шу тарзда масхара майдонда зўр ҳангомалар кўрсатди. Унинг атрофи бир гала бебошларнинг гала-ғовури билан тўлди. Шу маҳал тартиб-интизомни назорат қилувчи муҳтасиблар етиб келиб, даврадагилар ҳар ёққа қараб қочиб қолдилар. Ўзининг ноҳўя сўзлари ва ҳаракатлари билан одамларни ишдан қолдирган ҳиндуни (масхарани) тутиб олишди. Ноғораси билан тожини уриб синдиришди ва ўзини яланғоч қилиб дарра билан уришди.

Алишер Навоий ҳикоятни кинояли хулоса билан якунлайди: унинг санъати кишиларга ибрат олгудек, бошидаги зийнатли тожи давлат тожи (яъни бахти) бўлди, дейди.¹⁷¹

Ҳикоят ва унинг насрий баёнидан масхараларга тааллуқли кўп жиҳатларни англаш мумкин.

Гап бу ерда ҳинду масхарабоз ҳақида бормоқда. У бир ўзи эмас, тўдаси билан бирга Хуросонда шаҳарма-шаҳар кезиб юрган. Тўда беш кишидан иборат: масхаранинг ўзи, икки созанда ва бир раққос. Улар соз чалиб, куйлаб, ўйнаб шаҳар майдонига келишган. Майдонда масхарабоз томоша кўрсатган, шериклари унга ёрдам бериб туришган. Уларнинг атрофини жуда кўп одамлар ўраб олиб, томоша қилишган.

Мазкур тўда Шимолий Ҳиндистон ёки Кашмирдан келган халқ актёрлари - бхандилар бўлиши мумкин. Улар одатда “сванг” ва “жаши” деб аталувчи кулгили томошалар кўрсатишган, томошалари ҳаётий воқеаларни акс эттирган, кулгилари баъзида ҳажв даражасига кўтарилган.¹⁷² Асосий масхаранинг тож кийиб олганидан у бирон бир маҳаллий шаҳзодани ҳажв қилган бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин. Ўзига зеб бериб, Ҳиндистон товусидай жилва қилди, деган гап, менимча, масхаранинг ўзига эмас, у гавдалантирган шаҳзодага

таалтуқлидир. Бунда очиқ-ойдин ҳажвий тасвир кўриниб турибди. Тартиб-интизомни назорат қилувчи муҳтасибларнинг келиб ҳинду масхарани ушлаб олиб, ноғораси билан тожини синдириб, ўзини дарра билан савалагани ҳам шундан далолат беради. Алишер Навоий ўз кузи билан кўрган воқеани ҳикоя қилган, деб ўйлайман. Демак, бу Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида (1469-1505) бўлиб ўтган воқеадир. У даврда майдонларда томоша кўрсатилмасин деган фармон берилмаган. Аксинча, шаҳар майдонлари ҳамиша соз ва нағма аҳли билан гавжум бўлиб турган. Шундай экан, нега муҳтасиблар масхараларни, яна келиб-келиб ҳинду ўйинчиларни ҳайдайди? Ҳайдайдигина эмас, асосий ижрочини, тўда бошлигини қўлга тушуриб, дарра билан савалайди? Манбалардан маълумки, Темур ва темурийлар даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда қўшни юртлардан келган санъаткорларнинг тўдалари жуда эркин юришган, ҳеч ким уларнинг йўлини тўсмаган. Инчунун Ҳусайн Бойқаро даврида ҳам. Мана шу мулоҳазалар ҳинду масхара ўз тўдаси билан чиндан-да бирон бир шаҳзоданинг устидан кулгани учун ҳам муҳтасиблар ғазабига учраган, деган тахминимизнинг тўғрилигини тасдиқлайди.

“Лисонут-тайр”даги иккинчи ҳикоятда шундай воқеа тасвирланади: бир олийҳиммат подшоҳ бутун юртта катта тўй беради, мамлакатда зийнат гумон қилганидан ҳам ортиқ даражада экан, шу боис бутун аҳоли бошдан-оёқ ясениб, кўчага чиқа бошлайди. Санъат ва ҳунар аҳли бу тўйда фаол қатнашдилар:

Санъат аҳли боғлабон бисёр тоқ,
Меҳри равшон авжидек юз чортоқ.
Таъбия боғлаб бача аҳли ҳунар,
Топиб ондин мулку кишвар зебу фар.
Кўп ажуба зоҳир айлаб рўзгор,
Ўз фусунидин бўлуб омўзгор.
Ҳар киши лаъбе қилиб кулмак учун,
Ишрат ортиб, ҳусн ўқсулмак учун¹⁷³.

Алишер Навоий санъат ва ҳунар аҳли маҳоратига юксак баҳо беради. Унинг ёзишича, қуёшдек порлоқ гумбазли юзта чортоқ қурилган, ҳунармандлар уларни шунчалик чиройли қилиб безайдиларки, натижада мамлакатнинг кўркига айланади; санъаткорлар ўша чортоқларда кўп ажойиботлар зоҳир айлаб, ўз ижроларидан ўзлари сеҳрланиб, маҳоратларини намойиш этадилар. Ҳар бир киши кулмоқ учун ўйин-кулги қилади, ғам-ташвишини унутиб, нашъу намо кўради.

Аmmo ана шу юзлаб ажойиб санъаткорлар орасида бир масхара тудаси Алишер Навоийга ёқмай, унинг ҳажв тигига илинади. Бу тўғрида шоир шундай ҳикоя қилади:

Жамъ аро бир қалтабони беҳаё,
Отин айлаб подшоҳи бўрё.
Бўрёдин сар-басар қисват анга,
Содоғу қалқон ила роят анга.
Ўзидек ёсаб нечани ёр сара,
Йўқ сара, неча лаими масхара.
Базм майдони аларга жилвагоҳ,
Зоҳир айлаб бидъате ҳар дам табоҳ.
Ўзин шоҳи кишваройин соғиниб,
Ҳарне қилса ҳазл ила чин соғиниб.
Чунки охир бўлди суру таъбия,
Тутди ул аблаҳ ўзига таъзия.
Чатр ила тожин бошига урдилар,
Бўрё тўнун бузуб куйдурдилар.
Бўлди бу ҳангомадин огоҳлиғи,
Ким тамасхур эрмиш онинг шаҳлиғи.¹⁷⁴

Яъни жамоат ичида бир беҳаё разил киши ўзини бўйра шоҳи деб эълон қилади. Унинг устидаги кийими, садоғи, қалқони, байроғи бошдан-оёқ бўйрадан ясалган эди. У бир неча шайтон масхара ошноларини ҳам ўзига ўхшаш ясантиради. Шу тарзда улар базм майдони сари йўл олиб, йўл-йўлакай ҳар хил бузуқ, бидъат ўйинлар намойиш этиб бордилар. Уларнинг бошлиғи ўзини мамлакат шоҳи ҳисоблар, ҳар нимаики қилган ҳазил ишларини чин деб билар эди. Ниҳоят, шодлик айёми охирига етиб, у аблаҳ ўзига таъзия тутди. Соябони билан тожини бошига уриб синдирдилар, бўйра тўнини эса бузиб, куйдириб юбордилар. Бу ҳангомадан сўнг билдики, унинг шоҳлиғи масхара бўлишдан бошқа нарса эмас экан.¹⁷⁵

Биринчи ҳикоятда ҳинду масхара тож кийиб, бирон бир маҳаллий шаҳзодани ҳажв қилгани учун жазоланган эди. Иккинчи ҳикоятда туб аҳоли орасидан чиққан масхара ҳақида сўз боради. Лекин у ҳам, ҳинду масхара сингари, бошига тож қўндириб, ўзини бўйра шоҳи деб эълон қилгани учун калтак ейди. Нега бундай? Тасодикий ўхшашликми ёки бунда қандайдир қонуният борми? Менимча, тасодиф эмас бу. Афтидан, масхараларга шоҳлар, шаҳзодалар, аслзодалар устидан кулиш манъ этилган, бундай машғулот гуноҳи азим, шаккоклик ҳисобланган бўлса

керак. Биринчи ҳикоятда шаккок масхарани ҳукумат одамлари бўлмиш муҳтасиблар томонидан жазоланиши ҳам шундан гувоҳлик беради. Кейинги ҳикоятда масхарани ким жазолагани очиқ айтилмаган, лекин бу ўринда ҳам расмий кишилар аралашган, деб тахмин қилиш мумкин. Чунки шоду хуррамлик, кулги-ўйин билан банд бўлган, ҳар доим маза-бемаза томошаларни кўриб ўрганиб қолган халойиқ бу ишни қилмайди.

Таърифдан англашилишича, сўнгги ҳикоятда ҳам, гарчи кулгили шоҳ қиёфасида гавдаланган масхара алоҳида тилга олинган бўлса-да, масхаралар тўдаси иш кўрган. Яъни масхаралар шоҳ ва унинг аъёнлари, мулозимлари суратида пайдо бўлиб, кўчалардан ўтиб, базм майдониغا кириб боришган. Асосий томошалар майдоннинг ўзида намоиш қилинган. Улар қандай мазмунда бўлганлиги тўғрисида бир нима дейиш қийин. Аммо тахмин қилиш мумкин. Менимча, бу ерда зардуштийлик давридаёқ пайдо бўлган, жуда қадимий одатнинг Алишер Навоий давригача етиб келган қолдиқлари ўз аксини топган. Ўша одатга кўра, ҳар йили бир марта янги йил арафасида шоҳ ўз ўрнини бир кунга оддий фуқарога бўшатиб берар, ўзи фуқаро ўрнида унинг амру фармонларига итоат қилар экан. Бир кунлик шоҳ кўнглига келганини қилиши, ҳатто расмана шоҳ устидан кулиши, маҳбусларни қўйиб юбориши мумкин бўлган. Ўшандан “Подшо-вазир” ўйини келиб чиққан. Иккинчи ҳикоятдаги масхаралар айнан шу бир кунлик шоҳ хатти-ҳаракатларини кўрсатишган. Майдонда бир кунлик шоҳ, ким билсин, “вазири” билан савол-жавоб қилиб юрт сўрагандир, жамиятдаги баъзи камчиликларни очиб ташлагандир, айбдорларни жазолагандир, балки ҳақиқий шоҳга ҳам тил теккизгандир. Қандай бўлмасин, бу хатти-ҳаракатлар ҳаммаси кулги воситалари билан йўғрилган, ҳазил-мутояба тарзида қабул қилинган. Масхаранинг ўзини бўйра шоҳи деб эълон қилиши, ўзи ва бошқа шерикларининг бўйралардан кийим қилиб кийиши, садоғи, байроғигача бўйрадан ясалганлиги шуни кўрсатади. Майдондаги асосий томоша ҳам шу ҳазил йўсинида олиб борилган. Аммо кўп ҳолларда масхаралар илҳомлари жўшиб, ярми ҳазил, ярми чин услубга ўтиб кетишган. Алишер Навоий тасвирлаган ўринда ҳам кулги табора жиддий тус олиб, ҳазил чинга айланиб кетган бўлиши мумкин. Шоирнинг қуйидаги байти шунга ишора қилади:

Ўзин шоҳи кишваройин соғиниб,

Ҳарне қилса ҳазл ила чин соғиниб.

Шундай қилиб, Алишер Навоий маълумотлари туфайли XV асрнинг иккинчи ярмида фаолият кўрсатган масхаралар тўғрисида кўп нарсаларни

билиб олдик. Аввало шуки, масхаралар тўп-тўп бўлиб юришган экан. Ҳар тўпда бир масхара етакчилик қилган. Иккинчидан, улар шунчаки ҳаваскорлар эмас, балки шу санъат орқасидан тирикчилик қилиб юрган профессионаллардир. Уларга берилган масхара лақаби ҳам шундан гувоҳлик беради. Чунки кўп замонлар масхара номи малакали, одатда бир-икки ҳамнафаси ёки уюшма билан ҳар қандай йиғинда турли-туман томошалар кўрсатиб кетаверувчи ўзига хос томошасозлар, ўйинчиларга халқ томонидан унвон сифатида берилган. Учинчидан, Алишер Навоий давридаги масхаралар кулги ва ўйиннинг ҳажв ва ҳазил йўлларида юриб, ҳаётий воқеаларни бўрттирма шаклларда акс эттирганлар. Тўртинчидан, улар ўзига хос драматургияси (туғуни, ихтилофи, ечими) бўлган оғзаки пьесаларни махсус кийим-кечак (тўн, яктак, салла, бўрк, ясама соқол, тож, бўйрадан ясалган кийим-бош каби) ва буюмлар (асо, тасбеҳ, қамчин, носқовоқ, рўмол сингари)дан фойдаланган ҳолда, товуш, сўз, ҳаракат, юз ифодаларини бўрттириш, бадиҳагўйлик билан саҳналар, савол-жавоблар тўқиш асосида тўйхона ва тарабхоналарда ўйнаганлар. Алишер Навоий давридаги масхараларнинг томошаларида ҳажв кучли бўлган деган фикр туғилади. “Ҳайратул-аброр”дан келтирилган лавҳадаги масхаранинг катта соқол боғлаб, бошига бўрк кийиб олганидан ҳам қандайдир ўзбошимча амалдор устидан кулган бўлса керак, деб ўйлаш мумкин. “Лисонут тайр”дан келтирилган биринчи ҳикоятдан ҳинду масхаранинг алақандай шаҳзода устидан кулганини, иккинчи ҳикоятдан ўзбек масхарасининг кулгили бир кунлик шоҳ қиёфасида кўринганини пайқадик. Шу боисдан ҳам масхаралар ҳокимият вакиллари томонидан жазоланиб турганлар. Айни чоқда бу даврда яшаган масхаралар аниқ шахсларни, қуш ва ҳайвонларни тақлид қилганлар, латифа айтганлар, ҳазил-мutoябага ўч бўлганлар. Маърақада тўпланганларнинг тоифасига қараб туркий (ўзбек) ва форсий тилларда томоша кўрсатишган.

Ғиёс масхара. Алишер Навоий даврида саройларда аслзодаларга хизмат қилувчи ҳамда халқ орасида фаолият кўрсатувчи икки тоифа масхаралар бўлган. Афсуски, шоир халқ масхараларининг исму шарифларини айтмайди. Аммо Ҳусайн Бойқаро, Заҳририддин Муҳаммад Бобур саройларида, шунингдек, Абдараҳмон Жомий, Алишер Навоий мажлисларида камарбаста бўлган Ғиёс масхара (аслзода Сайид Ғиёсиддин) тўғрисида маълумотлар бор.

Ғиёс масхара хусусида мана йигирма беш йилдан бери ўйлайман. Дастлаб бу тўғрида “Алишер Навоий ва санъат” (1968 й.) номли рисоламда ёзган эдим.

“Мажолисун-нафоис” китобини эҳтиром билан мутолаа қилар эканман, ўнлаб аҳли санъат орасида Сайид Фиёсиддин деган киши ҳақидаги қайдлар диққатимни тортган эди. Навойининг ёзишича, Сайид Фиёсиддин асли машҳадлик, аслзода, “аҳл ва мулойим кишидур”, назм илмидан хабардор. Таъриф пировардида унинг форс тилидаги байти мисол қилиб келтирилади:

Даме аз дасти дунй во нарастам,
Биё, соқи, ки якдам майпарастам.
(Дунё ташвишидан бир дам қутилмадим,
Кел, эй, соқий, бир нафас майпараст булай).¹⁷⁶

Менга, айниқса, Навойининг Сайид Фиёсиддинга берган қисқа, бироқ пурмаъно тавсифи қимматли бўлган эди. “Мазоҳ ва мутойиба мизожиға ғолибтур, — деб ёзади Навоий. — Шўхликдан файласуфваш ва улви насабдин тазвир ва бузургманишликда беихтиёр тушубтур”. Бу — нақд Фиёсиддиннинг кулги санъатиға алоқадорлигидан далолат. Аввало шуни айтиш керакки, Навоий бу ўринда Фиёсиддиннинг табиатига нисбатан “мазоҳ” ва “мутойиба” ибораларини ишлатади. Мутойиба — ҳазилға яқин, чиройли сўз ўйинлари, лутф билан суҳбатдошиға тегиб утиш, лағифа айтиш билан кулдириш.

Мазоҳ — бу энди ҳажв дегани, рақибининг ёки ҳаётдаги ёмон одамнинг жиддий нуқсонларини бўрттириб тасвирлаб, шармандайи шармусор қилиш дегани. Бинобарин, Сайид Фиёсиддин мутойибадан ҳам, мазоҳдан ҳам тула хабардор. Хабардоргина эмас, балки мазоҳ ва мутойибани ўзига касб қилиб олган соҳибхонар санъаткордир. “Мазоҳ ва мутойиба мизожиға ғолибтур” деган жумла шунга ишора. Яъни ҳажв ва ҳазил Фиёсиддиннинг табиатига шу қадар сингиб келганки, аслзодалигини ҳам унутиб қўйган. Навоий “шўхликдин файласуфваш” дейиш билан Сайид Фиёсиддинни шунчаки қизиқчи, шунчаки ҳазилкаш эмас, балки кулги санъатини пухта эгаллаган, малакали санъаткор бўлганини янада қатъийроқ таъкидлайди. Гарчи Навоий Фиёсиддинни масҳара деб атаган бўлмаса-да, мухтасар таъриф-тавсифдан шундай маъно келиб чиқади: унда “мазоҳ” сўзи биринчи ўринда бўлади, бу билан шоир Фиёсиддин фаолиятида ҳажв, масҳарабозликнинг аҳамиятини таъкидлайди. Фиёсиддин малакали ўйинчи-масҳара бўлгани учун ҳам Алишер Навоий унга аския ёзиб қолдирган, “Сайиднинг ҳумоюн башараларида сафрат ғолибтур, — деб ёзади Навоий, — Сайид ширға дерлар. Баъзи маймунға ҳам ташбиҳ қилурлар. Фақир худ бу навъ густоҳликлар қила олмасмен, аммо

Мирнинг маркабин (уловини — М. Қ.) ул итга ўхшатибманким, анга бир маймунни миндирурлар”. Қаранг, Навоий Фиёсиддинни бошқалардек Сайид ширға, маймун деб ўтирмайман дейди-ю, сўз ўйини, қочирим ишлатиб ажабтовур зукколик билан уни тағин маймунга ўхшатади. “Агарчи Мирға нохуш келур, аммо ҳазл била ўткарур” деб бу томонини сийпалаб ҳам кўяди шоир. Менимча, Навоий Сайид Фиёсиддиннинг масхара сифатида ҳар қандай аччиқ ҳазилни ҳам кўтаришини яхши билган, у билан жуда кўп учрашган, ҳазиллашган. Юқорида ёзиб қолдирилган ҳазил ҳам аслида ўшандай учрашувлардан бирида бадиҳа йўли билан айтилган бўлса ажаб эмас.

Алишер Навоийнинг “Мажолисун-нафоис” тазкираси XV асрнинг 90-йилларида яратилган. Бундан чиқдики, шоир ўшангача Фиёсиддинни яхши билган. Келтирилган таъриф-тавсиф, умумлашма ҳам шундан гувоҳлик беради. Таъриф-тавсифдан яна шу нарса аёнки, Фиёсиддин Навойдан ёши кичикроқ бўлса керак, шу боисдан шоир унга нисбатан эркин ва аччиқ ҳазил қилади, киноялар ишлатади. Киноя, лутф “сиз”лаб туриб айтилган дастлабки сўзларидаёқ намоён бўлади. Чунончи, “Сайиднинг ҳумоюн башараларида сафрат ғолибтур” деган жумлада бир-бирини инкор этувчи ташбиҳларни кўрамиз: ҳумоюн (яъни қутлуғ, равшан) бўлса, башара бўлмайди, башарани ҳеч қачон ҳумоюн деб таърифлаш мумкин эмас. Навоий Сайидни бир чимдиб олиш, кулги чиқариш учун атайлаб шу усулни қўллайди. Сайиднинг минган отини итга, ўзини маймунга ўхшатиш билан эса киноя ҳажвга айланиб кетади.

Алишер Навоийнинг Абдураҳмон Жомийга бағишланган “Ҳамсатул мутаҳаййирин” номли асарида ҳам гап ўша Сайид Фиёсиддин ёки Фиёс масхара тўғрисида боради:

“Подшоҳ (Ҳусайн Бойқаро — М. Қ.) ул йилки Хуросон тахтин олғондаким, Жаҳоноро боғи тарҳин солдилар. Бир панжшанба куни ул ҳазрат (Жомий — М. Қ.) хизматларида Сайид Фиёским, ул боғнинг таъмири ва боғбонлиғи анга мутаҳаййин эрди, йўлда йўлиқтиким, аробаларға улугроқ сарв йиғочларин боғлардин сотун олиб, кўнгариб юкляб, Жаҳоноро боғига элтадур эрди. Ул ҳазратта салом бериб, алар илтифот қилиб, мутояба била дедилар:

— Яна ҳеч сарв йиғочи қолдиму? Не бўйла сарв йиғочи юклябсен, оё неча йиғоч бўлғай?

Ул дедиким:

— Санаббиз, юз тўрт ададдур.

Алар дедиларким:

— Ажаб ададдур.

Фақир ледимким:

— Муносиб ададдур, невчунким, “қад” адади била муносибдур.

Алар дедиларким:

— Ростдур, — дағи фақирни таҳсин қилдилар.¹⁷⁷

Ушбу ҳикоячадан Фиёс масхара тўғрисида кўпгина маълумотларни илғаб олса бўлади. Аввало шуки, воқеа Хусайн Бойқаронинг Хуросон тахтини эгаллаган 1469 йили рўй берган. Подшоҳ Сайид Фиёсни ўзининг Жаҳоноро боғига бош боғбон қилиб тайинлаб, ўз лойиҳаси бўйича боғни таъмирлашни топширган. Сайид Фиёс ҳар хил боғлардан сарв ёғочлари сотиб олиб, бир неча араваларга ортиб кетаётган бўлади. Шунда Жомий билан Навоийга дуч келади. Бундан чиқдики, Сайид Фиёсдиннинг асли касби боғбонлик бўлиб, кулишу кулдиришдан ташқари, муқим бўлмаса-да, баъзи-баъзида боғ ишлари билан машғул бўлиб турган. Иккинчидан, Жомий ҳам, Навоий ҳам Сайид Фиёсни яхши билишган экан. Нега деганда, ёғоч ортилган араваларда бошқалар ҳам бўлгандир, лекин улар айнан Сайид Фиёсни танлаб, ҳазил-мутойиба қилишганки, бу унинг ўша пайтдаёқ зодагонлар орасида эътибор қозонганидан далолат беради. Учинчидан, Сайид Фиёс Жомийдан хийла ёш бўлган кўринади. Навоийнинг “Ул (Сайид Фиёс — М. Қ.) ҳазратга салом бериб, алар илтифот қилиб, мутойиба била дедилар”, — деган гапи Жомий билан Сайид Фиёс учрашув ҳолатини маълум даражада изоҳлайди. Сайид Фиёс таъзим ила салом бериб, ҳазратнинг этагини ўпган, ҳазрат тавозедан руҳланиб кетиб, унга “илтифот” юзасидан сенлаб мутойиба қилган бўлсалар керак. Сайид Фиёс ҳатто Навоийдан ҳам ёшроққа ўхшайди. Чунки шоир уни ўз ҳикоясида Сайид Фиёс деб атаydi. Аслида бу — чала атама, бундай шакл ўзбеклар орасида кичикларга нисбатан қўлланилади. “Мажолисун-нафос”да эса Навоий уни Сайид Фиёс деб расмий тилга олади.

Келтирилган мутоябада Сайид Фиёснинг сўзга усталити кўринмайди. У Жомий ҳазратлари билан Навоий жаноблари олдида ҳокисор бўлиб, ортиқча гап-сўздан ўзини тийиб турган, чамаси. Жомийнинг ҳазиломуз саволига “санаббиз, юз тўрт ададдур” деб тўғри жавоб қайтарган, холос. Жомий билан Навоий унинг “ададдур” деган сўзини илиб олиб, Жомий ажабланган (нега энди айнан юз тўрт дона бўларкан дегандай), Навоий эса “муносиб ададдур, невчунким, “қад” адади била муносибдур” деб муаммо ечгандай лутф ишлатган, зарифлигини намойиш этган. Чунки

“қад” сўзи эски юзувда икки ҳарф ҳисобланиб, абжад ҳисоби билан рақамга айлантирилса, 104 бўлади.

Мана энди Фиёс масҳара хусусида баъзи умумий фикрларга келишимиз мумкин. Агар Фиёс масҳарани Навоийдан 4-5 ёш кичик деб оладиган бўлсак, у тахминан 1446 йилда туғилган бўлиб чиқади. Фиёс масҳара Жомий билан Навоийга дуч келганда, 23 яшар қирчиллама йигит, “Мажолисун-нафоис” да тилган олинган маҳал элликни қоралаб қолган хушчақчақ эркак, Бобуршоҳ ҳузуринда эса кулги санъатида бутун Хуросонда танилган 74 ёшли мўйсафид сифатида тасаввур қилса бўлади. Ёши улгайиб, ижрочиликда маҳорати ошган сайин унинг исми шарифи, лақаби ҳам ўзгариб борган. Йигитлигида Сайид Фиёс, ўрта яшарида Сайид Фиёсиддин, Сайид ширға, XV аср бошларида эса Фиёс масҳара деб аталган.

Фиёс масҳара асли машҳадлик бўлса-да, туркигўй қавмлардан. У ҳам Хуросондаги бошқа олиму санъаткорлар қатори икки тилли (зуллисонайн)дир. Юқорида унинг форс тилидаги Навоий эслаб ўтган бир байгини кўрдик. Жомий, Навоий ва Фиёс масҳара ўртасидаги савол-жавоб эса ўзбек тилида бўлиб ўтган. Алқисса, Фиёс масҳара ўз даврининг атоқли кулги устаси, анъанавий театрнинг моҳир ижрочиси дейишга тўла асос бор.

ТАҚЛИД ВА УНИНГ НАМОЯНДАЛАРИ

Алишер Навоий давридаги кулги санъатининг тақлид номли тури яхши танилган. Унинг ёрқин намояндалари муқаллид деб аталган. Муқаллидлар чоғроқ йиғинларда (меҳмонхона ва махсус зиёфатларда) якка-якка ҳолда олатда ўз кийимларида чиқишган. Ҳаётдаги кулгили воқеалар, ҳолатларни бадиҳа йўли билан бўрттириб тасвирлашган, аниқ шахсларни ҳазил-мазаҳ қилишган; қуш ёки ҳайвонларнинг тақлидини бажарган кезларидагина баъзан қиёфаларини ўзгартиришган. Улар сўздан кўра кўпроқ ҳаракат ва юз ифодаларини ишга солишган; ихтиёрларида анъанавий томошалар бўлган, албатта, лекин кўпинча зиёфат ва тўй эгаларининг буюртмаси билан иштирок этаётган баъзи кишиларнинг тақлидини қилишган.

Алишер Навоийнинг тақлид санъатига муносабати ижобийроқ. Буни шоирнинг халқ масҳараларига бўлган қарashi билан қиёс қилганда, янада ойдинлашади. “Маҳбул-қулуб” асаринда бу хусусда бир танбиҳи бор. “Разли донийким, — деб ёзади шоир, — ҳазл қилиғи бўлғай, културмак учун тобоннинг кичиғи бўлғай. Фасақа хайлида муқаллидеки, гарази эл кулгусидур, гўё фоҳишаи қаҳбанинг кўрганни кўргузган

кўзгусидур. Ракик ҳазил иштиголики бўлгай бировнинг мужиби инфиоли ёмонларга шиордур ва яхшиларга андин ордур”.¹⁷⁸

Кўриниб турибдики, сажъ (қофияланган наср) услубида ёзилган бу парчанинг дафъатан мағзини чақиш қийин. Шу боисдан бўлса керак, Алишер Навоийнинг ўн беш жилдлик асарлари мажмуасида “Маҳбубул-қулуб” мазмунини тўлалигича ҳозирги тилимизга кўчирилган-у, лекин шу 74-танбиҳ тушириб қолдирилган. Мен шу парчани қуйидагича англадим: “Пасткаш одамнинг қилиғи ҳазил бўлади, тобонни қитиқлаб кулдиргандай кулдиради. Сўз усталари ичида муқаллид борки, нияти элни кулдиришдир, гўё кўзгуда бузуқ фоҳишанинг кўрганини кўрсатгандай бўлади. Суюқ ҳазил машғулоти бировнинг ҳижолатига сабабчи бўлади, бу ўз навбатида ёмонларга шиордур, яхшилар ундан орланадилар”. Назаримда, Навоий бемаврид ҳазилдан муқаллидни устун қўймоқда. Муқаллид, унинг фикрича, кўзгудай гап, томошабинлар ҳаётдаги ярамас одатларнинг аксини кўрадилар. Бемаврид ва суюқ ҳазил эса қитиқлаб кулдиргандай мажбурийдир, яхши кишини ҳижолатга солиб, уялтириб қўяди, ёмон кимсага эса айни муддао.

Алишер Навоий даврида муқаллидлар анчагина бўлиб, баъзи бирлари саройларда ҳам хизмат қилганлар. Юқорида эслаб ўтганимиз Ғиёс масҳара ҳам ўтқир муқаллид бўлган экан. Негаки, Бобуршоҳ базда ўтирганлардан неча кишини тақлид қилишни буюрган бўлса, барчасини бажарган. Умуман, малакали масҳараларнинг ҳаммаси ҳам тақлидга уста бўлишган. Шу билан бирга фақат тақлид, латифа сингари кичик кулгили жанрлар билан шуғулланиб келганлар ҳам оз эмас. “Мажолисун нафоис”да муқаллидлардан Мавлоно Абдувосеъ, Абдулло Девона, Хожа Деҳдор, Амир Низом муқаллид, Мир Муртоз (Вали Шалойин) ҳақида инобатли маълумотлар берилади. Алишер Навоий уларни илиқ, ҳурмат билан тилган олади.

Чунончи, Мавлоно Номий деган шоирга берилган тавсифда қуйидагиларни ўқиймиз: “... Шайх Абдулло ва Хожаи Деҳдорки, ҳазрат подшоҳ мажлисида надиблик юзидин кўп элни тақлид ва ташбиҳ қилур мустаҳсан тушар. Мавлононинг (сўз Номий ҳақида — М. Қ.) такаллумида бир ҳол борким, ани анга ташбиҳ қилибтур, сабун чайнайду ва оғзидин мағзоба зоҳир бўладур ва такаллумни ҳам тақлид қилурда иккаласин аҳли идрок кўп таҳсин қилурлар”.¹⁷⁹

Демақ, шайх Абдулло Девона билан Хожа Деҳдор подшоҳ саройида муқаллид сифатида тез-тез кўриниб турган, улуғлар хоҳиши билан “кўп элни тақлид ва ташбиҳ” этиб, аҳли давлатни, аслзодаларни кулдириб

юрган. Уларнинг тақлид нишонларидан бири бечора мавлоно Номий бўлган экан. Чунки мавлоно гапни чайналиб, эзмаланиб гапирган ва худди совун чайнагандай оғзидан кўпик сачраб турган. Мавлоно Номийдаги мана шу камчиликни Абдулло Девона билан Хожа Деҳдор шундай қотириб тақлид қилишганки, кўрганлар уларнинг ижро маҳоратига таҳсин ўқишган.

Навойий маълумотидан англашиладики, Шайх Абдулло Девона билан Хожа Деҳдор подшоҳ мажлисида кўпинча бирга бўлиб, тақлид қилишган. Лекин алоҳида-алоҳида ўйнаган, иккаласи бир тақлидда икки ролда бир вақтнинг ўзида чиқмаган бўлса керак. Аммо бир тақлидни бирин-кетин мустақил бажаришган ва ўзаро тортишган. Жумладан мавлоно Номий тақлидида Абдулло Девона ҳам, Хожа Деҳдор ҳам зўр бўлган. Шубҳасизки, уларнинг бундан бошқа тақлидлари ҳам кўп бўлган. Навоийнинг “кўп элни тақлид ва ташбиҳ қилур мустаҳсан (чиройли — М. Қ.) тушар” деган жумласи шундан дарак беради. Аммо шоир тақлидчилар ичида биттасини, яъни ўзига жуда ёққанини алоҳида қайд этади.

Юқоридаги тавсифда Алишер Навоий Абдулло Девона билан Хожа Деҳдорни подшоҳ мажлисларида надимлик қилганини тилга олади. “Надим” йиғинни, базмни, томошани бошлаб борувчи деган маънони билдиради. Оврупода бундай вазифадагилар церемонемейстер деб аталган. Бу осон иш эмас. Айниқса, подшоҳ йиғинларини мазмунли ва қизиқarli қилиб уюштириш катта билим, сўзамоллик, маҳорат талаб қилган. Бундан чиқадики, Абдулло Девона билан Хожа Деҳдор шунчаки муқаллид эмас, кучли базморо, бадиҳагўй ҳам бўлишган экан.

Шайх Абдулло Девона замонасининг баркамол кишиларидан ҳисобланган. Тазкирада унга шундай баҳо берилади: “Шайх Абдулло — даги агарчи мажнуншоир кишидур, аммо чун салим фитрати бор, гоҳ-гоҳ тилига назмлар ўтар... Деса бўлурким, анинг уйида зано-марди хуш таъбдурлар”.¹⁰⁰ Ушбу мўъжазгина мавсифдан шуни фаҳмлаш мумкинки, Навоий аввало Абдулло Девонани бутун оиласи билан яхши билган ва чуқур ҳурмат қилган, қолаверса, унинг салим табииоти, мажнуншиорлиги, хуштаблиги шоирга хуш ёққан экан.

Аммо муқаллидлар орасида Хожа Деҳдорнинг обрў-эътибори ҳар жиҳатдан баланд бўлган.

“Муншаот” даги 46-мақтубда Алишер Навоий унинг тўлиқ номини Хожа ҳофиз Фиёсиддин Муҳаммад Деҳдор тархон шаклида беради.¹⁰¹ У аслзода (“хожа”), асли ўзбекларнинг “тархон” уруғидан, Навоий

туфайли унга насиб этган мансаб “деҳдорлик”, яъни қишлоқ оқсоқоли. Бинобарин, унинг исми-шарифи Ғиёсиддин Муҳаммаддир. Аммо у кўпроқ Хожа Деҳдор номи билан машҳур бўлган.

Хожа Деҳдорнинг қаерда туғилгани маълум эмас. Манбалардан равшанки, у бир пайтлар мавлоно Қулбиддин Нафиснинг мулозими сифатида Абусаид Мирзонинг Шоҳруҳия қалъасини ишғол этишда (1461 й.) қатнашган, кейин у Озарбайжонга бориб қолган. Хуросон тахтига Ҳусайн Бойқаро ўтиргач (1469 й.), Ҳиротга қайтиб, аввалига Алишер Навоийнинг, сўнгра у орқали Ҳусайн Бойқаро, Абдурахмон Жомий мусоҳибига айланган.¹⁰² Ёши Навоийдан улутроқ ва ундан кейинроқ вафот этган бўлса керак.

Зайниддин Восифийнинг ҳикоя қилишича, Хожа Деҳдор ақлли ва тадбиркор одам бўлган экан. У саройга, янги салтанат аҳлига яқинроқ бўлишнинг бирдан бир йўли Алишер Навоийга маҳрамлик эканини жуда яхши тушунган ва шу йўлда дадил ҳаракат қилган. Ўз ниятига Навоийнинг бирон бир мулозими орқали етишишини кўзлаб, бирин-кетин Мавлоно Бадахший, Соҳиб Доро ҳузурига боради. Аммо иккаласи ҳам унга рўйхуш бермайди. Шундан сўнг, Хожа Деҳдор мустақил ҳаракат қилиб, Козургоҳ чорбоғига боради. Эрта тонг. Ҳарёнда гуллар. Хожа Деҳдор бир жойда писиб ўтиради. Бир пайт дарвоза очилиб, Навоий кириб келади ва у боғ ўртасидаги чортоқ томон юради, мусоҳиблари дарвоза ёнида қолишади. Хожа Деҳдор қарасаки, чортоқ ичида шоирнинг ёлғиз ўзи хаёл оғушида, фурсатни ганимат билиб, лип этиб ичкарига киради. Навоий чўчиб тушади ва дейди:

— Бобо, сиз кимсиз, қаердансиз? Менинг ҳузуримга нега келдингиз?

Хожа Деҳдор тиз чўкиб:

— Мен ўзимни таърифи жомеъ ва монeъ қилиш учун келдим, — дейди.

Мир бу ғалати сўзни эшитиб дейди:

— Яқинроқ келинг, гапингиздан ҳайронман. Баён қилингчи, “таърифи жомеъ ва монeъ” деганингиз нима у?

У дейди:

— Аввало мен ҳофизман, қуръонни етти қироат билан ўқий оламан. Аншарани ўқисам, эшитган кишилар шавқу завққа тўлади, бир-икки байт шеър ҳам айта оламан; ашула айтаманки, ундан иштиёқмандлар ёқа йиртурлар, шавқ қанотида кўк гумбази узра парвоз қилурлар. Яна қиссахондурман. Амир Ҳамза, Абомуслим, Дороб қиссаларини бир навъи

ўқийман. Уни эшитган одам сўз усталари оғизларига сукут муҳрин солурлар. Яна муқаллидурман! Ҳамма билади, бу ишда менга тенг келадигани йўқ. Яна толиби илмман. Фозиллар қайси илмдан сўз очмасин, ўша илмда менинг пешволигимга тан берурлар. Яна даллак (ходимчи)ликда маҳорату қувватим бор. Кимнинг баданида озори ё задаси бўлса, хамирдан қил суғургандай олиб ташлайман. Яна таббохман, ошу таомлар ихтиро қилганманки, ҳеч боварчи унинг номини билмайди.

Мир ҳайрон бўлиб қолди, деди:

— Э, азиз, бу сен айтган нарсалардан бири амалга ошадиган бўлса, сенден менга анису жалис (улфату ҳамсуҳбат) оламда бўлмайди.

Навоий дарвозахонада гурган мусоҳибларни чақиради. Ҳамма жам бўлади. Мир Хожа Деҳдорга дейди:

— Лофу даъво қилинг. Энди изҳорини қил!

Шундан кейин имтиҳон бошланади. Зайниддин Восифийнинг ёзишича, Хожа Деҳдор қуръон ашара тиловат қилган, ғазал ўқиган, ашула айтган, Ҳамза, Абомуслим, Дороб қиссаларидан парчалар ўқиган. Мажлис охирида шу ерда ҳозир бўлган боғбон ва унинг ғуломини тақлид қилиб, ҳаммани кулдирган. Тақлид баъзиларга шундай таъсир қиладики, кулавериб юмалаб қоладилар.

Шу бўлди-ю, у Мирга яқин одам бўлиб қолди. Бирор одам унингчалик яқин бўла олмаган эди, деб якунлайди ўз ҳикоясини Восифий.¹⁸³

Мазкур учрашувни Ҳусайн Бойқарога бир-бир сўзлаб берадилар. Шоҳ Хожа Деҳдорни синаш мақсадида Жаҳоноро боғидаги Садафхонада махсус зиёфат буюради. Унга олиму фозилларни, шоирларни, машҳур санъаткорларни тақлиф этади.¹⁸⁴ “Сухбат бошланиши билан, — деб ёзади Восифий, — Ҳофиз Фиёсиддинга ўз ҳиссиётларини намоён этиш учун сўз берилди. Ҳофиз ўз ҳунарларини кўрсатиб, мажлис аҳлига шундай қилиқлар изҳор қилдики, мажлисдаги илму фан эгалари, ҳамма унга вола ва ҳайрон бўлдилар. Бу мажлисда Ҳофиз Басир бир ғазал ўқиди, Хожаги Абдулло Садр Марворид қонунда бир куй ижро этиб берди. Кейин мажлис охиригача ҳофиз Фиёсиддин ўз санъатини кўрсатди”.¹⁸⁵ Очиқ ойдин кўриниб турибдики, Ҳофиз Басирнинг ғазалини, Абдулло Марвориднинг куйини ҳисобга олмаганда, шоҳ базминини бошидан охиригача Хожа Деҳдорнинг санъати ташкил этган. Шоҳ шу тарзда имтиҳон қилган уни. Хожа Деҳдор синовдан яхши ўтган бўлса керак, шундан кейин у шоҳ маҳрамлари қаторига ўтади, ҳатто надим даражасига кўтарилади.

Хожа Деҳдор Алишер Навоий билан учрашганда бироз муболага қилган бўлиши мумкин, кулги устасига хос олат бу. Шунингдек, у тўғрида ҳикоя қилган Зайниддин Восифий ҳам муболагага йўл қўйгандир. Мисол учун Хожа Деҳдор Алишер Навоий билан таниш бўлгунга қадар қуръон ўқий олмаган экан. Бу тўғрида Навоийнинг ўзи “Ҳамсатул-мутахаййирин” асарида ёзади, Жомий вафотидан 35 йил бурун, Хожа Деҳдор султон Абусаид Мирзо ёнида жангу жадалларда юрган кунларнинг бирида туш кўриб, тушида Жомий унга “қуръон бихон” (қуръон ўқи) деган бўлади. Уша тушни кейин Алишер Навоийга сўзлаб беради. “Фақир соий ва боис бўлдумким, ул қуръон ўқуб, ёд тутди ва ҳўб ҳофизи мужаввид бўлди”, — деб ёзади Навоий¹⁸⁶ Хожа Деҳдорнинг туши ўнгидан келади. Жомий оғир ётган бўлади. Шу вақт Навоий Хожа Деҳдорни баъзи муҳим юмушлар билан Астрободга юборади. Қайтишда у Жомий ҳовлисига киради. Қараса, Жомий назъ ҳолатида, ёнида ҳофиз йўқ. Хожа Деҳдор ҳазрати Жомий билан видолашиб, қуръон хатмини бошлаб юборади. Бу воқеа 1492 йил 8 ноябрда рўй беради.

Аммо лоф бўлса бордир, лекин Хожа Деҳдорнинг ўта қобилиятли киши бўлгани аниқ. Бир кишининг қорилик, қиссахонлик ва шеърхонлик қилиши, ашула айтиши, тақлидда, зарофатда шуҳрат топиши, яна қанча илму ҳунарлардан огоҳ бўлишининг ўзи ғайри оддий бир ҳодисадир.

Хуллас, Алишер Навоий 1470 йили Хожа Деҳдорнинг ҳозиржавоблиги, ширинсўзлиги, ҳунармандлиги, ҳушёрлигини ёқтириб қолиб, ўзига хизматга олади. Бора-бора Хожа Деҳдор Навоийнинг энг сирдош, ишончли кишиларидан бирига айланади. Амир Навоийнинг энг оғир вазифаларни унга ишониб топшириши ҳам шундан. Чунончи, шаҳзода Бадиуззамон билан Навоийни элчилик йўли билан бир-бирига боғлаб турган киши шу Хожа Деҳдордир. “Муншаот”дан биламизки, Алишер Навоий Машҳадда касал бўлиб ётиб қолганда, Хожа Деҳдор унга Бадиуззамондан хат олиб келиб беради ва Навоийнинг жавобини олиб кетади.¹⁸⁷

Ҳозиргина эслаб ўтганимиз Жомий вафоти арафасида ҳам Хожа Деҳдор Астрабодда Навоий топшириғи билан Бадиуззамон ҳузурига бориб қайтган. Бадиуззамон ҳам Хожа Деҳдорни бағоят ҳуш кўрган экан. Хондамирнинг “Макоримул-ахлоқ” асарида келтирган ўн биринчи ҳикоя шундан далолат беради:

“Бир куни саодатли шаҳзода сайр қилиб юрган пайтда, — деб ҳикоя қилади Хондамир, — хушхулқ Амир мулкларидан бўлган

Хайробод номли қишлоққа етишди. Бу ерда турувчиларнинг феъл-атворини ёқтириб, орзу юзасидан, “Ё раб, ҳазрати султоннинг яқин дўстидан бу қишлоқни бирор киши восита бўлиб бизга сотиб олиб берса, нима бўларди”, — деган гапни айтиб қолади.

Бу мажлисда Алишернинг хизматчилари жумласидан бўлган Хожа Гиёсиддин Муҳаммад Деҳдор ҳозир эди. У киши бу сўзни эшитиб, шундай арз қилди:

— Вали неъматим ва маҳдумимга (Навоийга — М. Қ.) менинг яқинлик ва ноиблигим шу қадарки, ул ҳазратнинг мол-ашёсини истаганча тасарруф қилишим мумкин. Эндиликда у киши томонларидан бу қишлоқни шаҳзодага тортиқ қилдим.

Султон Бадиуззамон Мирзо жонланиб, ҳазил йўли билан мазкур хожага тизза уриб қўйди.

Бу хабар олий табиат Амирнинг қулоғига етибди. Хожа Гиёсиддиндан хурсанд бўлиб, бу қилган яши хизмати учун у кишига махсус сарпо ва от баҳоси деб минг келаккий Астрободга юбордилар...”¹²⁸

Хондамирнинг воқеий ҳикояси кўп нарсаларни ойдинлаштиради. Аввало Бадиуззамоннинг Хайробод қишлоғига кўнгил очиш учун келгани маълум бўлади. Афтидан, Алишер Навоий Хожа Деҳдорни ўзининг Ҳиротта яқин айнан шу қишлоғига оқсоқол қилиб тайинлаган. Хожа Деҳдор атрофига ўзига ўхшаган хушчақчақ деҳқону боғбонларни тўтлаб, теварак-атрофни кўркам қилишдан ташқари келган-кетганларнинг кўнгилларини ҳам овлаб турган бўлса керак. Бадиуззамон бу ердаги одамларни хуш кўрган, шу боис дам-бадам келиб, улар билан, айниқса, Хожа Деҳдор билан ҳазил-мутойиба қилиб турган; мана бу гал ҳам Хожа Деҳдорга атайлаб учирма қилди. Хожа Деҳдор ҳам тантилик билан жавоб қайтариб, Алишер Навоий номидан бутун бир қишлоқни унга инъом қилиб юборди. Шаҳзода ҳам бўш келмади, бир тиззасини ерга уриб, унга қуллуқ қилди. Яъни Хожа Деҳдорнинг катта гапириб, бировнинг мулкани унга тортиқ қилиб юборганини ҳазил тариқасида қабул қилди ва ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарди. Бадиуззамоннинг завқланиб кетиши ҳам шундан. Хожа Деҳдорнинг ўзи ҳам бу ўринда ҳазиллашган бўлиши керак. Алишер Навоий ҳам қишлоғини Бадиуззамонга тортиқ қилиб юборгани учун эмас, балки шаҳзаданинг лутфига ҳозиржавоблик билан муносиб жавоб бергани учун Хожа Деҳдорни махсус мукофот билан сийлаган.

Хожа Деҳдор Алишер Навоийнинг энг садоқатли мулозим ва мусоҳибларидин биридир. Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарида келтирган бир воқеа бу фикрни бусбугун тасдиқлайди. Шунга кўра,

Амир Алишернинг иниси Дарвиш Алининг саркашлиги тўғрисидаги гап Хусайн Бойқаронинг қулоғига етиб, хафа бўлади. Фасад аҳли бу ишда Навоийнинг қули бор деб гапни чувалаштиради. Навоий ҳайрон. Шу пайт Хожа Деҳдор жонга аро кириб, подшоҳга дейди:

— Султоним, сиз бу қулвачча китобдорнинг беодоблиги сабабидан хотирга бунчалик алам келишига йўл қўймангиз, мен шу лаҳзанинг ўзида Балхга бориб уни тамом занжирлаб ҳузурингизга олиб келаман, деб гаров ўйнайман.

Шоҳ кулиб юборади ва Хожа Деҳдорнинг Балхга элчи бўлиб боришига ижозат беради.

Хожа Деҳдор Балхда амир Дарвиш Али билан учрашади, улар ўртасида музокара-баҳс бўлиб ўтади. Пировардида Дарвиш Али хилоф ишларидан пушаймон ейди. Хожа Деҳдор уни шоҳ олдига бориб тавбатазарру қилишга кўндиради. Ўша маҳал Хусайн Бойқаро Тахти Хотун манзилида ўрда тутиб турган бўлади. Ўрдага уч фарсоҳ қолганда Хожа Деҳдор олдинлаб бориб, шоҳга арз қилади:

— Китобдор қулбаччани тахт поясига олиб келдим, аммо йўлда занжир ва кишан ясайдиган темирчи тополмадим, энди ҳумоюн фармон содир бўлса, Ўрду бозордан кишан ва занжир ясовчи темирчи топсам, олиб бориб уни занжирлаб мулозаматларига олиб келурман.

Шоҳ Хожа Деҳдорнинг ҳазилига тушуниб, уни ўзининг марҳаматлари билан сарбаланд қилиб:

— Дарвиш Алининг жарималарини авф этдим, энди ҳеч хавотир олмай хизматимга келсин, — деб буюради.¹⁸⁹

Шу тариқа Хожа Деҳдор ғанимларнинг фитна-фасоди туфайли Алишер Навоий билан Хусайн Бойқаро ўртасида пайдо бўла бошлаган кўнгилхиралликни моҳирона бартараф этади. Хожа Деҳдор Дарвиш Али билан учрашганда бутун донолиги ва сўзга усталигини ишга солган кўринади: аввалида “ҳар йўл билан” Дарвиш Алига дашном берган, қайсарлик қилавергач, уни шоҳ ғазаби билан чўчитган ва бироз юмшатгач, шоҳ марҳаматидан умидвор қилган.

Албатта, Дарвиш Алини тўғри йўлга солишда ва шоҳнинг кўнглини юмшатишда Хожа Деҳдорнинг санъаткорлик қобилияти иш берган. Хусайн Бойқаро уни ҳуш кўрган экан. Чунки Хожа Деҳдор ҳамиша шоҳнинг кўнглини очиб, қулдириб юрган. Мирхонд Хожа Фиёсиддин Деҳдори “фаросат ва закийлик камолоти бобида асрининг тенгги йўқ сўзамоли ва хурсандчиликни кўзроғувчи мутойиботлар сайқали билан подшоҳнинг ҳумоюн хотираси ойнасидан хафалик зангини кетказувчи”,

деб таърифлайди.¹⁹⁰ Бунда Хожа Деҳдорга латифагўйлар сардори, мутойиботларга сайқал берувчи сўз устаси деб жуда юксак баҳо берилади. Бинобарин, Хожа Деҳдор латифа дейсизми, ҳазил-мутояба дейсизми, тақлид дейсизми, масхарабозлик дейсизми — кулги санъатининг барча турларида катта ютуқларга эришган, шуҳрат қозонган. У ўзига яраша ўқимишли, шоир бўлмаса ҳам, ҳар қалай шеърятдан хабардор киши бўлган деб ўйлаш мантиқлидир. Шунинг учун ҳам адабиётшунос А. Абдуғафуровнинг “Хожа Деҳдор инсон ва мулозим сифатида очкўзлик, инсофсизлик, эгрикўллик каби салбий хислатларга эга бўлиб, бадий адабиётдан узоқ турган, шу боисдан қалам аҳлининг, жумладан, Жомийнинг қаттиқ танқидига учраган”, — деган фикрига асло қўшилиб бўлмайди.¹⁹¹

Тўғри, Жомий Хожа Деҳдорга атаб бир туркум шеърлар битган. Аммо бу асарлар Хожа Деҳдорни шармандаи шармусор қилувчи ҳажв шаклида эмас, балки шунчаки ҳазиломуз рубоий ва қитъалардир. Шу ўринда Е. Э. Бертельс тамомила ҳақ: у Жомийнинг Хожа Деҳдорга бағишланган икки қитъасини рус тилига таржима қиларкан, уларни “шуточные стихи” деб атайди.¹⁹² Дарвоқе, А. Абдуғафуровнинг ўзи ҳам мазкур шеърларни юмор тушунчасига қўшади, уларда муаллифнинг яхши нияти, айрим илиқлик, сезилар-сезилмас даражадаги самимият бор деб Бертельс фикрига қўшилгандай бўлади. Ахир, ҳазиломуз шеърлар дегани ҳам, юмор дегани ҳам бир нарса-ку.

Алишер Навоийнинг шарҳларидан маълум бўлишича, у устози Жомийга бирон тансиқ таом, мева, шунингдек, хат ёки китоб юбормоқчи бўлса, ишончли мулозими Хожа Деҳдор хизматидан фойдаланган. Афтидан, Жомий ҳам Хожа Деҳдорни ёқтирган. Хожа Деҳдорнинг алоқачилигида, Жомий олдида ўзини мешкай, мақтанчоқ қилиб кўрсатишида бошқа мақсад ҳам бордек туюлади менга. Менимча, Навоий Хожа Деҳдорни Жомий қошига атайлаб юбориб турган. Мақсад — Жомийнинг қитиғига тегиб, бирон бир кулгили асар яратилишига эришиш. Хожа Деҳдор ҳам ўз хатти-ҳаракати билан Жомийнинг илҳомини кўзғашни ният қилган ва бунга эришган. Қитъалардан бирининг мазмунига қараганда, Хожа Деҳдор Жомийга бир-икки кўй этини олиб бораркан, гўё ўз ёнидан харж қилиб келгандай шундай мақтанадик, ўзини Ҳотам даражасига олиб чиқиб қўяди. Маълумки, масхара ва муқаллидларнинг ўзларини ҳар хил қиёфаларга солиб мақтанадиган томошалари бўлган. Бу ўринда Хожа Деҳдор ўзини Ҳотамтой қиёфасида таърифлаб, Жомийни кулдирган бўлса ажаб эмас.

Жомийнинг Хожа Деҳдор ҳақидаги рубойисининг яратилиши тарихи ҳам шунга ўхшаш. Навоийнинг “Хамсагул-мутахаййирин” асарида ёзишича, бир кун подшоҳ бир семиз қўй думбаси ва бошқа ноз-неъматларни Жомий ҳазратларига элтиб беришни буюради. Бу иш Хожа Деҳдорга топширилади. Хожа Деҳдор келтирган думбасини шундай ўхшатиб таъриф қиладики, натижада Жомий: “Ўлтур ва машгул бўл!” дейди. Хожа Деҳдор таомни иштаҳа билан ейишга тушади. Жомий бундан завқланган бўлса керак, рубойий айтиб юборади:

Эй Хожа, маро зи лутфи парвардй,
З - овардани пушти дунба фарбеҳ кардй,
Биншастии-ю дунбаро ба рағбат хўрдй,
Бурди ба шикам ой чй ба пушт овардй.¹⁹³

(Таржимаси: эй хожа, мени ўз лутфинг билан парвариш қилдинг, карт думба келтириб семиртирдинг; утириб олиб думбани ўзинг рағбат билан единг, орқалаб келтирган нарсангни қорнингга солиб олиб кетдинг).¹⁹⁴

Хожа Деҳдор емоқ-ичмоқни яхши кўрган бўлса бордир, лекин бу ўринда у баҳонаю сабаб қизиқчилик қилиб Жомийни бир кулдирмоқчи бўлган. Мавзу ҳам тайёр — олиб келгани қўй думбаси. Кифтини келтириб думбани мақташи шундан. Навоийнинг “ ул уча (думба — М. Қ.) таърифида муболағага андоқ қилмиш бўлгайким” деган жумласи шуни кўрсатади. Жомий ҳам ўз рубойисиди Хожа Деҳдор орқалаб келган думбасини қорнига солиб кетди дейиш билан бир миқдор муболаға ишлатган, акс ҳолда рубойий завқли, кулгили чиқмасди. Умуман, Жомийнинг кулгиси илиқ, самимий, беғараз.

Шундай қилиб, Хожа Деҳдор ўша даврдаги бошқа кишилардек кўп соҳалардан яхши хабардор бўлган экан. Аммо Алишер Навоий, Хусайн Бойқаро ва Бадиуззамон йиғинларида у кўпроқ муқаллид ва зариф сифатида кўринган, деб ўйлаш ўринлидир. Шунингдек, Хожа Деҳдор шоҳнинг айрим базмларида надимлик қилган. Хайробод қишлоғида баъзи вақтларда кулгига ишқибоз кишиларни бир тупга уюштириб, меҳмонларни кулдириб турган, деб тахмин қилиш мумкин. Ниҳоят, Хожа Деҳдорнинг репертуари асосан ўзи яхши билган кушиларни енгил кулги воситалари билан гавдалантирувчи тақлидлар, кулгили латифалар, қизиқ монологлар, ҳазил-мутойибалардан иборат бўлган. Уни фақат Хуросонда эмас, Мовароуннаҳрда ҳам аслзодаларнинг давраларида кулги устаси сифатида яхши билишган.

ЗАРОФАТ

Алишер Навоий ва замондошлари ижодида “зарофат” деган ибора кенг ишлатилади.

Ҳўш, зарофат дегани нима ўзи? У арабча “зариф” сўзидан ясалган. Зариф — бу зийрак, нозик фаҳм, хушгаб, дилкаш киши дегани бўлади. Мана шундай зариф кишилар ўртасида оддий учрашувларда, адабий мажлисларда, бошқа хил йиғинлар ва зиёфатларда бўлиб ўтадиган ҳазил-мутойиба, бадиҳагўйлик, хушчақчақлик зарофат деб аталган. Навоийшунослар зарофатни аскияга ўхшатадиларки, бунда жон бор, албатта. Зеро, иккаласида ҳам ўзаро тортишувларда бадиҳагўйлик қилинади, ҳар ким ўз фаҳм-фаросати, донолиги, топқирлиги, ҳозиржавоблиги билан ҳарифидан устун келишни кўзлайди, жамоа, жўралар кулгиси эса ҳакамлик вазифасини ўтайди. Лекин шундай бўлса-да, зарофатни аския тушунчасига тенглаштириш маъқул эмас. Чунки “аския” деган атама у пайтлар умуман бўлмаган. Бундан ҳам муҳими шуки, зарофат аскиядан кенгроқ тушунча, негаки, аскиячи нуқул гап тўқиб, ҳарифини кимгадир, нимагадир ўхшатиб кулади ва кулдиради, зарофат намояндаси зариф-зурафо эса гап билангина чекланмайди, кулгили шеър тўқиш, муаммо ва луғз ечиш, латифа ва ривоят айтиш йўли билан ҳам ўз зукколиги, донолигини намойиш этиб, ҳарифини кулги остига олади. Зарифлар одатда сўзга уста, ширинсухан, айни чоқда шоир, ҳеч бўлмаганда, шеъроятдан хабардор, ўқимишли кишилар бўлишган.

Шундай қилиб, зарофат бадиҳа услубида ижод қилиб, одамларда майин табассумдан тортиб қаҳқаҳагача бўлган кулгиларни кўзготувчи ва шу йўл билан дидларни ўстирувчи, ақлларни пешловчи, баъзи шахсий ва ижтимоий қусурларни очиб, уларнинг бартараф бўлишига хизмат қилувчи ўзига хос ижрочилик санъатидир. Алишер Навоий даврида зарофат Хуросон ва Мовароуннаҳрда кенг ёйилган кулги, ҳажв ва ҳазил санъатининг ёрқин бир йўналиши тарзида қарор топган, тан олинган.

Алишер Навоий кулгини, унинг муҳим кўринишларидан бўлмиш зарофатни ижобий баҳолайди, бировнинг нуқсонини кулги воситалари билан очишни маъқуллайди, бундай кулгини рад этмасликка чақиради. “Фавоидул-кибор”да шундай фард бор:

Киши айбинг деса, дам урмағилким, — ул эрур кўзгу,

Чу кўзгу тийра бўлди, — ўзга айбинг зоҳир айларму?

Аммо шоир, юқорида айтилганидек, кулги холис, ҳалол бўлиши, ўз ўрнида, ўз вақтида одоб доирасида, пурмаъно амал қилиши тарафдори бўлган, айни чоқда беҳаё, кўпол, ғаразли, бировни атайин ерга уриш,

шарманда қилишга қаратилган кулгини қоралаган. Чунончи, Бобур мирзо хизматида бўлган Мавлоно Сулаймонийни “бадиҳани равон айтур” деб мақтаса, Улугбек Мирзонинг мактабдоши ва улфати бўлган Мавлоно Муҳаммад Олим тўғрисида қуйидагиларни ёзади: “Аммо бағоят далер ва шухтабъ ва хийра киши эрди. Баҳсда кўп гўстохона сўзлар ва жавоблар айтур эрди”.¹⁹⁵ Муҳаммад Олим ўзининг мана шу тақаллуфсизлиги ва бепарда сўзлиги туфайли Улугбекнинг қаҳрига учраб, Самарқанддан Ҳиротга сургун қилинган экан.

Алишер Навоийнинг ўзи табиатига кўра ҳазил-мутоябани, зукколикни, бадиҳагўйликни яхши тушунадиган, қадрлайдиган, завқли ва ўткир зеҳдли киши бўлган. Ўзи дам-бадам уюштириб турадиган мушоира, мунозара ва зиёфатларга шоирлар, мусиқа аҳли, муқаллидлар билан бир қаторда зарифларни ҳам таклиф этиб, уларни рағбатлантириб турган. Бундай йиғинларда Навоийнинг ўзи ҳам зарофатта аралашган, ҳозиржавобликда, ажойиб лутф, қочирма, чандишлар топиш ва ишлатишда унга тенг келадиган камдан-кам топилган. Аммо у бўлар-бўлмасга, ўринли-ўринсиз ҳазиллашиб, кулиб кетавермаган, албатта. Зарифлар баҳсининг мазмунли, латиф ва ибратли бўлишини истаган, ўзи ва бошқалардан ҳам шуни талаб қилган. Хондамир шундай ёзади:

“Олий ҳазрат баъзан ширин тилни мазоҳ ва мутойибага очарди ва муносиб ўринларда латифасимон сўзларни баён ипига тортарди”.¹⁹⁶

“Макоримул-ахлоқ” асарида Хондамир ёзиб қолдирган ўнта мутойиба ва латифа билан танишар экансиз, Навоийнинг чинданам “муносиб ўринларда” кулгига мурожаат қилганини, бундай пайтларда ўзининг юксак ақл-заковатини, хуштабъ ва нозик табиатини намойиш этганини кўрасиз. Фикримни далиллаш учун “Макоримул-ахлоқ”дан бир латифа келтирай:

Мусиқий фанида даврининг яғонаси Мавлоно Алишоҳ бир кун и давлатли олий ҳазратта арз қилиб:

— Сизнинг олий илтифотингиздан ва марҳаматингиздан умид шуки, вақф бошқарувчилари олти ойлик маошимни бирданига топширсалар, ҳар ойда хизматчиларга бош оғриғи бўлиб юрмасам, — деди.

Олий ҳазрат жавоб бериб:

— Мавлоно, — деди, — умрингизда олти кун қолганми-йўқми, бизга маълум эмас. Сиз нима учун омонат ҳаётта бу қадар эътиқод қилиб, келажак олти ойлик маошни талаб қиласиз?

— Сиз фармон беринг, — у пулларни бераверсинлар, борди-ю ўлиб қолсам, гўр-кафанимга яраб қолар, — деди мавлоно жаноблари.

Олий ҳазрат:

— Ўлиги ҳам бир бало, тириги ҳам бир бало, дегани сиз экансизда, — деди.¹⁹⁷

Бунда Навоийнинг кулгиси кескир, заҳархандали, ношукур Алишоҳни сўз қамчиси билан савалайди. Аммо шоирнинг сўзи, кулгиси ҳамма вақт ҳам бундай қамчиловчи, ҳажвий тусда бўлмаган, кўп ҳолларда у ҳазил-мутояба ружда самимий кулган.

Умуман, Алишер Навоий дили ва таъби жуда нозик, юксак маданиятли, чуқур фикрловчи киши бўлган. “Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир”, — деб ёзади Бобур. Шу боис шоир зарофат аҳлидан ҳам шундай нафосатни, назокатни, теранликни талаб қилган. Зайниддин Восифийнинг “Бадоеул-вақоеъ” асаридида шоир ҳузурида унинг иштирокида бўлиб ўтган ва унинг дидига мос бир зарофат намунаси сақланиб қолган.

Кунларнинг бирида устод Беҳзод бир манзарали тасвирни ўз яқинлари билан суҳбатлашиб ўтирган улуғ амрга тортиқ қилади. Унда “гуногун дарахтлар билан қопланган бир боғ. Дарахт бутоғларида ранг-баранг товланиб турувчи хушсурат қушлар. Ҳар тарафда ариқлар равон ва очилган зангори гул буталари, Мирнинг марғуб сурати шундай чекилганки, бир асони тутган ҳолда турибдилар. Зар тўла тавоқлар сочиқ расми учун олдиларига қўйилган”. Алишер Навоий суратни томоша қиларкан, жуда хурсанд бўлиб, завқланиб кетади ва ўтирганларга дейди:

— Азизлар, бу шарафлашга лойиқ саҳифа таърифу тавсифиди хотирингизга нималар келур?

Мавлоно Фасиҳиддин — Маҳдумлар, мен бу кўриб турганим очилган раъно гулларга қўл чўзиб, бир гул узсаму, дасторим тепасига тақиб қўйсам дейман.

Соҳиб Доро — Менда ҳам шундай орзу бор эди. Аммо мабодо қўл узатсам, дарахтлар тепасидан бу қушлар учиб кетармикин, деган андишадаман.

Мавлоно Бурхон — Мен мулоҳаза қилиб, қўлимни ҳам, оғзимни ҳам тийиб турмоқчиман ва ҳеч нарса демоқчи эмасман. Мабодо ҳазрати Мирнинг жаҳллари чиқса, юзлари ва қошларини чимиргайлар.

Мавлоно Муҳаммад Бадахший — Эй, мавлоно Бурхон! Бедаблик ва густоҳлик саналмаганда, мен ҳазрати Мир қўлларидан бу асони олиб, бошингга тушурган бўлардим.

Ҳазрати Мир — Азизлар, марғуб маъно дурларни териб, яхши гаплар айтдингиз. Агар Мавлоно Бурхон шундай ноҳул ва ноҳўя қилиқ қилмасалар, хотиримга шу нарса келдики, шу сочиқ учун қўйилган табоқлардаги олтинларни ёрлар бошига нисор этсам.¹⁹⁸

Авалло шуни айтиш керакки, бизгача етиб келган ушбу нозик таърифу тавсиф Алишер Навоий давридаги зарофатнинг типик кўринишларидан биридир. Шоир ҳузурида мана шундай моҳир созандани, гўзал раққосни, голиб паҳлавонни, чиройли боғни, антиқа қушни, ажойиб ҳовузни, яхши отни, бежирим қумғонни, зарҳал жомни, хушбўй шаробни терма сўзлар (баъзида байтлар) билан таърифлаб, бир-бирларини унча-мунча чандиб, кўп ҳолларда майин кулги, онда-сонда қаҳқаҳа уйғотувчи зарофат кўп бўлиб турган. Албатта, шоир иштирокидаги зарофатта ҳар ким ҳам аралашавермаган. Шоир табиатини, нозик дидини билган, ўқимишли, салоҳиятли, кулгида маълум тажрибаси бор кишиларгина журъат эта олганлар. Тилга олинган зарофат қатнашчилари ҳам шундан гувоҳлик беради. Мавлоно Фасиҳиддин — Мирнинг устоди, Соҳиб Доро шоирнинг мусоҳиби ва дўсти, Мавлоно Бурхон шоир билан ҳар доим ҳазил-мутойиба қилиб юрадиган пешқадам зарифлардан, Муҳаммад Бадахший — машҳур латифатарош.

Мушоира, шатранж, кураш, чавгон билан боғлиқ ҳолда ўтадиган зарофат ҳам бўлган. Алишер Навоий зарифларнинг бундай ўзига хос тортишувларида ҳам қатнашган. Зайниддин Восифий Хожа Исфаконий билан Мавлоно Биноийнинг шатранжбозлигини эслайди. “Ўйин асносида, — деб ёзади Восифий, — улар бадеҳа айтишди ва фаройиб маъно дурларига зеб беришди. Улар бадеҳаси ҳажвга ўтди. Оғизларидан шунақа уятли ва чандиқ сўзлари чиқа бошладики, уларни эшитганлар тобу тоқат қилолмай, кулавериб беҳуш бўлиб йиқилаёздилар”.¹⁹⁹ Бунда Алишер Навоий қатнашгани даргумон. У қатнашганида, зарифлар бунчалик қуюшқондан чиқиб кетмаган бўлардилар.

Бундан аёнки, бадеҳа (кулгили шеър ва лутф айтиш) шатранж ўйини олтидан, афтидан, шатранж мавзусида бўлиб ўтган ва атрофдагиларда кучли кулги кўзғотган. Бу тасодифий ҳол эмас. Зайниддин Восифий яна Хожа Гўянда билан Амир Халил хонанда, Дўстий билан Бисотий ва Барноча ўртасида бўлиб ўтган шатранж ва нард ўйинларининг байт айтиш, дойра чалиб ўйнаш билан қўшиб олиб борилгани ҳақида ёзадикки, зарофатнинг турли спорт ўйинлари билан боғлиқ намоён бўлиши одат тусида экани ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Умуман, зарофат икки хил бўлган. Бири — шоирлар, фозиллар ва санъаткорларнинг кичик-кичик жамоалари, гуруҳлари, дасталари ичида шароит тақозоси билан бехосдан бўлиб ўтадиган ўзаро ҳазил-мутойиба, сўз ўйинлари, қочиримлар, таърифу ташбиҳлар. Иккинчиси — тарабхоналар, боғлар, сайлгоҳлар, тўйхоналарда махсус уюштирилаётган базмлар ва томошалар таркибидаги малакали сўз усталарининг чиқишлари. Дастлабки кўринишида томошабинни ижрочидан ажратиб олиш қийин, ҳар бир иштирокчи ҳам ижрочи, ҳам томошабиндир. Кейинги кўринишда эса зарофат энди малакали бир санъат сифатида намоён бўлади. Бунда, бизнинг давримиздагидай бўлмаса-да, ҳар қалай, томошабин бошқа, ижрочи бошқа. Томошабинлар ўз кулгилари, баъзи луқмалари, хитоблари билан ижрочиларни қувватлаб, умумий томоша дастурига руҳ бағишлаб турсалар-да, зарифларнинг тортишувларига аралашмайдилар. Мана шундай санъат даражасидаги зарофат кўриниши ҳам Зайниддин Восифий асарида муҳрланиб бизгача етиб келган.

Мавлоно Соҳиб Доро тилидан ҳикоя қилинишича, Амир Алишер Хожа Мажлиддин Муҳаммадни Боғи Жаҳонорода учратиб, у ташкил этган бир мажлисда Абулвосеъ Муншининг бир тўда зарифу фозиллар билан ҳазлу мутойиба қилиб, уларни енганини эшитганини айтиб, шундай суҳбатга мушарраф бўлиш орзусини билдиради. Мир Калон номи билан машҳур Мажлиддин бундай истаклан беҳад мамнун бўлиб, бир ҳафта муҳлат сўрайди ва Ҳиротдан ярим фарсаҳ узоқликда бўлган Парза²⁰⁰ қишлоғидаги ўзининг чорбоғида йиғинга тайёргарлик кўра бошлайди. Ундаги кўшкнинг айвони олдида гиламлар, атлас кўрпачалар тўшалди, заррин соябонлар ўрнатилади, деворларга гиламлар ва “суратли пардалар” қоқилади. Яъни ўзига хос саҳна, томошагоҳ ҳосил қилинади. 37 нафар атоқли санъаткорлар (ҳофизлар, созандалар, раққослар, зарифлар, олимлар) таклиф этилади. Шулар орасида зарифлардан Мир Сарбарахна, Мавлоно Бурхон Гунг, Муаррих Мирхонд, Мавлоно Муъин Широкий, Мавлоно Ҳусайн Воиз, Саййид Фиёсиддин Шарафа, Мавлоно Муҳаммад Бадахший, Мавлоно Халил Саҳҳоф, Мавлоно Хавофий Ҳаттот бор эди. Мавлоно Абулвосеъ Мунши мана шу тўққуз нафар зариф билан беллашмоғи лозим эди.

Ўз-ўзидан англашиларлики, йиғинга Мажлиддиннинг кўпгина дўстлари, хешу таворлари, мусоҳиблари ташриф булорганлар. Алишер Навоий ҳам “улуғ амирлару ҳурматли аъёнлари, хосу авом, улуғу олий зот, мўътабар аҳоли билан бирга Мирак чорбоғига” келиб тушган. Бир талай надимлар, мажлисоролар, фаррошлар, ошпазлар, ширапазлар,

мулозимлар, сайислар, боғбонлар чаққон хизматда бўлишган. Мажлисга, тахминан, беш юз чоғли киши йиғилган бўлса керак, шундан қирққа яқини санъаткор бўлса, қолгани томошабиндир.

Зиёфат — базмда, шубҳасиз, ашулалар айтилган, шеърлар ўқилган, устоз созандалар ўз куйлари билан, раққослар гўзал жилва ва рафторлари билан тараб аҳлини маҳлиё этанлар. Аммо томошанинг ўзаги, ўқ томирини бари бир зарофат ташкил этган. Зарифларнинг Абулвосеъ Мунши билан беллашуви санъаткорлар дастурида асосий ўринни эгаллаган. Чунки йиғилишдан мурад ҳам шу эди. Алишер Навоийнинг кела солиб Мавлоно Абулвосеъни йўқлагани ҳам шундан далолат беради.

Соҳиб Доро ҳикоясидан Абулвосеъ Муншининг бошқа зарифлар билан беллашувини бир даража тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Тортишув муайян мавзуда борган деб ўйлайман. Йиғиндан бир кун аввал Хожа Мажиддин Абулвосеъга мавзуга шама қилади. “Маҳдум, — дейди у, — ёрдам берингку, лекин ўз вақтингиз ҳозир ва ҳолингиз воқифи бўлинг. Наҳангсифат ҳарифлар ва аждаҳосифат зарифлар ганимлигининг аёвсиз денгизи ва шаштининг хунхор мажлисига тушиб қолишингиз мумкин. Эртага сизга юзланишмоқчи. Бундаин ажойиб маърака ва ҳайбатли жангга сиз асло тушмагансиз. Иншоолло яхшилик билан ўтсин”. Бунда “аждаҳо” ва “наҳанг” сўзлари ишлатилмоқда, бундан Мажиддин бўлгуси зарофат йиртқич ҳайвонлар мавзусига бағишланишини истаган деб ўйлаш мумкин. Абулвосеънинг мажлисга кириб келиши ва дастлабки гапи шу фикрни тасдиқлайди.

Мажиддин дарбозага атайин Шер исмли бир баланд бўйли, савлатли хизматкорини қўйиб, Абулвосеъ кўринса, дарҳол киритма, йўлини тўс, жаҳлини чиқар, деб тайинлайди. Чинданам Абулвосеъ кўриниши билан Шер қўлида асо унинг йўлига кўндаланг бўлади. Абулвосеънинг жаҳли чиқиб, уни хожасига қўшиб боглаб сўқади. Шер ҳам бўш келмайди. Абулвосеъ Шернинг халқумига туширади. Шер Мавлонани ёқасидан олиб, дасторини ерга тушириб юборади. Жанжал хабари етиб, мажлис аҳли гуррос кула бошлайди. Абулвосеъ шу алфозда мажлисга кириб келади. Амир Алишер ўз ёнидан унга жой беради. Мажиддин воқеадан беҳабар одамдай жўрттага дейди:

— Маҳдум, мулозимлар сизнинг боғ эшигига ташриф буюрганингизни хабарини айтишганига анча муддат, қанча фурсат бўлди. Нима, у ерда тўхтаб қолдингизми?

Мавлоно дейди:

— Ори, боғ эшигига сизлар қўйган итсифат, ҳукниҳод, хирстабиат бир Шерча бизга тишини кўрсатиб, шоғолдек ириллади. Бизнинг қоплон қаҳримиз газаб чангалини шердек унинг қонини тўқиш учун узатган эди. Маълум бўлиб қолдики, бу найранг сизларники экан.²⁰¹

Абулвосеъ қанчали жаҳли чиққан бўлмасин, Маждиддиннинг саволига пайровдан чиқмай жавоб беради. Яъни кичик бир жавобда “ит”, “тўнғиз”, “айтиқ”, “шер”, “шоғол”, “қоплон” деган йиртқишларни тилга олади. Дарвозабон Шерни итга, тўнғизга, айиққа, шоғолга ўхшатса, ўзини қоплон билан шерга қиёс қилади.

Шундан кейин ҳар томондан Абулвосеъга ҳужум бошланади. Аввало Хожа Муждиддин сўз отади. Абулвосеъ уни бир чўқишда қочиради. Шундан сўнг Мавлоно Биноий, Халил саҳҳоф, Мавлоно Хожи ҳаттот, Шоҳ Муҳаммад Мирақ, Алишернинг бир мусоҳиби ва бошқалар унга бир-бир ташланадилар. Абулвосеъ барчасини мот қилади. У ўз жавобларини белгиланган мавзуда олиб борган деб ўйлайман. Шоир Абулвосеънинг елкасига қўлини қўйиб: “Ҳой, таҳқойи замона. Сендай бир олийҳиммат кимса фозилларнинг мажлисларига ва қудратли султонларнинг йиғинларига бир умр хизмат қилаверсин”, — дейди. Шундан кейин Абулвосеъ зарланган эгар-жабдуқли, олтин узангили ўнта тўпчоқ, йипирмата мовут чакмон ва ўнг минг танга пул билан мукофотланади.

Алишер Навоий даврида турли йиғинлар ва мажлисларда ҳазил-мутойиба қилувчи, ранг-баранг кулгили шеър тўқиб, гап айтиб бир-бирини чандувчи зарифлар сон-саноксиз бўлган. Ҳофизлар, созандалар, масхаралар, муқаллидлар, раққослар ҳам кези келганда зарофатга қўшилиб кетаверганлар. Аммо шулар орасида Паҳлавон Муҳаммад, Мавлоно Абулвосеъ мунши, Мир Сарбараҳна, Мир Муртоз, Хожа Аҳмад Мужаллид, Муҳаммад Бадахший, Дарвеш Шухудий, Шайх Баҳлул, Соҳиб Доро, Хожа Деҳдор ўз малакалари, маҳоратлари билан алоҳида ажралиб турганлар. Кўплари Алишер Навоийга энг яқин, унинг мусоҳиби ва дўсти сифатидаги кишилар бўлиб, шоир дилининг нозиклиги ва дид-фаросатининг юксаклигини яхши билиб, шунга яраша ҳазил-мутойиба қилиб, хизматларини бажариб юрганлардандир. Улар ҳақида манбаларда анча-мунча далиллар, таърифлар сақланиб қолган.

Алишер Навоийга яқин зарифлардан бири Хожа Деҳдордир. Унинг зарофати муқаллид, ҳазил-мутойиба, латифалар билан қўшиб олиб борилган.

Ҳазрати Навоий мусоҳиблари орасида Мавлоно Юсуф Бадений, Мавлоно Сафойи, Мавлоно Гадоий, Мир Сарбараҳна деган бир саф

асли андижонлик шоиру фозил кишилар ҳам бўлган. Улар зарофат мажлисларида туркигўйлик қилишган. Шулардан бири Мир Сарбарахнадир. Бу — унинг лақаби, асли исми-шарифини Хондамир Саййид Шамсуддин Муҳаммад Андижоний деб белгилайди. Ҳаётининг бошларида Мовароуннаҳр мамлакатида илм толиблари орасида кун кечирган. Ҳиротта Бойқаро даврида келган. Алишер Навоийнинг “инояти ва тарбиясида” у саройга яқинлашиб, садрлик лавозимига кўтарилган. Шоир унга шундай тавсиф беради: “Хуш таъб ва хушмашраб ва хуш суҳбат ва ширин калом кишидур... Ҳоят шўх таъблигидан тирзиқ айтмоқ қондасин Мир пайдо қилди. Бовужуди бу гоҳ-гоҳ яхши тирзиқлар ҳам новиш қилурлар...”²⁰² Хондамир ҳам уни юқори баҳолайди: “Феълининг хушлиги, сўзларининг мулойимлиги, фаҳмининг тезлиги ҳамда зехнининг ўткирлиги билан замон фозиллари ва давроннинг зийрак кишилари орасида тамом ажралиб туради. Ҳаммавақт сўзлари ширин ва маъноли, ҳикоятлари гўзал, суҳбатлари ажойиб ва фаройибдур”.²⁰³

Улуғ шоирнинг назари тушган зарифлардан яна бири Мир Муртозидир. Ўткир билимдон бўлганидан шу лақабга эга бўлган. Асл исму шарифини А. Навоий ҳам эсламайди. Ҳиротнинг “зариф ва шўхлари” унга Вали шалоин деган яна бир лақаб берганлар. Бу масхара авлиё дегани бўлади. Донишманд, шоир сифатида меҳр билан тилга олган А. Навоий Мир Муртознинг шалойинлигини шундай изоҳлайди: “Чун баҳса лажожи кўп эрди: анинг била ҳар ким масала баҳс қилса эрди, мулзам бўлмагунча қутилмас эрди, балки мулзам бўлса ҳам”.²⁰⁴

Асли Қундузнинг Ашкмиш шаҳридан бўлган, Самарқандда таҳсил кўрган, Алишер Навоий мулозаматида 30 йилдан ортиқ яшаган Мавлоно Муҳаммад Бадахший ҳам замонасининг ўткир зарифларидандир. Хондамир унинг ҳақида: “Бағоят хушсуҳбат, ширин сўз, хушчақчақ, дарвишваш, хушхулқлик, латиф таъб ва фозил киши”, — деб ёзади.²⁰⁵

Кўп йиллар Алишер Навоий қабатида бўлиб, унга шаҳарда рўй берган ажойиб-фаройиб ҳодисаларни ҳикоя қилиб берувчи яна бир зариф — бу мумтоз мулозим Мавлоно Фасихуддин Соҳиб Дородир. Хондамир уни “ажойиб ҳодисалар назм қилишда, муаммолар айтишда балогатли ва тенги йўқ. Надимлик шеvasини ҳамда суҳбат қуришни яхши биледи”, — деб ёзади.²⁰⁶

Замонасининг мумтоз ва беназир кишиларидан бири, туркий ва форсий тилларини пухта билган Паҳлавон Муҳаммад зарофатда ҳам муҳим ўрин тутган кишилар жумласидан. У фақат Неъматободда эмас, Боғи Жаҳонорода, Боғи Зоғонда, Боғи Дилкушода, Чилдухторонда,

шаҳардаги тарабхоналарда ҳам томошалар уюштирган буюк надим, санъатпарвардир. Мана шундай пайтларда куй, ғазал, рақс, кураш намойиши билан бирга зарофат беллашувларига ҳам етарли эътибор бергани шубҳасиз.

Алқисса, зарофат Алишер Навоий даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда турли-туман шаклларда тараққий топган ва малакали санъат даражасига кўтарилган антиқа маданий ҳодисадир. Зариф, ҳаззол, шўх деб аталган бундай ижрочилар ўз чиқишлари билан жамиятнинг турли табақалари маданий ҳаётида муносиб ўрин эгаллаган. Равшанки, Навоий даври зарофати шу соҳада мавжуд анъаналарни давом эттирган, бойитган ва ривожлантирган. Алишер Навоийнинг шахсан ўзи зарофат ривожига катта ҳисса қўшган.

ҚОВУРЧОҚ ҲЙИН

Алишер Навоий ўз замонасидаги ижтимоий воқеалар, аҳлоқ, одоб, тарбия, хулқ-атвор ҳақида, адолат ва ноҳақлик, зулм ва саховат, яхшилик ва ёмонлик тўғрисида фикр юритар экан, баъзан жамият ва фалакиётни найрангбоз ва афсунгар ўйинларига, қўғирчоқбозлар томошаларига, ёмон одамларни эса томошабинларни усталик билан “алдовчи” моҳир томошасозларга ўхшатади. Бу билан Навоий халқ ижрочилари устидан кулмоқчи эмас, асло, унинг халқ санъаткорларига меҳр-муҳаббати баланд. Томоша санъатидан мисоллар ташбиҳ учун, энг юксак идеалларга эид келувчи салбий ҳодисалар, хулқ-атворлар, муносабатларни ҳажв этиш учун керак, холос. Хуллас, бундай ташбиҳлар, байтлар, лавҳалар нурафшон марваридлар сингари шоир ижодида сочилиб ётибди. Уларни бир жойга жамлаб, Навоий замондошлари ёзиб қолдирган маълумотлар билан бойитиб ўйлаганимизда, ўша даврда бошқа санъатлар қатори фаол урф бўлган қовурчоқ ўйин (яъни қўғирчоқ театри) ҳақида тушунча ҳосил қилишимиз мумкин.

Айниқса, “Хамса” дostonларида мазкур мавзуга алоқадор байтлар, лавҳалар анчагина. Чунончи, шоир “Ҳайратул-аброр” дostonининг ўн тўртинчи мақолотида “афлок ҳайъати шикоятда” ва “жаҳон лубъати киноятида” фикр юритар экан, чархни аввалида найрангбозга, сўнг “қовурчоқчи”га ўхшатиб, шундай маснавийлар битади:

Балки қовурчоқчи киби ҳйилагар,

Кўргузубон чодаридан минг сுவар.

Миху сутунсиз тикибон чодарин,

Даври этиб чодарининг пайкарин.

Анда бўлуб жилвагари анжуман,
Ҳар сори юз лубати сиймин бадан.
Мунчаки лубат чиқориб сиймгун,
Қасди бори элга фиребу фусун.²⁰⁷

Бунда Навоий демоқчики, фалак чодаридан минг сурат чиқариб кўрсатувчи қовурчоқчи каби ҳийлагардир, чодирини миҳу устунсиз тикиб, шаклини давра қилиб ясайди ва унда жилвагарлар анжумани бўлиб, ҳар тарафда юзлаб кумушбадан кўғирчоқлар ўйнайди. Мунча кумушранг кўғирчоқ чиқариб ўйнатиш эл учун фиребу найрангдир.

Навоийнинг нақадар юксак маҳорат билан фалакни қовурчоқчига, осмон тумбазини кўғирчоқбоз чодирига, юлдузларни кўғирчоқларга қиёс қилиб таърифлашига, кечаси кўриниб, кундузи ғойиб бўладиган юлдузларни ўйнатувчи чарх ишини сеҳргар томошасига ўхшатишига қойил қолади киши.

“Саъбаи сайёр” достонининг XXXVI бобидан ўрин олган қуйидаги байтлар қимматли:

Ҳар бири лубате ясаб ўзини,
Хира айлаб ўзига эл кўзини.
Бир шабистонда жилва айлаб соз,
Фалак ул лаъбларга лубатбоз,
Лубати махвати суманбар ҳам,
Шомдин зулфи мушки анбар ҳам.
Юз туман лаъб ошкор айлаб,
Олам аҳлин беқарор айлаб.²⁰⁸

Мазмуни: ҳар бир юлдуз (гўзал) кўғирчоқдай ясанди ва эл кўзини қамаштирди; кечаси улар жилва айлаб ўйнадилар, фалак бу ўйинларда кўғирчоқбозлик қилиб турди; суманбар жонон кўғирчоқ ҳам, зулфидан мушку анбар бўйлари таралувчи кўғирчоқ ҳам қатнашди; ҳаммалари олам аҳлини беқарор айловчи юз туман ўйинлар кўрсатдилар.

Зикр этилган матлаълар асосидаёқ ҳазрат Навоий даврида кўғирчоқ ўйин ҳаммага яхши таниш, қадрдон бир санъат бўлганлигини қатъий айтиш мумкин. Акс ҳолда, шоир ундан ташбиҳ, рамз сифатида фойдаланмаган бўлур эди. Фақат бутина эмас. “Хамса”да, шоирнинг газалларида ҳам дамбадам учраб турувчи байтлар, лавҳаларга таянган ҳолда бу санъатнинг турлари, саҳна тузилиши, атамалари, кўғирчоқбозларнинг маҳорати ҳақида ҳам муайян тасаввур ҳосил қилса бўлади.

Алишер Навоий ижрочини туркий “қовурчоқчи” ва форсий “лубатбоз” деб атайди, кўғирчоқни “қовурчоқ” ва “лубат” сўзлари

билан белгилайди. Шунингдек, бундаги томоша маъносида туркча “ўюн”, форсча “бозий”, арабча “лаъб” сўзларини ишлатади. Санъатни эса қовурчоқ ўюн, луббатбозий деб номлайди. Ҳазрат Навоийнинг ўзбекча ва форсча атамаларини бир хилда ишлатиши бежиз эмас.

Сабабларидан бири шуки, у замонлар Хуросонда ва унинг пойтахти Ҳиротда бу тиллар наинки адабиётда, зиёлилар ўртасида, балки омма орасида ҳам бир хилда жорий ва эътибор топган бўлиб, зуллисонайилик одатдаги ҳодиса эди. Навоий ҳам, бошқалар ҳам тил ажратмаганлар. Иккинчидан, санъатчиларнинг ўзлари ҳам икки тилли бўлганликлари сабабли томошабинларнинг таркибига, шароитга ва талабга қараб ўз томошаларини гоҳ ўзбек тилида, гоҳ форс-тожик тилида, гоҳ бир томошанинг ўзини иккала тилда кўрсатиб кетаверганлар, шунга яраша атама ва иборалар ҳам аралашиб турган. Шу боис шоир бир жойнинг ўзида ҳам ўзбекча, ҳам форсча атамани ишлатади. Мисол тариқасида “Фавойидул кибар”дан ушбу байтни кўрсатиш мумкин:

Ема бозики, луббатбоз эрур гардуни фарханги,

Бу луббатларки. эл кўнглин олур анинг қовурчоғи.²⁰⁹

Шоир яна “чодар” (чодир), “сувар” (образ, қаҳрамон, персонаж), “жилва” (қўғирчоқларнинг саҳнадаги ҳаракати), “парда” (қўғирчоқларни ва ижрочини яшириб турувчи тўсин) атамаларини ҳам ишлатади. Қўғирчоқбознинг моҳирлиги, усталигини “ҳийлагар”, “жилвагар” сўзлари билан ифодалайди. Айни чоқда Алишер Навоий “фонус хаёл” иборасини тилга олади. Халқ қўғирчоқ театрининг ўзига хос тури, соя театри шундай ном билан юритилган. “Ҳайратул-аброр” дostonининг IV мақолотида шундай матлаълар диққатни тортади:

Тийра хаёлот ила хол айлабон,

Даврни фонус хаёл айлабон.

Холда асхоб доғи пирдек,

Бемазаликда бориси бирдек.²¹⁰

Шоир маълум даражада тасаввуф (суфийлик) таълимотига қизиққан, лекин тарки дунё қилиб дарвишлик рихтасини кивовчи мутасаввуфлардан, шайхлардан тамом йироқ бўлган, уларнинг зикру самоъларини унча ёқтирмаган. Шу боис ўз ижодида ўрни-ўрнида шайхларни, зикр маросимини ҳажвий бўёқларда таърифлайди. Юқоридаги мисраларда ҳам шу ҳолни кўрамиз; унда айланиб турувчи фонус ёрдамида чарм ёки тахтадан ясалган қўғирчоқларнинг суратларини намойиш қилувчи ўзига хос томоша зикр тушувчи, пирлик даъвосида юрган, лекин аслида ҳардамхаёл, мақсадсиз кишиларга ўхшатилади. Биз

учун бундаги “фонус хаёл” томошаларининг эътироф этилиши муҳим, албатта. Модомики, шоирнинг назари тушган, махсус атама касб этган, ташбиҳ, истиора сифатида қўлланилган экан, демак мазкур қўғирчоқ ўйини таниқли бўлганлиги шубҳасиз.

Алишер Навоий даврида қўғирчоқ театрининг яна икки тури — “чодир хаёл” ва “чодир жамол” ҳам мавжуд эди. Алишер Навоий уларнинг нима деб аталишини ёзмаса-да, мавжуд мисралар, лавҳаларни синчиклаб ўрганиш орқали мазкур томошаларни кўз ўнгимизга келтиришимиз мумкин. Юқорида тилга олинган “миху сугунсиз тикибон чодарин, даври этиб чодарининг пайкарин” деган гап қўлларга кийгизилиб, бармоқлар ёрдамида ҳаракатга келтирилган чодир жамол театрига тааллуқлидир. Чунки унинг чодирини ўйинчининг белига боғлаб тикланганидан айлана шаклида бўлади. Бинобарин, бир вақтнинг ўзиде ўнлаб қўғирчоқ чиқариб, “жилвагарлар анжуманини” кўрсатиш тўғрисидаги гап чодир хаёлга тегишли. Чунки фақат шунда кўплаб қўғирчоқ ўйнатиш ва катта воқеаларни акс эттириш мумкин.

Умуман, Алишер Навоийнинг қўғирчоқ ўйинга муносабати ижобий, ўзининг энг тийра фалсафий фикр-мушоҳадаларини, ишқий кечинмаларини ифодалашда бу санъатдан фойдаланиши ҳам шундан далолатдир. У ҳатто ўзини қўғирчоқбозга, севимли дилдорини қўғирчоққа ўхшатиб шундай дейди:

То Навоий бўлди луббат сори вола, ваҳки, бор,
Барча луббатбозлар ҳангомасига улфати.²¹¹

Алишер Навоийнинг қўғирчоқ театрига оид маълумотларини ва шу асосда мен чиқарган айрим хулосаларни унинг замондоши, яқин кишиларидан бири Ҳусайн Воиз Кошифий тўлдирди ва тасдиқлайди. Кошифий ўзининг “Футувватномаи султоний” номли сўфиёна рисоласининг “Дар шарҳи луббатбозон” (“Қўғирчоқбозлар шарҳида”) деган олтинчи боб иккинчи фаслини батамом қўғирчоқ ўйинга бағишлайди.²¹² Бундан мақсад қўғирчоқ театрини тадқиқ эмас, балки шундан фойдаланган ҳолда тасаввуф тариқатини тарғиб этишдир, албатта. Қўғирчоқ ўйин бунга қўл келади. Ҳусайн Воиз Кошифий “ориф лаҳв” (ўйин-кулги, томоша — М. Қ.) билан чекланиб қолмасдан, ундан бирон жиддий (моҳият) топишга интилиши керак” деб оламдаги ҳар бир ҳаракат, ҳар бир ҳодиса “ҳозир мухтор иноятдан”, ҳар бир шакл, сурат, ҳаракатнинг замирида жиддий ҳаракат мавжуд ва бу илоҳий ҳақиқатдир, деган ғояни илгари суради. Биз учун шу мақсадда келтирилган лавҳалар, таърифлар, далиллар қимматли, албатта.

Фаслда ҳозиргина қайд этилган мазмундаги киришдан сўнг кўғирчоқ томошаси таърифланади: кўғирчоқбоз усталиги хусусида сўз боради (шу ўринда Умар Ҳанӣм рубойиси берилади); кўғирчоқ ўйиннинг икки тури, уларнинг мазмуни, тузилиши баён этилади; тасаввуф руҳида хулоса қилинади.

Кўғирчоқ театрининг турлари тўғрисида Ҳусайн Кошифий куйидагиларни ёзади: “Агар кўғирчоқбозликнинг хусусияти нима деб сўрасалар, хайма (чодир) ва пешбанд деб жавоб бер. Чодир ўйинини кундузи, пешбанд ўйинини кечаси кўрсатиш мумкин. Пешбанд бир сандиққа айтадиларки, унинг олдида хаёл ўйини (хаёлбозий) намойиш этилади. Кундузги ўйинда кўғирчоқларни қўл билан, кечаси эса бир қатор иглар (ришталар) билан ҳаракатта келтирадилар”. Аниқ кўриниб турибдики, муаллиф ўзи яшаган даврда кўғирчоқ театрининг асосий икки тури — қўлларга кийгазилиб парда узра ҳаракатта келтирилувчи (хаймабозий) ҳамда иглар ёрдамида сандиқ олдида ўйнатилувчи (хаёлбозий) кўғирчоқ томошаларини алоҳида қайд этади. Булар бизнинг давримизгача ва бир даража Алишер Навоий ҳам қайд этган “Чодир хаёл” ва “Чодир жамол” турларининг ўзгинасиدير.

Кошифий турларни аниқлаш билангина чекланиб қолмайди, балки ҳар қайси тур томошаларининг хусусияти ва ҳатто мазмунига ҳам ишора қилиб ўтади. Чунончи, “Чодир жамол”га оид куйидаги маълумотлар жуда муҳимдир: “Саволу жавоб (диалог) жараснида улар (гап бир эркак ва бир аёл қиёфасидаги кўғирчоқ — персонаж устида бораётир — М. Қ.) жанжаллашди, сўнг бир-бирини калтаклашди ва пировардида сулҳ тузишга машғул бўлишди”. Бу, юртимизда жуда кенг тарқалган ва шу кунгача халқ кўғирчоқбозлари томонидан намойиш қилиб келинаётган “Полвон Качал саргузаштлари” комедиясининг Полвон Качал билан хотини Бичахонимнинг кулгили бир вазиятда учрашиб, уришиб, аразлашиб қоладиган ва корфармоннинг аралашуви билан яраш-яраш бўладиган пардасидан бўлак нарса эмас.

Ҳусайн Воиз Кошифий ўз маълумоти билан XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошида қўлда ўйнатиладиган кўғирчоқ театрида ҳаётий воқеалар акс эттирила бошлаганини, иглар ёрдамида ҳаракатга келтириладиган кўғирчоқ театрида эса ҳамон афсона ва асотирлар ҳукм суриб келаётганини тасдиқлайди. Унинг юқорида эслаб ўтилган “пешбанд” деб бир сандиққа айтиладики, унинг олдида хаёл ўйини намойиш этилади” деган жумласи шундан гувоҳлик беради. Негаки, “жамол” ва “хаёл” сўзларидан атамалар ҳосил бўлиб, театрлар чодир

жамол ва чодир хаёл номини олган. “Жамол” ва “хаёл” сўзлари томоша турларининг мазмунига тааллуққидир, яъни бирида аниқ-равшан, ҳаётий воқеалар, иккинчисида ҳаётда айнан учрамайдиган, хаёлий воқеалар акс эттирилганидан далолат беради.

Рисолада қовурчоқчи-луъбатбозларнинг маҳорати бўйича ҳам ажойиб маълумот бор. “Азиз киши айтибдирки, — деб ёзади Ҳусайн Воиз Кошифий асар бошидаёқ, — бир кунги бир томошада бўлдим. Бир кишининг бошига чодир тортиб ўтирганини, чодир ичида икки сурат (қўғирчоқ) ушлаб турганини кўрдим. У гоҳи бир сурат (қўғирчоқ) тилидан эркак овози билан савол беради, гоҳи кичкина қизнинг интичка ва нозик овози билан жавоб қайтарарди. Ҳолатини ўзгартмасдан сўз сўзлар эдики, бир-биридан фарқ қилувчи икки сурат (икки киши)нинг овозини (савол-жавобларини) эшитмоқ мумкин эди... Бу ҳаммаси бир кишининг қавму феъли (сўзи ва ҳаракати) эдики, чодир ичида ўйнар эди. Мен бунга таажубландим”. Чиндан ҳам ажабланарли ҳол: бир уста ҳам йигит, ҳам қиз тилидан сўзлаб, ҳаракат қилиб, диалог ҳосил этиши ва ўзига хос икки хил образ яратиши юксак маҳорат белгисидир. Биз учрашган атоқли халқ қўғирчоқбозлари ва ҳатто уларнинг ота-боболари ҳам аёл билан эркак қўғирчоқ-персонажларнинг нутқий тавсифини бера олмаганлар, тил тағига махсус мослама — сафил қўйиб гапириш уларни бу имкониятдан маҳрум қилиб қўйган. Кошифийнинг ёзишича, у даврдаги қўғирчоқбозлар сафилдан фойдаланмаганлар, табиий овозларини ишга солиб, қатнашувчиларнинг нутқий тавсифини беришда катта ютуқларга эришганлар.

Кошифийнинг қўғирчоқбоз санъатига юксак баҳо беради. “Агар бирон кимса ўйлаб кўрса биладики, — деб ёзади у, — бу бир неча ҳаракатсиз ва беқудрат, тили ва кўли йўқ (қўғирчоқ) муъшабид (қўғирчоқбоз) амали билан гўё нотиқ ва мутаҳаррикдир”. Дарҳақиқат, оддий бир бежон ва безабон қўғирчоқни жонлантириш, унга нутқ ва ҳаракат ато этиш катта санъат, чинакам мўъжизадир.

Яна шу нарса ҳам муҳимки, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг маълумотлари Алишер Навоий даврида ҳар қайси тур томошаларининг ўзига ҳослигини, қандай воситалар билан рўёбга чиққанлигини тасаввур этишга имкон беради. Кундузи кўрсатиладиган қўғирчоқ театрида (рўзбозий) ўйинчи бир жойда ўтирган (ёки турган) ҳолда ҳолатини ўзгартирмасдан махсус чодир ичига кириб, ҳар сафар икки қўлига иккитадан қўғирчоқ кийиб, уларни чодир айвонига чиқариб ўйнатган. Кечкурун кўрсатиладиган қўғирчоқ театрининг (шаббозий) саҳнаси чодир (хайма) эмас, балки сандиқ — пешбанддир. Афтидан, бу сандиқ —

театрнинг томоша пайтида олд томони ва томи очилган, бошқа вақт унинг ҳамма томони беркилиб, унда қўғирчоқлар ва бошқа асбобу анжомлар жойлаштирилган бўлса ажаб эмас. Қўғирчоқбоз томошабинга кўринмаган ҳолда бир неча жойидан иглар боғланган қўғирчоқларни ён томондан киритиб (ёки тепадан тушириб) ўйнатган. “Олам суратлари, — деб ёзади Кошифий, — устоди комил уз ҳаёли билан ичкаридан туриб игларини ҳаракатта келтирувчи ва ҳаракатини тўхтатувчи бир неча қўғирчоқлар сингаридир”.

Алқисса, Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий ва бошқаларнинг маълумотлари ва шарҳлари XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошида Хуросон ва Мовароуннаҳрда қўғирчоқ театри турли шаклларда яхши тараққий этганидан далолат беради. Бирида афсона ва асотирлар ўз аксини топган бўлса, бирида ҳаётий воқеалар тасвирланган. Бири жиддий, бири кулгили. Лекин иккала тур ҳам ёшу кекса, шоҳу гадо, деҳқону ҳунарманд, туркигўю форсигўй-бутун аҳолига хизмат қилган.

ҲАЛҚ РАҚСЛАРИ ВА РАҚСУ САМОЪ ХУСУСИДА

Рақс ҳам томоша санъатлари орасида ўзига хос мавқеъ ва хусусиятларга эга бўлиб, кўпинча томошабинларда ширин ва нафис кайфиятлар уйғотган, уларни шижоат ва мардликка даъват этган, руҳини поклаган. Алишер Навоий давридаги рақслар турли-туман бўлган. Тақлид ва ниқоблар билан ижро этиладиган кулгили ўйинлар, тўй маросимлари билан боғлиқ ҳамда наврўз, меҳржон ва бошқа байрамларда ижро этиладиган ўйинлар, гуруҳ-гуруҳ бўлиб ўйналادиган жанговар рақслар бўлиб, томошабинларни гоҳ кулдирган, гоҳ кўнглини кўтарган, гоҳ ғайратига ғайрат қўшган.

Умуман олганда, Алишер Навоий давридаги рақслар ҳам ўзига хос анъанавий театр тусини олган. Ҳар қайси ўйин ва рақснинг ўзига хос драматургияси, саҳнаси, ижрочиси ва томошабини бўлганлиги, тана ҳаракатлари ва бутун борлиги, руҳияти билан инсон ва жамият ҳаётидан олинган мавзуларни ёритганлиги, икки ва умумий бўлиб ижро этиладиган ўйинларда инсоний муносабатларнинг, маънавий қадрият ва дунёқарашларнинг акс эттирилганлиги шундан далолат беради.

Ҳазрат Алишер Навоий шахсан ўзи рақсга тушганми, йўқми, бу бизга қоронғу. Лекин унинг рақс санъатига, раққос ва раққосаларга муносабати ижобий бўлиб, Ҳусайн Бойқаро саройидаги буюк раққос Саййид Бадр, Тайфур, Ҳиротда аҳоли орасида яхши танилган Тоҳир

Чакка, Мақсудали ва Моҳчучук каби рақс усталарининг ўйинларини мароқланиб томоша қилган, деб ўйлаймиз.

Энг муҳими шуки, шоир ғазаллари мақом оҳангларида қуиланар экан, рақс усталарини илҳомлантириб, янги-янги ҳаракатлар, рафторлар, жилвалар кашф этишга ундаган. Мана неча асрлардан буён ўзбек рақс санъати Алишер Навоий ғазаллари билан вобаста яшаб келади. XX асрда эса Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” дostonлари асосида миллий балетлар яратилди. Бундан кейин ҳам Навоий ижоди балетмейстерлар, рақс жамоалари учун илҳом ва ижро манбаи бўлиб қолиши шубҳасиз.

Шундай қилиб, “Навоий ва рақс санъати” мавзуининг икки қирраси яққол кўзга ташланади. Бири шуки, Навоий ижоди рақс санъати тарихи бўйича бир манба сифатида қаралиши ва тадқиқ этилиши мумкин. Иккинчи қирра — Навоий шеърини ва дostonларининг миллий балетлар ва рақсларнинг яратилишида пойдевор хизматини ўтаётганида, бу йўлда муайян тажриба орттирилганида кўринади. Ҳар қайси қирра алоҳида текширишни талаб қилади. Шу сабабли камини ҳозир Навоий ижодида инжулардек сочилган маълумотлар, далиллар, атамаларни териб, умумлаштириб, XV асрнинг иккинчи ярмидаги рақс санъати тўғрисида тасаввур ҳосил қилмоқчиман.

Аввало шуни айтиш керакки, Алишер Навоийнинг ғазаллари ва дostonларида рақс санъатига тааллуқли талай истилоҳлар учрайди. Шоир соҳани аташда фақат “рақс” сўзинигина ишлатмайди. Шу билан бирга “лаъб”, “лахн”, “жилвагарлик” атамаларини ҳам қўллайди. Рақс ижрочиларини эса “ўйинчи”, “раққос”, “жилвагар”, “сарвиноз”, “шўх” деб атади. Шунингдек, ғазалларда сочилган “жилва”, “жилваи қад”, “хиром”, “товус хиромон”, “сарви хиромон”, “гулбарги хандон”, “ишва”, “тараҳум”, “таманно”, “чарх”, “рафтор” каби ўнлаб сўз ва иборалар, ташбиҳлар бошқа кўпгина маъноларни билдириш билан бирга рақс ҳаракатлари, ҳолатларини ҳам ифода қилади.

Мана турли ғазаллардан олинган мисоллар:

Кўлмакинг ичра малоҳат ўйладурким, шўхлар,

Ўйнамоқдек юз ёшчурлар гули хандон аро.²¹³

Навоий бу ўринда “шўхлар” деб раққосаларни айтмоқда. Ҳарир кўйлак ичида раққоса танасининг малоҳатли, гўзал тебранишини қайд этаркан, бунда раққосанинг бир қўли билан бошидаги рўмолини ушлаб, гўзал чеҳрасини ним ёшириб, жилва қилиши ҳолати ифода этилганини

кўрамиз. Бу ҳаракат рақсларимизда шу кунгача яшаб келмоқда ва у раққосаларимизнинг сеvimли жилваларидан ҳисобланади.

Очгил ўтлуғ оразинг, эй шамъким, парвонадек.

Ўртанай бошинг ўза бир неча катла айланиб.²¹⁴

Мазкур байтда ошиқ йигитнинг орзуси акс этган, албатта. Аммо, менимча, рақс ҳаракати тасвири ҳам бор: йигит билан қиз рақсга тушади. Қиз бир тиззасини букиб, ҳаё билан юзини ярим яшириб ўтирган бўлади, йигит эса ўртаниб, унинг порлоқ жамолини кўриш учун атрофидан парвонадай айланади. Бу ҳаракат ҳам ҳамон бор.

Жилваму қилди сариғ бўркин кийиб ул сарвиноз.

Ёки чекти шуъла ахсар жисм ила шамъи тироз.²¹⁵

Савриноз бошига сариқ бўрк кийиб, эгнида яшил, жияклари ипақдан тикилган кўйлақда намоён бўлганда, нақшли шамъ ёруғида ажиб бир хилъатта ўхшайди, дейди шоир.

Коматингга ҳар замон юз жилва. эй, эбо ниҳол,

Нотавон кўнглумга ҳар бир жилвасидин ўзга ҳол.²¹⁶

Шубҳасиз, бунда ҳам раққоса, раққоса бўлганда ҳам малакали, моҳир раққоса назарда тутилган. Зеро, шундай рақс устасигина бир нафасда юз жилва қилиши мумкин. Ҳар бир жилваси томошабинда ўзга бир кайфият туғдиради.

Маълумки, ўзбек рақсларида табассум ва жилвалар, нозу карашмалар, кўз қарашлар, нигоҳлар, қошларни ўйнатиш, лабларнинг ҳолатлари муҳим ўрин эгаллаб келган. Алишер Навоий замонида ҳам шундай бўлган экан. Буни биз ғазалларидан олинган қуйидаги байтларда кўрамиз:

Ўйнай-ўйнай ўлтурур бир-бир улусни кўларинг.

Шўх қотилларни жонлар қасдига ўйнатма кўп.²¹⁷

Лабки хандон қилибон қоши кўзни уйнатадур.

Ўйнай-ўйнай мени бечорани қон йиғлотадур.²¹⁸

Юз ишва билан боқибон, жонимга ўтлар ёқибон,

Лаб тишлабон, қош қоқибон, тиргуздию ўлтурди, ваҳ.²¹⁹

Алишер Навоий ўзининг “Девони Фоний” мажмуасида ҳам рақс ва унинг моҳир ижрочилари ҳақида кўпгина ажиб ғазаллар ва байтлар ёзиб қолдирган:

Ба хонаи дилам ороғт ёр суҳбати хос,

Ки дил ба суҳбаташ аз изтироб шуд раққос.

Таржимаси:

Ёр дилим уйида махсус суҳбат қурдики.

Дил унинг суҳбатидан изтироб чекиб, рақсга тушди.²²⁰

Бу ўринда шоир қахрамони ҳолатини рақсга ўхшатмоқда. Яъни рақс поэтик ўхшатма сифатида тилга олинган. Қуйидаги байтда эса қаландарга ўхшаган рақс устасига тасаннолар айтилади:

Жон фидо он қаландарваш, ки ҳар даври рақс.

Чарх гардад салқай ў, чун дарояд дар симоъ.

Таржимаси:

Ўйинга тушганда, ҳар бир рақсига фалак садақа

Бўлувчи бундай қаландарвашга жон фидо бўлсин.²²¹

Шоир раққос ва раққосаларни аксар сарвга, товусга, гулга ўхшатиб, ой, қуёш, сабога қиёс қилиб, ажиб поэтик тимсоллар яратади.

Алишер Навоий “Мезонул авзон” асарида арузга кирмайдиган, турк улуси орасидагина расм бўлган “туюғ”, “қўшук”, “чинга”, “муҳаббатнома”, “мустаҳзод”, “туркий” каби куйлаб айтиладиган вазнлар ҳақида сўз юритадики, уларнинг барчаси баэмларда, тўйларда ўйноқи халқ куйлари ва усуллари билан ўйнаб туриб ижро этилган. Хусайн Бойқаро ўзининг кўпгина шеърларини кўшиқ вазнида ёзган бўлиб, улар хос мажлисларда “беназир йигитлар” томонидан ижро этилган экан. Бу тўғрида ҳам Навоий гувоҳлик беради: “Мусиқий ва адвор илимида мулойим таъблик беназир йигитлар ғариб нағомат ва алхон била ажиб тасарруфлар қилиб, султони Соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулойимлиғи ва хуш ояндалиғи васфга сифмас ва таъсир ва рабояндалиғи сифатка рост келмас, балки ул ҳазратнинг ихтироидур..”. Бу ерда гап бир тўп санъаткор хонанда, созанда ва раққос йигитларнинг Хусайн Бойқаро кўшиқлари билан куйланувчи ва ўйналувчи дастури ҳақида бораётир. Шоҳ саройидаги наққорахонада бошқа ижодий жамоалар ҳам бўлган, албатта. Навоий гувоҳлигининг қимматли томони шундаки, Хусайн Бойқаро мажлисларида нуқул унинг ўзбек тилида ёзган кўшиқларини куйловчи ва шунга мос ҳаракатлар ясаб рақсга тушувчи “беназир йигитлар”дан иборат махсус гуруҳ фаолият кўрсатганлигини тасдиқлайди.

Шоир шеъриятида, айниқса, ғазалларида “муғ”, “муғ дайри”, “пири муғон”, “муғбача”, “муғона”, “нағмаи муғона” иборалари кўп учрайди. Маълумки, муғ-оташпараст, муғ дайри-майхона, муғбача-майхонада хизмат қилувчи бола, пири муғон-ўша майхонанинг эгасидир. Навоий кўп ҳолларда бу истилоҳ ва тушунчалардан фисқу фуҷур, мол-дунё тўплаш ҳаваси, айшу ишрат, макр-хийла, зулму ғорат ва бошқа ёмонлик ва нопокликларни қоралаш, бу дунё ташвишларидан этак

қоқиб, боқий дунёни ўйлашдан иборат гоёларни ифода қилишда фойдаланади. Аммо шу билан бирга бу фақат поэтика ҳодисаси эмас. Бундай ибора ва атамаларнинг Навоий томонидан кўп ишлатилиши уларнинг ҳаётий асосларга ҳам эга бўлганидан далолат беради. Демак, Навоий даврида маю бодасиз бирон бир базм ўтмаган кўринади. Фақат саройларда эмас, шаҳарлардаги бошқа табақалар орасида ҳам май ичиб, санъатдан лаззатланиш одат тусида бўлгандай. Хилват базмлар уюштирилаётган махсус жойлар (муғ дайри) бўлиб, уларда пири муғон бошлиқ муғбачалар хизмат кўрсатишган. Навоий ғазалларидаги байтлар шундан далолат берадики, муғбачалар шунчаки шиша ва сопол кўзачаларда май келтириб, меҳмонларга май қуйиб берувчи хизматкор болалар эмас, балки мусиқа ва рақсни пухта эгаллаган санъаткорлар бўлишган. Мисолларга мурожаат қилайлик.

Навоий “Керак” радибли бутун бир ғазални муғбачага бағишлагани ҳам бежиз эмас. Унда муғбачаларнинг ширин сўз, яхши муомала, ўйин-кулги билан улфатларнинг кўнглини овлаши таърифланади. Шоир уларга нисбатан “жонона” сўзини ишлатиши ҳам шу билан боғлиқ.²² “Девони Фоний” да шундай мисраларни ўқиймиз:

Баҳри симон муғбачагон бо фигони чанг,

Дар дайри муғ, таронаи мастона бар кашем.

Дар рақс то кунанд ба мастон муғобаат.

Зоҳид зи ҳужра, шайх зи хилват ба дар кашем.

Таржимаси будир:

Муғ дайрида муғбачаларни ўйнатиш учун,

Чанг фигони жўр бўлиб, мастона тарона қиламиз.

Мастона рақс этсинлар деб зоҳидни ҳужрасидан,

Шайхни хилватхонасидан тортиб чиқарамиз.²³

Бу ўринда хилват базмларда хизмат қилувчи раққосалар гуруҳи ҳақида сўз бормоқда. Айни чоқда базм иштирокчилари, меҳмонлар ҳам раққосларга қўшилиб кетиши айтилади. Бундай базмлардаги рақсларнинг таъсири шунчали кучли бўлганки, ҳатто зоҳидлару шайхларни ҳам бефарқ қолдирмаган.

Алишер Навоий шайхларнинг афсонаси, макру риёсидан муғ дайри ва муғбачалар базмини устун қўйган. Бир ғазалида шундай байт бор:

Келурмен хонакоҳдин дайр сори, базм туз, эй муғ,

Муғона тут суруд эй мутрибу, эй муғбача, май суз.²⁴

Шоирнинг бир ғазалидаги қуйидаги байт эътиборимни тортди:

Ҳуш улки, базмда айлар тепарда ургўштак,

Шоҳ анда танбура чолиб, Навоий деса қўшук.²²⁵

Бунда Навоий Ҳусайн Бойқаро танбур чалса ва мен қушиқ айтсам, бизнинг оҳангимизда раққос “Ургуштак” рақсини ижро этса, деб орзу қилади. Ҳусайн Бойқаронинг танбур чалгани, ноғора усулларида тенгсиз бўлгани маълум. Ким билсин, балким Навоий унинг куйи ва усулларига мос қўшиқ айтган, шоҳу вазир куйига Саййид Бадр ёки бошқа бир раққос ўйнагандир.

Чинданда “Ургуштак” рақси ўша даврда (турк) ўзбек қавмлари орасида кенг расм бўлган. “Маҳбубул-қулуб”да Навоий одил шоҳ ҳақидаги фикрларини ифода қилиб туриб: “Андин кечалар атрок зуафоси иши Ургуштак ва атфол варзиши оқсўнтак”, — деб ёзади.²²⁶ Яъни подшоҳ Ҳусайн Бойқаро одиллиги туфайли ўзбек хотин-қизларининг (атрок зуафоси) иши кечалари “Ургуштак” рақсида ўйнаш ва болаларининг иши “Оқсўнтак” ўйинини бажаришидир дегани. Бундан чиқадики, “Ургуштак” фақат саройларда эмас, халқ орасида ҳам ижро этиладиган ўзбекча рақс экан. Афтидан, бу рақснинг якка, жуфт бўлиб ёки бир тўда бўлиб кундузги хос мажлисларда ва кечаси майдонларда ўйналадиган шакллари бўлган. Аммо “Ургуштак” кўпинча кечалари гулхан атрофида ер тепиб, айланиб ўйналган кўринади.

Алишер Навоий кампирларнинг (ажузлар) чарҳ оҳангида, канизақларнинг пахта савалаш усулида ижро этиладиган қўшиқли рақслари тўғрисида ҳам маълумот беради. Бирларини “нағмасоз”, иккинчиларини “нағмапардоз” деб уларнинг моҳир ижрочилигига ишора қилади.

Алишер Навоий “Ҳамса”да афсонавий хитой раққосаси Лубати Чин образини яратди. Ўз давридаги раққос ва раққосаларга атаб махсус ғазаллар ҳам битган. Шундай антиқа ғазаллардан бири “айлабон” радифли бўлиб, “Фавоидул-кибар” (яъни, “Кексалик фойдалари”) девонидан ўрин олган. Ғазалда шундай байтлар бор:

Икки гул бир кеча қулбамни гулистон айлабон,

Олдилар жонимни бедод, улча имкон айлабон...

Бири бир неча хилодин эгри боғлаб ноз ила.

Анжуму афлокни ҳуснига ҳайрон айлабон.

Бири хатти сабзасидин гулга боғлаб ҳошия,

Базмни ул сабзау гул боғу ризвон айлабон...

Зулм ила ул ўлтуруб, бу зулм бирла тиргузуб,

Гар бу қилса зулм, ул ҳам лутфу эҳсон айлабон.

Мен агар боксам бу ён. тийг уруб онинг ишваси.
Боксам ул ён. ғамзасидин бу тийгборон айлабон...

Албатта, бунда рамзий, тасаввуфга хос пурмаъно ҳам бор. Чунки ҳазрат Навоий ўз ғазалини одатдагидай ботиний (ички) ва зоҳирий (ташқи) маъноли қилиб ёзган: ички маъноси - оллоҳ васлига етишиш орзуси бўлса, ташқи маъноси бевосита ҳаётий манзарани чизишдан иборатдир. Бу ўринда Навоий, гарчи у ғазал хотимасида “туш” ё “хаёл”, “лоф урмоқ” деса-да, лекин бевосита икки раққоса тимсолини гавдалантиради. Негаки, саройларда раққосалар гуруҳлари ҳам фаолият кўрсатган, лекин хос мажлисларда кўпинча икки ўйинчи қатнашган. Буни биз Навоий даври базмларини ёритувчи мўъжаз расмларда кўрамыз: уларда аксар ҳолларда шоҳ иштирокидаги базмда икки раққоса ёхуд бир раққос билан бир раққоса биргаликда ўйнаб тургани акс эттирилади. Алишер Навоий сўз бораётган ғазалида ўзини шу кўп маротаба кузатгани икки раққоса ўртасида тургандай, уларнинг ишва ва ғамзасидан беҳад таъсирлангандай ҳис қилади.

Алишер Навоий айниқса, йигитларнинг рақсларини ёқтирган. Куйидаги:

Йигитлигимда эдим мубтало йигитларга,

Қориб ҳам ўзни тилармен фидо йигитларга, — деган байт шунга ишорадир. Шоир, айниқса, бир лўли бозигар йигитнинг ўйинларини беҳад ёқтирган экан. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг шеърий вазнлар масаласига бағишланган “Мухтасар” асарида “Мир Алишер (ҳажаз баҳрида) бир неча ғазал айтибтур, ул жумладан бир лўли йигитнинг таърифида бу ғазал воқия бўлибтур”, деб уни тўлиқ ҳолда келтиради. Лўли бозигар фақат раққос эмас, цирк санъатининг кўпгина турларида маҳорат кўрсатган. Шу боисдан биз қуйироқда яна бу ҳақда тўхталамиз.

Умуман, Алишер Навоий рақс усталарини яхши билган ва санъатидан баҳраманд бўлиб турган.

Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъул вақоеъ” асарида ҳикоя қилинишича, Амир Маждиддиннинг 1492 йилда Навоий шарафига уюштирилган базмида бошқа атоқли санъаткорлар қатори Сарви Лабижўй, Шамшоди Сояпарвар, Моҳи Симноний, Мирак Заъфарон лақабли раққослар ҳам қатнашган. Яна шу манбадан 1510 йилда Зайниддин Восифийнинг уйида бир тўда санъаткор томоша берганини билиб оламиз. “Бир кечаси, — деб ёзади Восифий, — бир гуруҳ дўстлар бу фақирнинг уйига тўпланишди. Мирзо Байрам конунини созлади.

Хонзода булбул дойра чалди, Сиёҳча хонандалик қилди. Мулло Фазлий, Мулло Аҳлий, Мавлоно Амоний, Мавлоно Муқлибий бадеҳа айтишди. Тоҳир Чаққа ва Моҳчучук рақсга тушдилар”.²⁷ Демак, бадиҳагўйларни ҳисобга олмаганда, тўда икки созанда ва икки рақсчидан (5 киши) иборат бўлиб, йигит билан қиз бирга рақсга тушган.

Алишер Навоий даврида Саййид Бадр деган машҳур раққос ҳам яшаганлиги маълум. У Ҳусайн Бойқаро амирларидан бири, ҳамсўбати бўлган. “Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди. Ажаб соҳиби усул киши эди. Ғариб ҳўб рақс қилур эди. Ғайри муқаррар рақс қилур эди. Ғолибо ул рақс анинг ихтиронидур”.²⁸ Бобур Мирзо Саййид Бадр рақсини Ҳиротда меҳмон бўлиб турганида бир неча бор кўриб, шундай хулосага келган. Бинобарин, Саййид Бадр рақс санъатида наинки моҳир ижрочи, балки юксак иқтидорли ижодкор экан. Шубҳа йўқки, Алишер Навоий Саййид Бадрни ва унга ўхшаган чинакам рақс усталарини мароқланиб томоша қилган ва қадрлаган. “Қари наво” куйи ва рақсининг келиб чиқишини Навоий номи билан боғлайдилар. Бу рақс, балки, улуг шоир шарафига Саййид Бадр томонидан ихтиро қилингандир.

Алқисса, Алишер Навоий асарлари қатларидан рақс санъати хусусида ҳам кўп қайдлар, маълумотларни излаб топиш мумкин. Бизнинг ҳаракатимиз бир дебочадир, холос. Аммо ҳозирданоқ баъзи бир хулосалар яшаш мумкин.

Аввало шуни айтиш керакки, Навоий даврида Ҳуросон ва Мовароуннаҳрда рақс санъати ҳам тараққий топган ва уч тоифага бўлинган: бири кўп ҳолларда зодагонлар орасида мақом куйлари ва усулларига рамзий ҳаракатлар, имо-ишоралар, чарху айланишлар билан ижро этилувчи мумтоз рақслар, иккинчиси-халқ орасида аксар маросимлар билан боғлиқ ҳолда ҳамда оддий кўшиқ ва яллалар билан ижро этиладиган ўйинлар, учинчиси-тасаввуф тариқатлари билан боғлиқ ҳамда мутасаввифлар орасида уюштириладиган зикру самоъдир. “Муножот”, “Қари наво” рақслари шу даврда зикру самоъдан ажралиб, соф томошага айланган рақслардир, деб айтиш мумкин.

Зардуштийлик давридан қолган, қуёш ва оловга тобиниш, Анахита ва Сиёвуш тимсоллари билан боғлиқ бўлган, кўп ҳолларда тўп-тўп бўлиб, ниқоблар кийиб ўйналадиган бир қатор ўйинлар тоифаси ҳам бўлган. “Ургуштак” шундай оммавий рақслар сирасидан. Айниқса, Амударё ёқларида, Хоразм воҳасида истиқомат қилувчи аҳоли орасида бундай ўйин ва рақслар яхши ривожланган. “Лазги” рақслари ҳам айнан

шу даврда тараққий топган, бутун бир туркум сифатида шаклланган, деб ўйлаймиз.

Шаҳарлар ва қишлоқларда байрам ва тўйларда ҳамма ўйнаган. Ҳатто кўчманчи чорвадорлар ҳам қарсақ чалиб ўйнашган. Энг яхши ижрочилар орасидан малакали раққос ва раққосалар етишиб чиққан. Кўпгина шаҳарларда рақс мактаблари иш кўрган. Саройларда ҳам канизақларга мусиқа ва рақсдан сабоқ берилган. 8-9 ёшли ўғил ва қиз болалар рақс усталари қўлида бир неча йил таҳсил кўриб, сўнг даврага кирганлар. Созанда ва навозандаларнинг дасталари билан бирга саройларда, тарабхоналарда, сайлгоҳ ва тўйхоналарда гоҳ ёлғиз, гоҳ жуфт-жуфт, гоҳ бир тўп бўлиб хизмат қилишган. Катта гулханлар атрофида ҳам ўйнаганлар. *Машшоқлар, ҳофизлар, байтчилар* уларга *жўр бўлиб, уларни* мадҳ қилиб турган.

Хуросон ва Мовароуннаҳрда ўзбек, уйгур, туркман рақсларигина эмас, тожик, форс, ҳинду, араб, чин рақслари ҳам шуҳрат қозонган.

Турли халқлар орасидан етишиб чиққан рақс усталарининг ҳамкорлиги, ўзаро таъсири туфайли Алишер Навоий даврида ўлкамизда рақс санъати тараққий топган.

Энди бир неча сўз рақси самоъ ёки зикри жаҳрия хусусида.

Маълумки, “Зикр” деганда, Аллоҳни қалбдан ёдга олиш, унга сифиниш тушунилади. Зикр икки хил бўлган: бири-худони дилда, кўнгилда ёдга олиб юриш бўлса, иккинчиси — ошкора зикр қилиш, очиқ тилга олишдир. Яъни бири-зикри ботиний, иккинчиси-зикри жаҳр ёки зикри жаҳрия. Алишер Навоий зикри жаҳрияни “рақси самоъ” деб тилга оладики, бу дарвишлар рақси демақдир. Зеро, “самоъ” — бу маъносига кўра эшитиш, рақсга тушиш, дарвишларнинг жўшқин ҳаракатлар билан ўйнаши натижасида беҳудлик (экстаз) ҳолатига тушишларини англатади.

Дарҳақиқат, зикри жаҳрия ёки рақси самоъ ўз шакли-шамойили, қоидалари билан мақом куйларида ижро этиладиган мумтоз рақсларга ўхшайди.

Рақси самоъ одатда жума кунлари ташкил қилинган. Уни уюшма раҳбари бўлмиш шайх, пири муршид (кейинчалик у *ҳалқабоши*, эшон деб аталган) бошлайди ва бошқариб боради. Суфийлар ёки зокирлар шайх атрофида айлана (халқа) ҳосил қилиб ўтирадилар. Куръон тиловат қилинади. Сўнгра шайх тасаввуфга оид шеърларни оҳангли қилиб ўқийди, оҳангли шеърлар куйга айланади. Чунки рақси самоъда хонақойи ҳофизлар ва созандалар ҳам қатнашган. Шу тариқа зокирларда завқли-

ҳаяжонли бир ҳолат ҳосил бўлиб, улар ўтирган жойларида чайқала бошлайдилар, ҳалқабوشي қарсак билан усул бергач, улар ҳам шу усулда бир нафас қарсак чалиб, сўнг ўринларидан туриб ҳаракатга тушадилар. Зокирлар “ла илоҳа иллаллоҳ” деб, усулга мос ўнг оёқ билан ер тепиб, ўнг томонга қараб ҳаракат қиладилар. Бора-бора улар ҳам умумий ҳалқа бўйлаб, ҳам ҳар бири ўз ўқи атрофида айлана бошлайди. Усул ҳам, ҳаракатлар ҳам тобора тезлаша боради, қатнашувчилар бора-бора ўзларини унутиб, жунбушга келадилар. Яъни рақсдан, нолалардан ҳосил бўлган шавқ-завқ, кўзғолиш бир неча руҳий поғоналарни босиб ўтиб, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло висолини ҳис қилиш даражасига етишади. Зеро, рақси самоъдан мақсад ҳам шу, Аллоҳни ёдга олиш, унинг ишқида ёниш (ишқи илоҳий), маънан ва руҳан покланишдир.

Аслида, менинг фикримча, зикри жаҳриянинг илдиэлари зардуштийлик, ҳатто ундан ҳам олдинги мажусийлик эътиқодлари билан боғлиқ ҳолда майдонга келган. Аммо мусулмонлик даврида у шаклланиб, санъат даражасига кўтарилган. Жамолиддин Румий асос солган мавлавия тариқати издошлари Туркияда шу кунларда ҳам рақси самоъни махсус майдонда томоша сифатида намоиш этиб келадилар.

Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Зайниддин Восифий, Давлатшоҳ Самарқандий ва бошқаларнинг гувоҳлик беришича, XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларида Хуросон ва Мовароуннаҳрда рақси самоъ аксарият мутасаввифлар (солиқлар) орасида кенг ёйилган. Хонақоҳларда, мачитларнинг ҳовлиларида, баъзан махсус майдонларда ўтказилган. Ҳатто Ҳиротнинг Нейматобод манзилида Навоийнинг яқин дўсти, суҳбатдоши Паҳлавон Муҳаммад раҳбарлигида ҳам дам-бадам уюштириб турилган. Аммо Навоий девонлари, дostonлари, талқиралари, тарихий ва адабий тадқиқотлари билан танишар эканман, шоирнинг рақси самоъга нисбатан муносабати ошқора салбийлигидан, аксар шайхларни нуқул ҳажв қилганидан танг қолганман. Аммо совет даврида умуман Алишер Навоий ижодини тасаввуф билан боғлаб ўрганиш амри маҳол эди, шу боисдан миямда туғилган саволларга жавоб топишга кўпам шошилмаганман. Мустақиллик туфайли Навоий ижодини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш имкони туғилди. Тасаввуф ва унинг тариқатлари, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақибанд, Хожа Аҳрор сингари буюк донишмандлар тўғрисида қатор китоблар ва мақолалар эълон қилиндики, улар билан танишиш натижасида масала хийла ойдинлашди. Ҳамма гап Алишер Навоийнинг нақшбандия тариқатига ихлос қўйганидан, унинг таълимоти, шартлари ва қоидаларини

ўз ҳаёти ва ижодий фаолиятида дастур қилиб олганидан экан. Нега десангиз, нақшбандия таълимотининг асосини жавонмардлик-барча инсонларга яхшилик қилиш, мол-дунёга ружу қўймаслик, ўз қўли, кўз нури эвазига кун кечириш, бировларнинг дардига малҳам бўлиш, иложи борича қўлга киритилган ноннинг ярмини муҳтожга бериш, дилозор бўлмаслик, фарз ва суннатларни бировга кўрсатиш учун ёки бошқалар ижро этаётгани учун эмас, балки қалбдан ҳуфя бажариш ташкил этган.²²⁹ Яъни Баҳоуддин Нақшбанднинг “дил ба ёру даст ба қор” (яъни дилингда худою қўлинг ишда бўлсин) деган шиори барча ижтимоий табақалар учун мос ақида бўлгани учун нақшбандия тариқатининг эътибори бошқа тариқатларга қараганда баланд бўлган. Алишер Навоийнинг ҳам шу тариқатларга ихлос қилгани, теурий ҳукмдорлари сингари шу тариқат намоянчаси Хожа Аҳрор валийни пир сифатида танигани ҳам шундан.

Навоий ўзининг “Насоимул муҳаббат” асарига ислом оламида ўтган бошқа машойихлар қатори Хожа Баҳоуддин Нақшбандни меҳр билан эслаб, у зоти шарифнинг қуйидаги сўзларини алоҳида таъкидлаши бежиз эмас:

“Яна алардин сўрдиларким, сизнинг тариқатингизда зикр жаҳр ва хилват самовъ булур? Дедиларким, бўлмас. Яна сўрдирларки, сизнинг тариқатингиз биноси не ишгадур? Дедиларки, анжуманда хилват: зохир юмдин халқ билда ва ботин тарафилан ҳақ субҳаноху ва таоло билда”. Кейинроқ Навоий таълимот моҳиятини яна Баҳоуддин Нақшбанднинг ўз сўзлари билан чуқурроқ очиб беради: “Дер эмишларки, бизнинг тариқатимиз суҳбатдур ва хилватга шуҳратдур ва шуҳратда офат, ҳайрият жамиятдадур ва жамият суҳбатда, бу шарт билаки, бир-бирига нафи бўлунгай”.²³⁰ Яъни бузрук зохиран халқ билан бирга бўлиш, меҳнат қилиш, тўю маъракаларда иштирок этиш, лекин қалба — ботинан хилват қилиш-худо ишқи билан яшаш зарурлигини уқтирган. Шу боисдан ҳам шоир бўлди-бўлмади хонақоҳларда рақси самовъ ўтказиб, ваъз айтиб, ўз ҳудожўйлигини кўз-кўз қилувчи, одамларни ишдан қолдирувчи, “лоф” ва “афсоналар” билан уларни чалғитувчи шайхларни ёқтирмаган. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Хонақоҳда халқни зикр ичра гавағо қилди шайх,

Аҳли диллар нақди авқотини яғмо қилди шайх, —

деб бошланадиган газалида, масалан, Навоий хонақоҳда зикр тушиб, яхши одамларнинг вақтини ўғирлаган иккиюзламачи, фирибгар шайхларни ҳажв қилган. Совет даврида мазкур газал Навоийни динга, уламоларга нисбатан салбий муносабатини ифода қилувчи мисол

сифатида нотўғри талқин қилиб келинди. Аслида эса Навоий ислом динини юксак қадрлаган. Аммо тасаввуфнинг нақшбандия тариқати томонида бўлиб, унинг “дил ба ёру даст ба кор” шиорига амал қилгани сабабли одамларни ишдан қолдириб, бундай тадбирларни бош-қош бўлиб ўтказувчи шайхларни унча ёқтирмаган кўринади. Айниқса, шайхларнинг риёкорлиги унинг ғазабини кўзғотади:

Тўқ чиқиб хилватдин ўзни рўза деб жуҳҳолдин,
Асру кўп нодонни ўз даврига шайдо қилди шайх.

Бунда шоир фирибгар шайхларга эргашувчиларни “нодон” деб атайди ва уларнинг ҳам “масх” бўлиши, яъни хунук қиёфаларга кириши устидан кулади.

Каф сочиб, фарёд этиб, секриб, паривашларни сайд,
Қилғоли девоналиғлар ошкора қилди шайх.

Шайхнинг оғзидан кўпик сочиб, фарёд чекиб, сакраб, девоналардай беўхшов хатти-ҳаракатлар қилганини шоир қоралайди.²³¹

Навоий дастлабки пайтларда рақси самоъга ижобий қараган кўринади. Бир мусалласида шоир шундай дейди:

Гар саломат куйининг асбобин истарсан тўкуз,
Хонақаҳ сахни ичинда зикр оҳангини тўз.²³²

Аммо бир томондан нақшбандия тариқати таълимотини ўзлаштириш, иккинчи томондан хонақоҳда зикру жаҳр уюштирувчи шайхларни хулқ-атворини кузатиши ва ваъзларини йиллар давомида тинглаши оқибатида шоирнинг бундай шайхлардан ҳам, улар уюштирадиган рақси самоълардан ҳам ҳафсаласи пир бўлади. Мана байт:

Йиллар тутубон шайх мақолотига гўш,
Не кўнглумга завқ етди, не номима жўш.²³³

Шоир шеърияти, дostonлари ичидан хонақоҳ шайхини дайр пири (майхона эгаси)га қиёс қилиб, шайхдан дайр пирини, шайхнинг ҳикоялари, ваъзларидан май ва муғбачаларнинг лутфи, базмларини устун қўйиши қизил ип бўлиб ўтган. Бундай пайтларда Навоий реал ҳаётий воқелик тасвири билан бир қаторда, нақшбандия тариқати гоёлари, рукнлари, шартларини ҳам назарда тутган, мажозий-фалсафий умумлашмалар ясаган, албатта. Шоир ёзади:

Эй, Навоий, истасанг касб этмак ойини фано,
Хонақаҳ шайхин қуюб, қил дайр пири хизматин.²³⁴

ҚИССАХОНУ ВОИЗ ЗИКРИДА

Алишер Навоий давридаги анъанавий театрнинг яна бир тури бор. У ҳам бўлса қиссагўйлик ва воизликдир. Тўғри, бу санъатлар ҳам масхара, тақлид, зарофат каби муболағадан фойдаланиб, сўзни ҳам, ҳаракатларни ҳам, ҳис-тўйғуларни ҳам, қиёфаларни ҳам, овоз оҳангларини ҳам бўрттиради. Лекин моҳиятига кўра ундай томошалардан кескин фарқ қилади, чунки томошабинларда кулги уйғотмайди, аксинча йиғлатади, қайғуга чўмдиради, изтиробга солади, баъзи пайтларда ҳатто жунбушга келтиради.

Жумладан, қисса айтиш ўтмишда ижрочилик санъати сифатида яхши танилган. Бу соҳа билан кўплаб малакали ижрочилар шуғулланишган. Алишер Навоий уларга нисбатан “қиссахон”, “қиссагўй”, “қиссасоз”, “ровий” ибораларини қўллайдики, булар шунчаки маънодош сўзлар эмас, балки ҳар қайсиси мазкур ижрочиликнинг ўзига хос бир қиррасини билдиради. Яъни қиссахон деганда, қисса ёки дostonни ўқиб берувчини, қиссагўй деганда, уларни ёддан эркин талқин этувчини, қиссасоз деганда, ўзидан тўқиб чиқарувчи, ижодкорни, ровий деганда, ҳикоячи, ривоят айтувчини тушунишган. Яхши қиссагўйни “қиссапардоз” ҳам дейишган. Шундан томошасоз сифатида қиссагўйлар эътиборлидир. Зеро, қиссахон, ровий бир ёки бир неча кишига хизмат қилса, қиссагўй маърака тутиб, кўпчиликка мўлжалланган ўзига хос томоша яратади. Малакали қиссагўй ҳар қачон анъанавий мавзуни, афсонавий воқеани қайта бошдан тўқувчи ижодкор, яъни қиссасоздир. Шу боисдан ҳам кўпроқ “қиссагўй” атамасини ишлатиш маъқул кўринди.

Алишер Навоий “Маҳбул-қулуб” асарининг мўъжазгина 23-фаслини “Қиссасоз ва қиссахонлар зикрида” деб атайдди. Таърифдан шоирнинг бу соҳага муносабати ҳам, қиссахонликнинг ўзига хос асосий хусусиятларини ҳам билиб оламиз. Мана ўша таъриф:

“Қиссасоз — бекор ва қиссахон — ҳарзағуфтор; ҳар ким маъжуннок ё банги, кўнглида анинг маъракаси оҳанги. Бийик ун била овуч қоқмоғи ҳар дам, хирад ва сарм кушлари топмоқ учун рам. Ҳаракотидин зоҳир телбалар атвори ва калимотидин боҳир усруқлар шиори. Тева кумолоғин сотарда қанд дегувчи, маъракасидаги муътақиллари ани сотқун олиб егувчи”.²⁸

Афтидан, бу ерда гап халқ орасида маърака тутиб, одамлардан у-бу нарса ундириб тирикчилик қилиб юрадиган дайди қиссагўйлар тўғрисида бормоқда. Навоий даврида бундай ижрочилар жуда кўп бўлган кўринади. Чунки шоир уларнинг хатти-ҳаракатини жамият ҳаётидаги нохуш бир

ходиса сифатида умумлаштиради. Менимча, Навоий умуман қиссахонликка ва қиссагўйларга ижобий муносабатда бўлгани ҳолда, ишончли манбаларга таянмасдан, ўз билганича, кўпинча ёлғон-яшиқларни қушиб айтувчи, савияси, маданияти, таъби назми паст ижрочиларга қаршидир. Зеро, бундайларнинг нияти-ҳар қандай йўл билан халқни алдаб чўнтагини қоқиб олиш. Чунончи, улар маърақада оғизлари очилиб, берилиб тинглаб турган оломонга туя қумалоғини қанд деб сотаркан. Навоий шундай қиссагўйларни ақлли-фаросатли одам тингламайди, уларнинг маъракаларини маъжунхўр, бангилар кўради деб томошабинларни ҳам бир чимдиб олади. Таъриф сўнггида берилган байтда шоир бундайларга қиссахоннинг маъжуну, қанди, ҳангомаси билан бозори тузалмаслигини айтиб, танбеҳ беради:

Кишиким бўлмағай маъжуну қандининг харидори,
Онинг ҳангомаси бирла тузалмас ҳеч бозори.

Алишер Навоий ўзи истамагани ҳолда қиссахон ижрочилигининг баъзи хусусиятлари ҳақида ҳам маълумот беради. Маълум бўлишича, маърақа тутган қиссахон “бийик ун” (баланд овоз) билан “овуч” (чапак) қоқаркан. Буни шоир донли экинларни, мева-чевани қушлардан кўриқловчи кишиларнинг ҳайқириқлари, чапак чалишларига ўхшатади. Қиссахонларнинг баланд овоз билан қисса айтишлари, табиий ҳол, чунки уларнинг маъракалари одатда бозор, шаҳар майдони, сайилгоҳларда очиқ майдонларда бўлиб ўтган, бундай пайтларда кўп сонли томошабини паст овоз билан ушлаб туриш амри маҳол. Уларнинг “ҳар дам” (яъни тез-тез) чапак чалиб туришига келганда, шуни айтиш керакки, афтидан, бу муайян ҳиссиётларни бўрттириш ёки маълум бир воқеа якунини таъкидлаш мақсадида қўлланиладиган восита бўлса керак. Балки ора-чора қиссахонлар ҳам ҳикоя орасида мутасаввуфлар сингари қарсак чалиб зикри жаҳрия ҳаракатларини ишлатандирлар. Навоийнинг ўзи ҳам “ҳарокотидин зоҳир телбалар атвори ва калимотидин боҳир усруклар шиори” дейиши билан шунга ишора қилгандай бўлади. Нега деганда, зикр тушганда, кишилар ўзини ва теварак-атрофни тамом унутиб, жунбушга келиб, телбалардай ҳаракат қилиши, мастлардай алжираши мумкин.

Қиссагўйлар икки тоифага бўлинган: саройда оқсуякларга хизмат қилувчилар ва халқ орасида ўзига хос томоша кўрсатиб юрувчилар. Биринчи тоифа ҳар доим хизматта шай бўлиб турган, хўжайини истаган пайтда буюртмаси билан ҳикоят қилган. Улар кўпроқ қиш фаслида узун тунлар қиссахонлик қилишган. Халқ орасида хизматда бўлган

қиссагўйлар эса одамлар гавжум майдонлар, сайилгоҳларда маърака тутиб, минглаб кишиларни ўларига жалб қилганлар. Қиссанинг энг қизиқ бир нуқтасида тухтаб, чой-чақа териб олишган. Катта ҳажмли қисса ва дostonлар ижроси бир неча кунга чўзилган. Малакали, уста қиссагўйлар муайян матнга таянсалар-да, ижро пайтида бадиҳага кенг ўрин берганлар, ҳис-туйғулар, овоз, тана, қўл ҳаракатлари, юз ифодаларидан яхши фойдаланганлар.

Алишер Навоий маълумотича, XV асрда қиссагўйлар туфайли халқ орасида “Қиссаи Юсуф”, “Қиссаи Ҳамза”, “Рустами дoston”, “Абомуслим”, “Қиссаи Дораб”, “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” дostonлари шуҳрат топган экан. Шоир ўз чиқишлари билан тингловчи-томошабинга маърифат тарқатувчи, панд-насиҳат қилувчи, унга яхши кайфият бағишловчи қиссагўйларни қадрлаган. “Наводир уш-шабоб” девонида Навоий вафот этган дўсти Паҳлавон Муҳаммад фиrhoғида шундай бир қитъа битади:

Паҳлавон эрди менинг ёриму бир шўх анисим,

Бири ўлдию бири итти, ишим бўлди таассуф.

Ровиё, ҳажрларидин манга йўқтур кеча уйку,

Қиссаи Ҳамза дегил гоҳию гоҳ қиссаи Юсуф.²³⁶

Бундан Алишер Навоийнинг “Қиссаи Ҳамза” ва “Қиссаи Юсуф” дostonларини яхши кўрганлигини, ровий ижросида бу дostonлар унга Паҳлавон ҳажрини бир дам унутиб, осойишта кайфият пайдо қилиши мумкинлигини англаймиз.

Алишер Навоий даврида кўп қиссахонлар ўтгани шубҳасиз. Аммо улардан ҳозирча биргина Хожа Деҳдорнинг номи маълум. У Ҳамза, Абомуслим, Дораб қиссаларини билган ва ижро этганки, бу тўғрида юқорида айтилди. Лекин Хожа Деҳдор, мен ўйлашимча, қиссахонликни касб қилиб олмаган, қисса айтиш унинг учун кўнгили хушидир.

Қиссагўй аксар ҳолларда ёлғиз ўзи маърака тутган. Бир ўзи ҳам ҳикоя қилиб, ҳам қаҳрамонлари қисфаларида гаудаланиб, сўз оҳангларини ўзгартириб, томошабинлар билан савол-жавоб қилиб, маъракани жиловлаб турган. Истеъдодли қиссахон томошабинларни сеҳрлаган. Мана шундай малакали, чинакам истеъдодли қиссагўй баъзи ҳолларда ўз маъракасини бир ёки икки шоғирди ёрдами ва иштирокида олиб борган, деб ўйлайман. Шу жиҳатдан, қиссагўйлар маддоҳлар, гўяндaлар, воизларга ўхшаб кетади. Маддоҳ шоғирди, баъзан найрангбоз билан бирга юрган, гўянда ўз томошаларида созанда хизматидан фойдаланган.

Воизлик кўпгина хусусиятлари билан қиссахонликка яқин туради. Бунда ҳам бир ижрочи, яъни воиз етакчи, у ўзига хос томоша яратади. Зотан воиз шунчаки диний илмларни (фикх) пухта билган нотик эмас, балки ўз ваъзларининг мавзуси, шакли ва мазмунини, муслим ва муслималарга таъсирини олдиндан пухта ўйлайдиган ва санъаткорона ижро этадиган кишидир. У бир ўзи ҳам муаллиф, ҳам ижрочи сифатида намоён бўлади. Одатда воизлар минбарларга чиқиб, юзлаб-минглаб кишиларга яққол кўринган ҳолда танлаган мавзуларини қуръон ва ҳадислардан олинган мисоллар, ҳаётий лавҳалар билан безаб, ёрқин ҳис-туйғулар ва эҳтирослар билан ёритиб берганлар. Саҳна ижрочилигининг барча воситаларидан фойдаланишган: овозлари тусланган, тана, қўл, бош ва юз ҳаракатлари, имо-ишоралар хилма хил бўлган, тинимлар, урғулар, нидолар кенг ишлатилган. Энг муҳими шуки, яхши воизлар ўз ваъзларида ҳар доим мавзунинг эҳтиросли ва таъсирли, шаклан тугал ва чиройли, айна пайтда содда ва ибратли ечилишига ҳаракат қилишган. Бу учун ҳар сўз, ҳар фикр, ҳар ақидага ҳам ақл, ҳам қалб иштирокида жон ва қудрат бахш этилган; мавзунинг ичига кириб мағзини чақиб кўрсатиш, қайноқ туйғу, илҳом ила, кучли ишончу эътиқод ила ваъзхонлик қилиш ҳаракатида бўлишган.

Воизликнинг қиссахонликдан фарқи эса шундаки, қиссахонлик кўпроқ афсонавий саргузаштлардан иборат бўлса, воизликнинг мавзулари беададдир. Бирининг асосини оғзаки ва ёзма афсонавий-романтик қиссалар ташкил этса, иккинчиси қуръони карим ва ҳадисларга таянган ҳолда тузилган ваъзлар асосида иш олиб борган. Ваъзлар илгаридан тузилган ва пухта ўйланган бўлиши ҳам, шароитта қараб ёки бўлмаса буюртма асосида бадиҳағўйлик билан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Ҳақиқий воизлар минглаб кишиларни ўзига ром эта олувчи, ҳар қандай мавзуда ваъз айта олувчи, ҳар қандай қийин шароитдан тадбиркорлик ва донолик билан чиқиб кета олувчи моҳир кишилар бўлишган. Тингловчи-томошабинларга таъсир кўрсатиш учун улар сўзга ва овозга зеб беришдан ташқари ўз қиёфалари, ҳаракатлари, кийимлари, буюмларини ҳам ишга солишган. Воизларнинг муддаоси кишиларда иймон ва эътиқодни кучайтириш, анъанавий урф-одатлар ва ахлоқни мустаҳкамлаш, онг ва тафаккурни кенгайтиришдан иборат бўлган. “Қомуси Усманий” номли луғатда “ваъз кишиларнинг қалбини юмшатадиган панд-насиҳатлардир” деб таърифланиши бежиз эмас.²³⁷

Шундай ҳикоя сақланган: бир одам ўзи ёқтирмаган воизга тегишмоқчи бўлиб, эшагини йўқотган кишига минбарда дабдаба билан

ваъз айтиб турган воизни кўрсатиб, мана шу киши — жарчи, эшагингни шу топиб беради, дебди. Бечора бу гапга лаққа тушиб, воиздан эшагини топиб беришини ҳадеб илтимос қилаверибди. Воиз мавзунни бузмай, ўтирганларга қараб:

— Ораларингда ишқ кўчасига кирмаган киши борми? — деб муурожаат қилибди.

Олдинига ҳеч кимдан садо чиқмабди. Воиз саволини яна бир неча бор қайтарибди. Шунда “жун тўн кийган суст эътиқод, норасо бир порсо”:

— Мана мен ҳеч қачон ишқ нимаю ошиқлик нима деган нарса, билган эмасман, — деб қолибди.

Шунда воиз эшак йўқотган кишига қараб:

— Мана шу сенинг йўқотган эшагинг — деган экан.²³⁸

Бундан маълум бўладики, мазкур воиз ўз ваъзини ишқ-муҳаббат талқинларига бағишлаган экан: у эшагини йўқотган киши сўзини бўлиб, илтижо қилганида ҳам ўзини йўқотмаган, аксинча, усталик билан фавқулодда рўй берган бу ҳолатни ҳам мавзунинг ёрқинроқ чиқиши йўлида фойдаланган.

Алишер Навоий ваъз, воизлар хусусида бир талай қайдлар, мисралар, фикр ва хулосалар битиб қолдирган. Чунончи, “Маҳбул-қулуб”нинг 24-фасли “Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида” деб аталади. Унда воиз тўғрисида шоир ёзади: “Воиз бир мурушид ва огоҳ ишидур ва анинг насиҳатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлни бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. Йўлни юрмай кирган итар ва ғайри мақсуд ерга етар”.²³⁹ Навоий бунда агар ваъз тили билан дили бир, насиҳатини ўз бошидан кечирган пири комил томонидан айтилса, унга қулоқ осмоқ маъқул, ўз бошидан кечирмаган, ўзи амал қилмаган насиҳат мақсадга элтмайди, балки йўлдан тойдиради, дейди. Яъни ваъзнинг одамларга фойдали, таъсирли бўлиши воизнинг софлиги, эътиқодига боғлиқ деб билади. “Улки, буюриб ўзи қилмағай, ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай”, — дейди Навоий. Аввал воизнинг ўзи пок ва эътиқодли бўлиши керак, сўнгра “насиҳат била элни ҳам” ўз йўлига киритиши мумкин, “юрумагон йўлға элни бошқармоқ — мусофирни йўлдин чиқормоқ ва биёбонга кетурмақ” билан баробар. Навоий назарида, ҳақиқии “воиз улдирки, мажлисига холи кирган тўлғай ва тўла кирган холи бўлғай”.

Ниҳоят, Алишер Навоий маълумотидан воизларнинг ўз ваъзларини маддоҳлар, қиссахонлар сингари шогирдлари назоирхонлар ва бир-икки

чолғу ёрдамида олиб борганликларини билиб оламиз. Мана бу қитъага эътибор беринг:

Воизки, дастёрсиз улмас сухангузор,
Анга ёроду мунга аёлғувчи ҳукми бор.
Тангри сўзин аёлғувчи бўлмай дейолмағай,
Бир соз бўлса ҳам керак ул қилғай ихтиёр.²⁴⁰

Бундан чиқадики, воиз соз ҳам чалган экан, шогирди аёлғу чалса, бу ёрод чалган, яъни жўровоз бўлган. Навоийнинг “назоирхон била сурғувчи мақол — дастёр била йиғлағувчи қаввал” деган ғалидан эса воизнинг шогирди билан савол-жавоб қилиши, айни чоқда у билан жўровоз бўлиб ашула айтиши маълум бўлади. Аммо Навоий ваъзнинг назоирхон ёрдамида, куй ва ашула жўрлигида олиб борилишини ёқтирмаган.

Ваъз ва воизлик хусусида тарихчи олимлар Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Хондамирнинг “Мақоримул-ахлоқ” номли, ёзувчи Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъул-вақоеъ” номли китобларидан кўпгина инobatли маълумотларни териб олишимиз мумкин. Алишер Навоийнинг ўзи эса Мавлоно Муҳаммад Табадконий, Хожа Муайяд Меҳна, Мавлоно Риёзий, Мир Саид гўянда, Хусайн воиз Кошифий, Муин Воиз каби машҳур воизлар тўғрисида ажойиб хотиралар ёзиб қолдирганки, уларни ўқир эканмиз, воизларнинг қиёфаларини кўз олдимизга келтириш билан бирга маҳоратлари бўйича ҳам бир даража тушунчага эга бўламиз. Жумладан, Мавлоно Риёзий тўғрисида шоир шундай деб ёзади: “Ваъз айтиб минбарда ўз ашъорини ўқуб, йиғлаб сажду ҳол қилур. Анинг ишида бу навъ зарофат кўпдур”.²⁴¹ Мавлоно Муин Воиз тўғрисида эса Навоий “минбар устида девонавор илик ташламоғи ва тахтани тепмағи кўпдур”, дейди.²⁴² Таърифлардан аён бўлишича, Навоий Мавлоно Риёзийнинг ваъз ораларида йиғлаб туриб ўз шеърларини ўқишини, Муин Воизнинг минбарда қўл ва оёқ ҳаракатларини ишлатишини ёқтирмаган, афтидан, шоир ваъзларнинг фақат сўзларга эътибор бериб, жиддий олиб борилиши тарафдори бўлган. Яъни ваъзнинг нутқ бўлиб қолиши, томошага айланмаслигини истаган.

Аммо биз учун муҳими шуки, малакали воизлар суҳандонлик ва суҳанпардозлик билан чекланиб қолмаганлар, ўз ваъзларининг одамларга кучли таъсир кўрсатиши чорасини кўриб, овозлари ва таналари имкониятларини кенг ишга солишга, шогирдларини жалб этишга, соз ва мақомлардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Бундай ваъзлар мунг, нола, йиғи, депсиниш, хитоб, эҳтирос каби ҳис-туйғуларга бой бўлган,

савол-жавоблар ёрдамида кенг талқин этилган, куй ва қўшиқлар билан бадий безатилган.

Алишер Навоий тилга олган воизларнинг барчаси шеърятдан яхши хабардор шоирваш одамлардир. Аксарияти ўз замонасининг етук, билимдон, олим кишилари сифатида тан олинган. Ҳусайн Воиз Кошифий (1440-1505) мана шундай улуғ кишилардан биридир. Хондамир “Хулосатул-ахбор” асарида шундай деб ёзган эди: “Мавлоно Камолиддин Ҳусайн Воиз маъқул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла баҳраманддир. Ҳозирги вақтда Хуросон диёрида ул жанобга тенг келадиган киши топилмайди...Ул жаноб нужум илмида ҳам зўр маҳоратга эга эди, чунончи унинг таъбирлари қазо ўқи сингари бехато бўларди. Унинг... китоблари беҳисоб бўлиб, кўпи олимақом Амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган”.²⁴³ Навоийнинг ўзи ҳам “Мажолисун-нафоис”да “Оз фан бўлғайким, даҳли бўлмағай. Ҳусусан ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутаайин ва машҳур ишлари бор”, — деб ёзади.²⁴⁴ Маълум бўлишича, Ҳусайн Кошифий нужум илми, кимё, қуръон тафсири, ахлоқ, ваъз, мусиқа, сиёсат бўйича икки юзча асар ёзиб қолдирган экан. Шулар ичида “Даҳ мажлис”, “Ахлоқи Муҳсиний”, “Хотами тойи”, “Анварии Суҳайли” асарлари сўз санъати, ваъз ва унинг ижроси масалаларига бағишланган.

Ҳусайн Воиз Кошифий асли Сабзаворлик, лекин онгли ҳаёти (1470-1505) Ҳиротда ўтган, давлат воизи ҳисобланган. Ўз ваъзларининг халққа таъсирли чиқиши учун пандномалардан фойдаланган, ҳаётини воқеалардан мисоллар келтирган, тана ва қўл ҳаракатларини яхши ишга солган. Буни биз унинг ўз эътирофларидан билиб оламиз. “Овознинг баланд ва йўғонлиги, — деб ёзади Кошифий “Ахлоқи Муҳсиний” асарида, — шижоат нишонидур, мўътадил овоз тадбиру ҳар ишга яхши саранжом бермакнинг нишонидур, оҳиста сўзламак хублуқ нишонидур... Ва сўз вақтида қўл тебратмак зийраклик ва тадбир нишонасидур”.²⁴⁵ Ҳусайн Воиз минглаб мўмин-муслмонлар орасида асосан одоб-ахлоқ мавзуларида ваъз айтар экан, сўзни саралаб, тежаб, мазмунли ва ифодали қилиб ишлатган. “Мумкин эрса, яхши сўз қил ошкор, яхши сўздин хуб йўқдур ёдгор”, — дейди Кошифий.²⁴⁶

Ҳусайн Воиз Кошифий билан боғлиқ бир воқеа тафсилоти сақланиб келади. Бу тўғрида Алишер Навоий ва Ҳасанхожа Нисорий ўз таъкирларида ёзиб қолдирганлар. Шунга кўра, Ҳусайн Воиз бир куни ваъз айтиб турганида, одамлар аниқламоқчи бўлган саволларини бир парча қоғозга ёзиб, мавлонининг жойнамози остига қўя бошлайдилар.

кимдир Ҳофиз Шерозийнинг бир байти ёзилган қоғозни минбар поясига қўяди. Байт:

Воизон к-ин жилва дар меҳробу минбар мекунанд,

Чун ба хилват мераванду он кори дигар мекунанд.

(Мазмуни: меҳробу минбарда жилва қилиб турган воизлар хилватда бошқа ишлар билан шугулланадилар). Ҳусайн Воиз қоғозларни териб оларкан, байтга кўзи тушиб, кўнгли оғрийди. Ким ёздийкин деб қарасаки, воизга тикилганлар орасида Мавлоно Аҳлий турибди, ҳойнаҳой байтни ёзган шу бўлса керак деб ўйлаб, унга тегизиб сўзлай бошлабди:

— Масала айтаман. Эшаклар икки тур бўлади. Бир тури аҳлий (хонаки), иккинчиси эса ваҳший (ёввойи). Ёввойиси ҳалол, аҳлийси эса мурдор, яъни ҳаром. Ёввойи деганлари эшакнинг фақат чўлу биёбонда юрадигани, аҳлийси эса одамлар орасида бўлади.

Ҳусайн Воиз кейинги жумлани айтаётганида Мулло Аҳлийга кўз қирини ташлайди. Аҳлий бундан оғир аҳволга тушиб, оз вақт ичида кўриниши худди юз йиллик меҳнат тагида эзилган кишига ўхшаб қолган экан.²⁷ Ҳусайн Воиз барибир қаттиқ хафа бўлиб, бир ойгача ваъз айтмайди. “Аmmo Мавлоно қилғонининг хато эрканига воқиф бўлгач, яна ўз иши бошига борди. Бормаса икки хато бўлур эрди. Бок йўқдур, айбсиз тенгридур”, — деб ёзади Навоий.²⁸

Ҳусайн Воизнинг шогирдлари кўп бўлган. Шулардан бири Зайниддин Восифийдир. Ўз ҳикоясига кўра, у Ҳирот, Машҳад, Нишопур, Самарқанд, Тошкентда ваъз айтиб, маҳорат кўрсатган. Шундан Нишопурда уюштирилган ваъзи батафсил баён қилинади.

Восифий Нишопурда касал бўлиб ётиб қолади. Шундай кунларнинг бирида бир чол уни Ҳусайн Воизнинг шогирди эканини билиб қолиб, Амир Зайниддин саройига бориб хабар беради. Шу пайт у ерда амирнинг ўғли Рафиддин Ҳусайннинг ўқишни тугатишига бағишлаб катта базмга “ҳусн аҳли, созу навоз арбоби” тўпланган бўлади. Хуфтонда амир Зайниддиннинг иниси Алиасгар келиб Восифийни кўярда қўймай саройга олиб кетади. Ҳамма қўлларида шаъмлар билан ҳовлига чиқади. Бир неча киши бориб масжиддан минбар келтирадилар ва айвон чеккасига қўядилар. Ҳовли ўртасида машғалалар ёқилади.

Тумонот одам йиғилади. “Нишопур халқидин хотин-қизу эрлар бўлиб, қарийиб беш минг одам йиғилди. Томлар, девор устлари, дарахт тепаларида ҳам одам эди”, — деб ёзади Восифийнинг ўзи. Рўза ҳайити кунлари экан, Восифий журъат билан минбарга чиқиб, Ҳасан билан

Ҳусайн қиссасини ҳикоя қилади. Ҳикоя тугагач, Амир Зайнобиддин мовут чакмонини, Амир Алиасгар, Амир Рафиддин, Амир Ҳусайн ҳар қайсиси биттадан эгар-жабдуқли от инъом қиладилар.¹⁴⁹

Ҳикоядан яна шу нарса аён бўладики, воизлар баъзан ривоят айтиб, қиссагўйларга ўшаб кетишган экан. Яъни ваъзалар баъзида диний мазмундаги анъанавий сюжетлар асосида ҳам қурилган. Айнан шундай ўринларда воизлар назоир, созанда, ва хонанда хизматидан фойдаланиб, ўзига хос томоша бунёд этишган.

Ҳусайн Кошифий шогирдларидан яна бири унинг катта ўғли Мавлоно Фахриддин Али воиздир. Ҳасанхожа Нисорийнинг ёзишича, Фахриддин Али ҳам феъл-атвори ва сўзи чиройли, “фазилатлари дарахти мевасидан” барча тоифа халқ лаззат-ҳузур топган киши бўлган экан. Хожа Аҳрор валийга сифинган, бироз вақт унинг хизматида бўлган, хожалар мазҳабини мадҳ этувчи ваъзалар айтишни хуш кўрган, машойиҳлар ҳақида “Рашаҳот” номли рисола, ғазаллар, рубоийлар ёзган.¹⁵⁰

ШУЪБАДАБОЗ ВА АФСУНГАРЛАР

Найранг, ромчилик, дор ўйин; от ўйин, айиқ, маймун, эчки, эшак, илон ўйнатиш; муаллақ, ёғочот, пичоқ, қилич, таёқ, тош ва бошқа буюмлар билан ўйнаш; олов пуркаш, чинни ўйин, ҳуққабозлик каби хилма-хил жанрларни ўз ичига олувчи халқ анъанавий цирки ҳам томоша санъатининг бир тури ҳисобланади. Бу тўғрида Алишер Навоий ва замондошлари асарларидан бир қанча ажойиб маълумотларни билиб оламиз.

Шоир жамият ва борлиқнинг айрим ҳодисалари борасида мулоҳаза юритар экан, ўз фикрини ёрқинроқ ва таъсирлироқ ёритиш учун найрангбоз томошаларидан олинган ажойиб ташбиҳлар ишлатади. Жумладан, “Ҳайратул-аброр” дostonининг ўн тўртинчи мақолотида шундай сатрларни ўқиш мумкин:

Чарх эрур шуъбада санж, эй кўнгул,

Топма фиреби била ранж, эй кўнгул.

Шуъбадаси ваҳму гумондин фузун,

Шуъбададин доғи фузунроқ фусун.

Чарх урубон рев ила найранг соз,

Ўйлаки кўп хирқа била тосбоз.

Хирқасида баҳядин анжум нишон,

Бўйида бир пора ямоқ қаҳқашон.

Машъали ҳур бирлаки, даврон қилиб,

Тос аро ут хирқада пинҳон қилиб.

Ўтқариб ул хирқа аросидин ўт,
Кўргузубон субҳ яқосидин ўт.
Йўққу чу субҳ оғзини кулгу очиб,
Хийла била оғзидин ўтлар сочиб.
Ўлаки ул ўтининг учқунлари
Хирқаси узра сочилиб ҳар сари.²⁵¹

Бунда чарх найрангбоздир, дейди шоир, унинг найрангги кўрқув, гумондан ҳам ортиқ. У найрангга шу қадар устаки, бамисоли кўк тўн кийиб олган тосбозга ўхшайди; куёш билан ўйнашиб, ўт тун ичида тос тагида уни ғойиб қилади; тўн орасидан олов ўтказиб, ёқасидан чиқаради; хийла билан тонг оғзини кулгига очиб, ундан ўтлар сочади, ўт учқунлари ҳар тарафга сочилиб кетади. Навоий юксак маҳорат билан фалакни нафрангбозга, осмонни тўнтарилган тосга, осмон ҳаракатини, юлдузларни, сомон йўлини, куёшнинг олов пуркаши, кундузи кўриниб, тунлари ғойиб бўлишини, шафақ, тонг ёришуви ва оқтоб нурларини найрангбоз томошаларига қиёс қилади. Янада аниқроқ қилиб айтганда, бу ерда ҳуққабозлик ва олов ўйин ҳақида сўз боради. Алишер Навоий замонида мис тосчалар тагига соққа бекитиб ўйновчи ҳуққабозлар, машъалаларни отиб-отиб ўйновчи, оғизларидан ўт пурковчи моҳир оловбозлар кўп бўлган кўринади. Бу фикрни “Фарҳод ва Ширин” достонининг ўн тўртинчи бобидаги Фарҳод кўнглини очиш учун йиғилган найранг аҳли ҳақидаги байтлар ҳам тасдиқлайди:

Мушаъбидлар сипехри бевафо сон,
Ўғурлаб муҳра кўк тосидин осон.
Чу айлаб даъб ҳар найранг сози,
Фалак ҳар лаҳза еб ўн қатла бози.
Қилиб тунни ёруғ, кунни қаронгу,
Сувдин ўт ёндуруб, ўтдин сепиб сув.
Кўкартиб шуълалиқ ўтдин сипандон,
Осиб ўргамчи тори бирла сандон.²⁵²

Мазкур байтларнинг афзаллиги шундаки, уларда найранг ўйинлари бевосита таърифланади. Фарҳод шарафига уюштирилган базмлардан бирида ҳар қайсиси осмондан юлдузни урадиган сон-саноқсиз найрангбоз йиғилган бўлиб, ақл бовар қилмайдиган ажойиб-ғаройиб томошалар кўрсатилган: қоронғи тунни ёруғ ва ойдин кунни қоронғи қилишган; сувдан ўт чиқариб, ўтдан сув пайдо қилиб сепишган; оловда исриқ кўкартиришган ва ўргимчак тўридан нозик ип қилиб сандонни осиб қўйишган. Бунда Навоий уз кўзи билан кўрган найрангларни акс эттирган, деб ўйлайман. Агар шундай бўлса,

у даврдаги найранг, кўзбоғловчилик жуда мураккаб бўлган экан. Зеро, тунни кунга, кунни тунга айлантириш, сувдан олов, оловдан сув ҳосил қилиш, айниқса, ёниб турган оловга исриқ уруғини сепиб, уни кўкартириб олиш, темирчининг оғир сандонини нозиккина бир илга осиш осон иш эмас: бу учун катта маҳорат, тажриба, чаққонлик, сеҳргарлик талаб қилинади. Бундан чиқдики, Навоий билган, кўрган найрангбозлар, кўзбоғловчилар ана шундай моҳир бўлишган экан. Улар бир қатор ғалати қилиб ишланган мосламалардан фойдаланганлар. Чунончи, найрангбозларнинг ихтиёрида “ҳазл китоби” ва шиша қутича булганки, буни биз “Ҳайратул-аброр”нинг тўққизинчи мақолотидан олинган қуйидаги икки байтдан биламиз:

Ҳазл китоби каби хаттида зеб,
Маъни анга фаҳшу фусуну фиреб.

Шуъбадагар шиъасилек тоши соф,
Зимнида юз макр ила зарку газоф.²¹³

Бу ерда сохта ошиқнинг муҳаббат ва садоқат ҳақидаги гаплари хатлари чиройли бўлиб кўринувчи, асли эса найрангбознинг беъмани, фирибгарлик маҳсули бўлмиш “Ҳазл китоби”га ўхшатилади, ташқи қиёфасидан найрангбоз шиъасидай ялтироқ бўлиб кўринса-да, зимдан ўша шиша қутининг ичидай макр-ҳийлага тўлиб-тошгани айтилади. Бундан чиқадики, XV асрда шуъбадагарлар ўз томошаларида борни йўқ, йўқни бор қилувчи турли асбоблардан фойдаланганлар.

Мисоллардан кўрдикки, Алишер Навоий найрангбозни арабча сўзлар ва форсча қўшимчалардан ясалган “шуъбадабоз”, “шуъбадагар”, “шуъбадасанж”, “мушаъбид” деб атайди; кўзбўямачилик ва унинг хилма-хил кўринишларига, асбоб-анжомларига оид яна кўплаб атамаларни ишлатади. Шунингдек, қуш ва ҳайвонларни ром этиб, муайян машқларни бажартириб, томоша кўрсатувчиларни “афсунгар” (“фусунгар”) деб, соҳанинг ўзини “афсун” (“фусун”) деб атайди. Афтидан, Навоий давридан найранг, кўз боғловчилик, ромчилик (ёки сеҳргарлик) ўзаро пайванд ҳолда яшаган бўлса керакки, шоир “шуъбада” сўзини “фусун” сўзи билан бемалол алмаштириб, турли хил ўйинлар ҳақида яхлит фикр юритаверади.

Умуман, афсун (сеҳргарлик, ромчилик) Алишер Навоий даврида анча кенг истеъфода бўлган кўринади. Жумладан, илонларни ром этиш ва уларнинг иштирокида томоша кўрсатиш расм бўлган экан. Навоий буни оддий воқеадай эслаб, ўз ғазаллари ва дostonларида дам-бадам ташбиҳ, рамз ўрнида ишлатади. Мана бир байт:

Курки, фусунгар чу узатти фусун,
Олди йилон муҳрасин айлаб забун.²⁵⁴

Бунда афсунгарнинг илоннинг захрини олиб, ўзига ром этгани айтилади. Қуйидаги байтда эса афсунгарнинг ўша ром этилган илонни ўйнатгани маъшуқанинг паришон сочларига ўхшатиб чиройли таърифланади:

Сочинг савдосидин айтур паришон сўзларим бордур,
Фусунгар санъат айларда йилонга қилгон афсундек.²⁵⁵

“Фарҳод ва Ширин” достонида шундай байт бор:

Фусунгар айтибон ёлғону чиндин,
Чекар афъини афсун бирла индин.²⁵⁶

Шоир Хисрав ва унинг тўдасини афсунгарга ўхшатиб, найрангбоз ромчининг “ёлғону чиндан” ҳикоя қилиб афсун билан индан (яъни саватдан) илонни чиқариб ўйнатишини тасвирлайди.

Алишер Навоий “Ҳайратул-аброр” достонининг тўртинчи мақолатида риёкор ва текинхўр шайху қаландарларни хажв қилар экан, уларни афсунгар ўргатган эчкига ўхшатиб қуйидагиларни ёзади:

Турфа соқолин осибон кулгудек,
Эгри йиғоч узра чиқиб ўчкудек.
Ўчкуча ҳам йўқ ишида тўғрилиқ,
Ул тутуб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ.
Учқу тилаб хайлига баргу наво,
Гар гала минг бўлса, бўлуб пешво.²⁵⁷

Мазкур мисралардаги шайхнинг ўйинчи эскига қиёс қилиб маҳорат билан гавдалантирилган қиёфасига лол қолган ҳолда, ўқувчи диққатини эчкининг ўйинларига қаратмоқчиман: бири-эчкининг “эгри ёғоч” устига чиқиб, тўрт оёғини миҳ қилиб ва икки орқа оёқларини кутариб муаллақ туриши бўлса, иккинчиси — томошабинлар орасидаги ўғрини тутиб беришидир. Навоий “эчки ўйин”ни ўйлаб топмаган, балки ўзи яхши билган ҳаётий томошани акс эттирган. Зайниддин Восифийнинг маълумотига қараганда, чинданам Бобо Жамол деган эскибоз 1495/96 йилда Ироқдан Хуросонга келиб томоша кўрсатган экан. “Марака тўллар эди, қарийиб минг киши йиғиларди,” — деб ёзади Восифий. Шубҳа йўқки, Навоий Бобо Жамол томошаларини, шу жумладан эчки ўйинини кўрган ва таъсирланган. “Бадоеул-вақоеъ”да таърифланган эчкининг Навоий таърифлаган эчкига айнан ўхшаши ҳам шундан дарак беради. “Бобо Жамолнинг кўк эчкиси бўларди, жудаям катта ва сақоли шундай узунки, ерга теккудек”, — деб ёзади Восифий. Эчки

иштирокида кўрсатиладиган энг муҳим томоша ҳам Навоий таърифлаган ўғри тутишнинг ўзгинасидир. “Бобо Жамол, — деб ҳикоя қилади Восифий, — эчкини бўйнидан судраб маъракадан ташқарига олиб чиқарди. Маъракадагилардан бири узугини бировга бериб яширар эди... Шундан кейин Бобо Жамол эчкини маъракага олиб кирарди, эчки айланарди ва битталаб кишиларни искаб, ногоҳ бир кишини оёғи билан туртиб қолар, у одамни тинтув қилиб, узукни топиб олардилар. Агар бу ишни юз марта қилсалар ҳам, эчки хато қилмас эди”.²⁵⁸

Восифий Бобо Жамолнинг эчки билан кўрсатадиган яна бир ўйини ҳақида маълумот беради:

Бобо Жамол дер эди:

— Эй эчки, Муҳаммад ишқи билан Муҳаммад номли одамни топ, айлан!

Эчки маҳракани айланарди ва Муҳаммад номли одамни топиб, олд оёқлари билан уриб кўрсатарди.

Али исмли кишини ҳам шу зайл топар эди.²⁵⁹

Восифий ҳикоясига қараганда, Бобо Жамол бир тўда ҳайвон билан томоша кўрсатган: эчкидан ташқари ўйинчи туяси, эшаги, маймуни, гаройиб бир қуши бўлган экан. Баҳайбат туяси сепоя устига чиқиб тураркан, маймуни одамлар билан шатранж ўйнаркан, эшаги эгаси айтган ҳикояга ўз муносабатини билдириб, томошабинларни кулдирад экан, қуши осмонга ирғитилган тангани ҳавода илиб оларкан. Алишер Навоий бу томошаларни кўрган, айниқса, маймуннинг шатранж ўйнашига қизиққан экан. “Бир кун, — деб ҳикоя қилади Восифий, — амири кабир Алишер Навоий кичик ва катта шатранжга мислсиз, юзма-юз ўйнаётганда ҳам, сиртдан ўйнаётганда ҳам ютқизмайдиган Соҳиб Дорога маймун билан шатранж ўйнашни буюрди ва маймун номи зикр этилган Мавлонони икки марта мот қилди. Ва яна қизиқроғи шундаки, Мавлоно Соҳиб ҳар ўйнаганида маймун Бобо Жамол томонига қарар ва кўзини қисар, яъни қара, хариф қандай ёмон ўйин қилди, дер эди. Учинчи марта ўйнаганларида Мавлоно Соҳиб ҳазил юзасидан отни филдек ўйнади. Маймун унинг юзига чунон шалалоқ туширдик, пањжасининг изи бир ой юзидан кетмади ва ёқасини ҳам йиртди..”.²⁶⁰ Маймуннинг ўйинига замонасининг машҳур шахматчилари Дўстий, Барноча ва Жъфар Алилар ҳам қойил қолишган экан. Бунда Восифий бирмунча муболаға қилгандир. Лекин қандай бўлмасин, маймуннинг инсон билан тарафма-тариф бўлиб шатранж ўйнашининг ўзи атрофга тумонат одамни йиққани шубҳасиз.

Бобо Жамол ҳар қайси ҳайвон билан ёки ҳаммасини бир қўшиб берган томошаларини буйруқлари, ҳикоялари, таърифлари, изоҳлари, танбиҳлари, хулосалари, томошабинлар билан савол-жавоблари ёрдамида олиб борган.

Бобо Жамол “ширин ҳаракатлари ҳамда рангин ҳикояти билан хос ва авомнинг кўнгил саҳифасига ўз муҳаббати нақштини солган эди...”, — деб ёзади Восифий.²⁶¹

Чунончи, Бобо Жамол Чамандар отли эшагини ўйнатганда, гижжакда чоргоҳ оҳангида куй чалиб унга атаб яратган бир ғазалини куйлар экан. Ғазалда эшакнинг ҳар бир аъзоси бир нарсага ўхшатилиб кулгили таърифланган. Чамандар ашулага мос ҳаракатлар қилиб ўйнаган. Кейин у эгасининг кулгили таърифларига муносабат билдирган:

— Эй Чамандар, — дейди Бобо Жамол, — бир ёмон, хунук, қари хотин сенга ошиқу ошўфта бўлибди, сув ўрнига гулоб ва арпа ўрнига писта ва қандак бодомнинг магзини беради... Шундай орзуси борки, сенга миниб олса ва ҳаммомга борса.

Бу сўзни эшитиб Чамандарни қалтироқ босади ва нафаси қисилади.

Кулги кўтарилади. Бобо Жамол ҳам кулиб туриб яхши аёл таърифини қилади:

— Эй Чамандар, бир зебо, раъно, қад-қоматли, қоши камалак, лаблари қанддак, писта даҳон, мурчамиён, роҳатихон сени йўқлаяпти. Фаҳтор тоғидан сенга тош юклаб келтирмоқчи ва сенга оғирдан ҳам оғир жафолар солмоқчи. Қалай, қабул қиласанми?

Чамандар хурсанд бўлиб ҳанграйди, шаталоқ отиб давра айланади. Томошабинлар куладилар.²⁶² Бобо Жамол таърифига эшак билдирган муносабат кулги уйғотган, албатта. Аммо кулги асосан Бобо Жамолнинг қизиқ таърифларидан ҳосил бўлиб, ўсиб борган ва гўё эшакнинг муносабати билан якун топган. Шунинг унутмаслик керакки, эшакни ҳар таърифга яраша муносабат билдиришга ўргатган ҳам Бобо Жамолнинг ўзидир.

Шундай қилиб, Бобо Жамол ўз даврида Ироқ, Хуросон, Мовароуннаҳрда яхши танилган уста найрангбоз, ҳайвонлар ромчиси бўлган. “Унинг усули тугал ва қобилияти таърифдан ташқари эди”, — дейди Восифий. Чиндан ҳам маймунга шатранж ўйратиш, туяни “ҳазин овоз билан гўё куйлатиш”, эчкига “ўғрини” ушлатиш, кушга рангли қоғозларни саралатиш ўзидан ўзи бўлмаган. Бу учун Бобо Жамол неча ойлаб, йиллаб меҳнат қилган, албатта. Бобо Жамолнинг ўзи гижжак ҳам чалган, куйлаган ва махсус оҳангларда туясини, эшагини, маймунини, эчкисини ўйнатган.

Яна бир-икки созанда унинг томошаларига жўр бўлиб турган бўлса керак. Томошалар давомида найрангбоз бир-икки синашга кишининг ёрдамидан ҳам фойдаланган. Эчки топадиган “ўғри”, улукнинг эгаси Бобо Жамолнинг одамлар орасида яширинган ана шундай ҳожатбарор ошноларидан, деб ўйлайман. Қисқаси, Бобо Жамол ҳайвонларнинг мураккаб ўйинлари, таърифу тавсифлари, куй ва газаллари билан ҳам “авом” (оддий халқ), ҳам “хос” (аслзодалар) орасида шухрат қозонган.

Бобо Жамол уй ҳайвонларини ўйнатган. Аммо йиртқич, ёввойи ҳайвонларни ҳам ром этган, ўйнатганлар бўлган. Айниқса, лочинларни ўйнатиб қушларга солиш, айиқларни қўлда ўргатиб, сўнг уларни қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар юриб ўйнатиш кўп учраган. Айиқларни кўпроқ тоғларда яшовчи тожиклар ва лўлилар ўйнатганлар. Алишер Навоий “Лисонут-тайр” достонида келтирилган бир ҳикоятда мажозий услубда инсонларга ибрат бўлишни кўзлаб шундай бир айиқнинг аччиқ қисматини баён этади. Биз учун ҳикоятда муҳим гап — айиқни тутиб олиб уни маълум буйруқларни бажаришга, маъракада ўйнашга ўргатиш тўғрисидаги маълумотдир:

Кухиё тоғ ичра бир ойиғ тутуб,
Ўргатиб эрди они кўп қон ютуб.
Ром бўлгунча еб эрди ул саёғ —
Кунда икки қатла ўлгунча таёғ.
Очилиғ бирла таёғи беҳисоб,
Ичи тошин айлабон бетўшу тоб.
Ўйлаким солса ёғоч ҳар чирадаст,
Ўзга сори ул бўлуб туфроққа паст.
Ҳам эшикларда ўйинчилик этиб,
Ҳам уйи сори ўтунчилик этиб.²⁶¹

Байтлардан аён бўлишича, тоғчи айиқни таёқ билан уриб, оч қўйиб ўз айтганларини бажаришга ўргатган ва эшикма-эшик юриб уни ўйнатган. Навоий аниқ қандай ўйинлар кўрсатгани ҳақида ёзмайди. Аммо “айиқ ўйин”нинг бизгача етиб келган намуналаридан келиб чиққан ҳолда XV асрда қандай кўринишда бўлганини тасаввур қилишимиз мумкин: айиқ умбалоқ ошган, айиқбоз билан кураш тушган, най оҳангида лапанглаб ўйнаган, қиз боланинг нозини, шўх жувон пардозини, дангаса деҳқон аҳволини, деворзаннинг лой тепишини кўрсатиб, томошабинда кулги уйғотган. Айиқбоз ҳар бир томошани кулгили қилиб таърифлаб турган.

Алишер Навоий замонида теварак-атрофдан келган жуда кўп ўйинчилар Ҳиротда, Астрабодда, Балхда ва Хуросоннинг бошқа

шаҳарларида томоша беришган. Шоир ҳазратлари ҳам улардан баҳраманд бўлган. Навоий, айниқса, бир лўли бозигар йигитнинг ўйинларини беҳад ёқтирган экан. Заҳриддин Муҳаммад Бобур буни тасдиқлайди. У ўзининг аруз вазнига доир “Мухтасар” асарида Навоийнинг “Не, лўливашдур ул қотилки қон...”, деб бошланадиган ғазали ўйинчи лўли йигитга бағишланган дейди. Лўли ўйинчи аҳён-аҳёнда Ҳиротта келиб, ўйин кўрсатиб кетар экан.

Ғазалда шундай байтлар бор:

Чу лаъб асбобини тўзди, саломат риштасин узди,

Қамардек ҳола кўргузди, узори даврида чанбар.

Либоси нози часпондур, гаҳи туз қадди чавгондур.

Замони гўйи ғалтондур, зиҳи чобук, зиҳи дилбар...

Югурмакликда ҳар гумбазки, секрир ул маҳи гулҳад.

Гули меҳр олдарар беҳад, уёлур гумбази аҳзар.²⁶⁴

Ғазалдан маълум бўлишича, тўли бозигар ҳусндор, башанг кийинган бўлиб, қаддини чавгондай букиши, ёниб турган чамбарак орасидан сакраб ўтиши ва бошқа кўпгина муаллақ ўйинларини моҳирона бажариши билан томошабинларни, шу жумладан Навоийни ҳам лолу шайдо қилган.

Ҳазрат Навоийнинг “Ҳазойинул-маоний” девонларини варақлаб туриб, мен шоирнинг лўли бозигар тўғрисида бир эмас, бир туркум ғазаллар яратган, деган фикрга келдим. Ана шундай ғазаллардан бирида қуйидаги байтларни ўқиймиз:

Дўливашимдин айруки, қабримда лоладур,

Ул ўйнагон киби ёғоч узра пиёладур,

Гулзор арому лўли утар лаъб тўлганиб,

Ё гул киби узорида мушкин кулоладир.

Ул турфа чехра доиранинг чамбари аро.

Хуршид даврасида анингдекки ҳоладур.

Таблу нафир маърақаси ичра демангиз,

Ким ишқида улус иши фарёду ноладур.

Борму шон ҳароратидин чехрасида тер,

Ё равза гулистонида ҳар сори жоладур.²⁶⁵

Байтлардан шундай маъно ўқиш мумкин: ногараю карнай (таблу нафир) чалиниб, маърақа тузилган, унда лўлига ўхшаш ўйинчи гулзор оралагандай тўлганиб ўйнаган, чўплар учда пиёлаларни гир айлангириб ўйнатган (“чинни ўйин” кўрсатган), доираси ёниб турган чамбар ичидан ўтган, ўйинлар ҳароратидан унинг юзида равза гулшанида сочилган

шабнамлардай мунчоқ-мунчоқ терлар ҳосил бўлган, атрофида тўпланган томошабинлар унинг маҳоратига таҳсин ўқиганлар.

Алишер Навоийнинг яна бир газалидан ўша лўли бозигарнинг репертуарида бошқа ўйинлар ҳам бўлганлигини фаҳмлаймиз. Мана бу байтни ўқинг:

Тамаъ тунма фалақдин комким, ҳанжар қилдур ошом.

Янги ой шаклидин ҳар шом ул лўлийи бозигар.²⁶⁶

Аниқ-равшанки, бунда “Лўли бозигар”нинг “Янги ой шаклидаги” ханжарни “ошом” қилиши (ютиши) айтилади.

Тадқиқотнинг аввалида тўла келтирилган “Ўйнамоқ” газали ҳам аслида ўша Навоий ёқтирган ўйинчига бағишланган. Ундаги бир байтни такрорлаймиз:

Кўз қаросин уинатур ҳар лаҳза ул мардумми кўр,

Ҳиндвийдекким эрур ойини қалқон ўйнамоқ.²⁶⁷

Бунда сўз ҳинду ўйинчи хусусида бораётти-ку, дейишингиз мумкин. Мазкур газалларни қайта-қайта ўқиш, бир-бирига солиштириш, маъноларини чақиш натижасида уларда сўз юритилган лўли бозигар билан ҳинду ўйинчи аслида бир киши, деган фикрга келдим. Чунки Бобур эслаб ўтган газалида ҳам, юқорида мисол сифатида келтирилган газалида ҳам Алишер Навоий санъаткорни “лўливаш”, “лўливашим” деб эркалайди. Бу нақд лўлининг ўзи эмас, балки лўлига ўхшаш дегани бўлади. Бундан чиқдики, ўйинчи асли ҳинду, ҳиндуларнинг санъатни ўзига касб қилиб олган тоифасидан. Навоийнинг “ўйнар” радифли газали бу фикрни тўла-тўқис тасдиқлайди. Унда бошида “ҳинду бачае” деб тилган олинган ўйинчи бешинчи байтда “лўлийи бозигар” деб аталади:

Зулфунг очилиб, орази дилжў била ўйнар,

Ҳинду бачае шўхдуруру, сув била ўйнар

Бир лўлийи бозигар эрур чамбар ичинда.

Ҳолингки, ўшул қалқон гесу била ўйнар.²⁶⁸

Газалда бир киши, яъни лўлига ўхшаш қорачадан келган, қувноқ, шўх ҳинду ўйинчи образи яратилади, шоир маҳорат билан ўйинчининг жамолини, зулфини, ғамзасини, ширин муаммоларини у ижро этган ўйинларга қиёс қилади. Биз унинг чинакам хушбичим, чиройли бўлганидан, айна чоқда сув, кўзгу ва қалқон билан, оҳу ва тулки билан ўйнаганидан, чамбар ичида ва гумбаз остида томошалар кўрсатганидан огоҳ бўлаемиз.

Тасвирлардан маълум бўлишича, Ҳиндистондан дам-бадам келиб томоша кўрсатиб, Хуросон аҳолисининг, ҳатто Алишер Навоийдек олий

зотнинг назарига тушган санъаткор чиндан ҳам истеъдодли, юқори малакали бўлган экан. У цирк санъатининг муаллақ, чинни ўйин, кўзбоғлаш, ханжар отиш, чамбарак ичидан сакраб ўтиш, қиличу қалқон билан ўйнаш, оху ва тулкини ром қилиш каби ранг-баранг шаклларни пухта эгаллаган ва маъракаларда чиройли ижро этган. Аммо у бир ўзи бўлмаган, балки икки-уч созанда ҳамда кўп ўйинларда у билан бирга чиқувчи яна шунча ўйинчидан иборат тўда билан бирга юрган, деб ўйлайман. Ҳазаллардаги тасвирлар шундан гувоҳлик беради.

МАЙДОН ТОМОШАЛАРИ

Энди Алишер Навоий даврида расм бўлган спорт ўйинлари ва томошалари ҳақида ҳикоя қиламиз. Улар ўз даврида ҳам куч ва маҳорат намойиши, ҳам томоша санъати сифатида қабул қилинган. Махсус майдонларда уюштирилган спорт беллашувлари ва мусобақаларида минг-минглаб одамлар тўпланиб, ўртада ўйнаётган ўйинлар ва томошаларни астойдил берилиб, завқ билан томоша қилишган, ўз ҳиссиётлари, эҳтиросларини қанча бўлса, шунча изҳор этганлар, тарафкашлик қилганлар. Минглаб томошабинларнинг ҳис-ҳаяжонлари ифодасини бир тасаввур қилинг-а! Уларнинг майдон томошаларини кўргандаги завқ-шавқларини масҳара, муқаллид, зарифлар пайдо қиладиган кулгилардан ҳам, қиссахон, воиз чиқишларидан ҳосил бўладиган йиғи ва изтироблардан ҳам, раққос ва раққосаларнинг ўйинлари бахш этадиган лирик кайфиятлардан ҳам кескин фарқ қилади. Майдон ўйинлари ва томошаларида инсон ўз ташвишлари ва ғам-ғуссаларини батамом унутади, шавқ-завқ унинг бутун вужудини қамраб олади, у ўзини у ёки бу ўйинчи ўрнига қўйиб беллашгандай бўлиб танаси ва руҳидаги ғуборларни, чарчоқларни ёзиб, дам олади, роҳат қилади.

Кўҳна Турон мулкида Инсон пайдо бўлибдики, спорт ўйинлари ва томошалари бор. Ибтидоий жамоа давридаёқ жисмонан бақувват одам, моҳир овчи эътиборли бўлган. У пайтлар, албатта, спорт инсон меҳнати, яшаш тарзининг бир бўлаги эди. Асрлар ўтиб, кишилиқ жамияти тобора мураккаблашган сайин ўйинлар ва томошалар алоҳида фаолият сифатида кўзга ташланиб, турлари кўпайиб, омавийлашиб, мукаммаллашиб борган. Пойга, кўпқари, кураш, масалан, наврўз байрами, қолаверса, зардўштийлик билан пайваста пайдо бўлиб, асрлар оша бизнинг давримизгача етиб келган.

Афсуски, мана шу қадимий спортимиз тарихи, бадантарбия соҳаси айтарли ўрганилмаган. Бу учун кўплаб воқеаномалар, жангномалар,

сафарномалар, пандномаларни кўриб чиқишга туғри келади. Шоир ва олимлар ижоди ҳам ишонарли манба бўлиши мумкин. Айниқса, буюк бобокалонимиз Алишер Навоий асарларидан бу тўғрида кўплаб маълумотлар олиш имкони бор: қанчадан қанча атамалар, ташбеҳлар, баъзи ўйин ва туркумларнинг тавсифи, лавҳалар инжулардек сочилган. Мана шу турли-туман маълумотларни бир жойга тўплаб, бошқа манбаларда учровчи далиллар ва фикр-мулоҳазалар билан бойитилса, XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошида Хуросон ва Мовароуннаҳрда расм бўлган бадантарбия ва спорт томошалари тизими жонланиши мумкин. Бу даврда чиндан-да бадантарбияга, жисмонан ва руҳан соғлом бўлишга етарли эътибор берилиб, машқлар ҳамда оммавий мусобақалар ўтказиб турилган. Миршаблар, аскарлар, зобитлар орасида махсус дастур асосида ҳарбий машқлар ўтказилган. Қиличбозлик, камон отиш, оғир юк кўтариш, гурзи ва чўқмор ишлатиш шу жумладандир. Халқ ичида отларга минган ҳолда ўтадиган чавандозлик мусобақалари (пойга, улоқ, ағдариш, қиз қувиш каби) шуҳрат қозонган. Айниқса, чавгон билан қовоқ ўйин кенг тарқалган. Махсус майдонда уюштирилган томошалардан кураш ниҳоятда сеvimли бўлган. Куч синаш, беллашув, кураш кўп ҳолларда санъат воситалари билан йўғрилган ҳолда олиб борилганки, натижада улар нафис томошаларга ўхшаб кетган.

Қисқаси, Алишер Навоий даврида жисмоний тарбия икки катта соҳадан иборат бўлган: ҳар бир фуқаро ўз холича бажарадиган, баъзи ҳолларда ибодат билан боғлиқ бўлган бадантарбия машқлари ва уста кўрган, малакали кишилар томонидан катта-катта майдонларда намойиш қилинадиган беллашувлар ва томошалар. Шундан майдон ўйинлари ва томошалари яна ўз навбатида бир қанча тур ва туркумларга бўлинган. Жанговар машқлар, отлар билан боғлиқ чавандозлик ўйинлари ва томошалари, жисмоний куч-қудрат ва маҳоратни намойиш этувчи беллашувлар шулар жумласидандир.

Авалло шунини айтиш керакки, Алишер Навоий комил инсон бўлиш учун дунёдаги бор илму ҳунарларни ўрганиш қанчалик зарур бўлса, соғлиқ учун қайгуриш ҳам шунчалик муҳим, деб ҳисоблайди. Соғлиқни ёмон одам тоат-ибодатга ҳам ярамайди, оғлига сув томизиб турилган кимса қандай қилиб рўза тутсин, дейди “Фарҳод ва Ширин” достонида шоир.²⁶⁶

Шоир жисмоний тарбия соҳасини “бадан илми” деб белгилайди ва уни диний ва дунёвий илмлар билан бир қаторга қўяди:

Ул уч дин илми-ю бу бир бадандур,

Булар муҳтожи яхши, гар ямондур.²⁷⁰

Бадан илми тушунчасига Навоий танани тоза тутишни, жисмоний машқларни ва мусобақа шаклида ўтадиган ўйин ва томошаларни киригади. Ҳатто табибларга ҳам беморларни даволашда бадан илмидан фойдаланишни маслаҳат беради.

Алишер Навоий ижодида чавгон кўп тилга олинади. Китобларга ишланган суратларда ҳам мазкур ўйин тасвирини кўп учратамиз.

Аслида “чавгон” — бу учи қайрилма узун таёқ, аммо у ўйинни ифодаловчи атамага ҳам айланиб кетган. Ўйноқи отларга миниб икки гуруҳга бўлиниб олган йигитлар “гўй” деб аталувчи ёғоч тўпни ўша чавгонлар билан уриб нишонларга тегизишга ҳаракат қилганлар. Қайси томон мўлжалга гўйни кўпроқ урса, ўша томон ғолиб ҳисобланади. Ўйинчилар “чобук”, “чобуксувор” деб аталган. Чавгон ўйинида баъзан қизлар ҳам беллашар экан. “Ҳайратул-аброр” достонида Алишер Навоий шундай ёзади:

Гулруҳ эгар эрди чу майдонга азм,
Килмоқ учун гўй ила чавгонга азм.²⁷¹

“Ҳазойинул-маоний” девонларида бундай байтлар кўплаб учрайди. “Чавгон”, “гўй”, “чобук” тушунчалари ва умуман чавгон ўйин тафсилотидан шоир ўз олдига қўйган мавзуларни образли ёритиш мақсадида рамзий маъноларда, ўхшатиш ва ташбиҳ ўрнида ишлатади. Мана “Эрур” радифли ғазалдан бир байт:

Ҳусн майдонида ул кўз чобукидирким, анга
Холи мушкин гўю зулфунг анбари чавгон эрур.²⁷²

Бунда шоир ҳусн майдонида жавлон урган ёрнинг кўзини чавандозга, зулфини чавгонга, қора холини гўйга ўхшатмоқда.

Ёки бўлмаса, “Фаводиул-кибар”дан олинган қуйидаги байтларга эътибор беринг:

Бу шоҳсуворки гўй ўйнамоққа ичмиш май,
Саманд сурса буён бошим олдида ўйнай.
Магарки раҳми аёғиндадур сабо мудғам,
Ки чопса олам-олам масофат айлар тай.
Дамо-дам урсам илик рашкидин бошимга, не тонг,
Тегар чу гўйига чавгони захми пайдарпай.²⁷³

Бу ерда ҳам ёр моҳир чавандоз (яъни шахсувор)га қиёс қилинаётир. Шу баҳонада биз чавандознинг май ичиб, қизишиб от суриб майдонга кирганини ва чавгон ўйнамоққа киришганини, шу жараёнда от устида шамолдай учиб, қанча масофаларни босиб ўтганини ва пайдарпай қўлидаги чавгон билан гўйни нишонга урганини билиб оламиз.

Алишер Навоийнинг илк девонига кирган бир ғазалида қовоқ ўйин ажиб бир поэтик ташбеҳлар билан чиройли қилиб тасвирланади:

Чобукеким ҳар тараф майдон аро айлар шитоб,
Барқи ломигдур саманди гарди андоғким саҳоб.
Ўқи рашкидин эрур кўксум аро кўнглум қуши,
Ул кабутарким қабақ ичинда қилғай изтироб...
Ногаҳон отқайму деб бир ўқ қабақ шакли била.
Боши устига келур майдонда ҳар кун офтоб.
Ул қуёшдин бошқаким отқай қабақ, воҳ, кўрмадук,
А хтари саъдики, мар дам зоҳир этгай бир ш ироб...²⁷⁴

Албатта, ғазалдаги ўқ, қовоқ аслида ошиқ-маъшукнинг бир-бирига талпиниши, ички изтироб, висол завқини ифодалашга қаратилган. Аммо шу ўшатишлардан кўз юмилса, қовоқ ўйин мазмуни аён бўлади: майдонда шитоб айлаган ёш камончилар ўртада баланд дорга осиб қўйилган қовоққа ўқ узадилар, ким мерган бўлса, ўшанинг ўқи қовоққа тегади, кимнинг ўқи қовоққа санчилса, ўша ютган ҳисобланади. Ҳақиқий камончиларга бутун майдон аҳли, ҳатто фалакдаги қуёш ҳам қойил қолади.

Алишер Навоий жанговар машқлар ва томошаларнинг барчасини бир сўз билан “диловарлиғ” деб атади. “Фарҳод ва Ширин” достонида шундай байт бор:

Улум авроқи чун бир-бир ёпилди,
Диловарлиғ силоҳи майли қилди.²⁷⁵

Яъни Фарҳод маънавий билимлар (“улум”)ни ўзлаштириб бўлгач, диловарлик санъатларини ҳам пухта эгаллашга киришган. Камон отиш, қиличбозлик каби машқларда ҳаммани ҳайратга солган. Шарқдан туриб мағрибдаги нишонни урган. Қиличи билан бир урганда, ер юзида ёриқлар пайдо бўлар, тоғлар ларзага келаркан. Албатта, бу ўринда муболаға йўқ эмас, лекин муболаға ҳам тасвирий восита сифатида ишлатилиб, Фарҳоддаги чаққонлик, куч-қудрат, моҳирлик хусусиятларини тасвирлашга хизмат қилади.

Олиб қавси-кузаҳ чекмакка куллоб,
Туруб машриқ, этиб мағрибга партоб.
Қаро тун гар нишон айлаб Сухони,
Фалакча новакига ул нишони.
Дебон Турки фалак отконда зиҳлар,
Таваҳҳум торидин очиб гириҳлар.
Қиличи зарбаси олинда ҳам марз,

Шигоф андоққи сувдин ер аро дарз.
Қилиб гар ҳамла Албурз узра бир гури,
Бўлуб гарду чиқиб гардунга Албурз...²⁷⁶

Алишер Навоий даврида, айниқса, камон отиш (камонгарлик) эр-йигитлар, аскарлар, миршаблар ва зобитларнинг муҳим жанговар қуролларидан бири бўлгани учун ҳам унда машқ қилиш, мусобақалар ўтказиш кенг тарқалган. Ёй “камон”, ўқ “тийр” деб, иккаласи “тийру камон” деб, ўқнинг металдан ясалган ўткир учи “пайкон” деб, ўқдон “тийрдон”, “садоқ” деб, камоннинг ипи “чилла” деб, тийру камон машқ қилинадиган жой “камонхона” деб, камон ясовчи уста “камонгар” деб, уни нишонга олувчи, мерган “камонкаш”, “тиранбоз” деб аталган. Навоий ёрнинг хусну жамолини тасвирлашда бу сўзлардан ташбиҳ, рамзий восита сифатида кўплаб фойдаланади, ёр чеҳрасини ойга қиёс қилса, қошини камонга, кўзини тийрга, килрикларини пайконларга ўхшатади. Бундай ғазаллар, байтлар, мисралар Навоий ижодида жуда кўп.

Алишер Навоий куч синаш билан боғлиқ ўйин ва томошаларга нисбатан “зўри” атамасини қўллайди. “Фарҳод ва Ширин”да шундай байтлар бор:

Хамул илми баянд овоза бирла,
Бу янглиғ зур беандоза бирла.
Ўзин абжад ўқир элдин тутуб кам,
Дема донишки, зур даст ила ҳам.²⁷⁷

Яъни Фарҳод “зўри беандоза” (беҳад кучли) бўлса-да, мусобақаларда ўзини ниҳоятда камтарин тутган. Унинг бундай пайтлардаги ҳолатини эндигина кўлига алифбе олиб ўқий бошлаган талабани эслатади. Шундан аёнки, шоир мусобақаларда қатнашувчи киши ҳалол ва камтар бўлиши зарур деб билган.

Навоий умуман жисмонан кучли одамларни ўз давридаги кенг расм бўлган атамадан фойдаланган ҳолда “паҳлавон” деб, курашни касб қилиб олган полвонларни “зўргар” деб атаган. “Лисонут тайр” достонида ажойиб ҳикмат бўлиб, қуйидаги байт билан бошланади:

Бор эди бир паҳловони зургар.
Беҳунарлиғ фаннида соҳибҳунар.²⁷⁸

Ҳикоятдан маълум бўлишича, ўша зўргар паҳлавон кўп овқат ейиш, кучини кўрсатишдан бошқа ҳеч нима билмас экан. Иттифоқо, аҳоли ўз юртини тарк этиб, ўзга юртга кўчишга мажбур бўлибди. Паҳлавон ҳам уларга эргашибди. Аммо йўл азоби, очликдан баднафс ва бесабр паҳлавон уч кунга бормай дашти биёбонда жон берибди. Бошқалар эса, ҳатто ёш

болалар, бели букчайган қариялар ҳам сабр-тоқат билан обод бир манзилга етиб олибдилар.

Кўришиб турибдики, шоир бу ерда ҳам полвонларнинг маънавий жихатига алоҳида эътибор беради. Полвон қанча кучли, шуҳратли бўлмасин, у маънан бошқалардан фарқ қилмаслиги, сабр-тоқатли, қийинчиликларга бардошли бўлиши зарур деб қарайди.

Шоир маънавий камолотда беназир сиймо сифатида қадрдон дўсти, мусоҳиби ва маҳрами Паҳлавон Муҳаммадни кўрсатади. “Мажолисун нафоис”нинг тўртинчи мажлиси Паҳлавон Муҳаммадга берилган тавсиф билан бошланади. Уни “муסיқий ва адвор (мусиқа назарияси) илмида даврининг беназиридир” деб таърифлаб, унинг бир рубойиси ва Ҳусайн Бойқарога ёқиб, минг олтин иноят қилган матлаъсини келтиради. Аммо Паҳлавоннинг фазилатлари орасида кураш илми етакчи ўринда туришини алоҳида қайд этади: “Гўшти фани бовужуди улким, анинг андоқ ҳақ ва мулкидурким, маълум эмаским, ҳаргиз бу фанда андоқ пайдо бўлмиш бўлғай”.²⁷⁹

Шу ўринда ҳам янги атамаларга дуч келамиз. Аввало шоир Муҳаммадни ҳам паҳлавон, ҳам гўштигир деб атайди. “Гўштигир” юқорида тилга олинган “зўргар”га ўхшаб майдонда кураш тушувчи полвон деган маънони билдиради. Бундан ташқари, “гўшти фани” деган ибора бўлиб, кураш илми демакдир. “Гўшти” атамаси эслаб ўтганимиз “зўри” дегандай гап, яъни курашчи полвонларнинг майдонда беллашувидир.

Навоий дўстига атаб “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” номли махсус асар ҳам ёзади. Шоир ўз таъриф-тавсифини “паҳлавонларнинг паҳлавони”, “шамсул-миллат” (миллатнинг кўши) деб бошлайди. Ҳикоятдан маълум бўлишича, кураш илмини унга тоғаси Паҳлавон Бусаид ўргатган. Тоғаси оламдан ўтгач, Паҳлавон Муҳаммад кураш сартакясига ўтириб, унинг ишларини давом эттиради. Бу ерда ҳам Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг мусиқа ва адвор илмида, шунингдек, созанда ва гўяндаликда жуда катта ютуқларни қўлга киритганини қайд этади. “Ул асрнинг, — деб ёзади Навоий, — бу фанда моҳирлари, мисли Устод Муҳаммад Хоразмий ва Мавлоно Нуъмон ва Мавлоно Соҳиб Балхий ва Шайх Сафойи Самарқандий Ва Хожа Юсуф Андижонийдек кишиларнинг таснифоти муқобаласида ишлар ясабдур; ва нақш ва суфия ва амал ва қавл ва жир чорзарблардек ва чун ўзи аларнинг кўпидан ҳам хушгўйроқ ва хушхон эрмиш, ишларининг шуҳрати воқеъ бўлур эрмиш”.²⁸⁰ Баъзи амаллари эслаб ўтилади. Шундан кейин Паҳлавон

Муҳаммад маснавий ва муаммо, рубоий ва қитъа бобида ҳам яхши қобилият намоён этгани мисоллар билан айтилади.

Яна қироатда, мунажжимликда, тиб ва ҳикматда, фикҳ илмида ҳам Паҳлавон Муҳаммад ўзини кўрсатган экан. Ўткир хотира эгаси бўлиб, юзлаб қасидалар, дostonлар, ғазаллар ва бошқа шеърларни ёдда сақлаган, турли тоифа жамоаларнинг йиғинларида муайян фикр ва ғояларни тасдиқлаш мақсадида улардан ёдақи ўқиб берган. Хуллас, Паҳлавон Муҳаммад қайси соҳага қўл урса, ўша соҳада катта маҳорат кўрсатган экан.

Паҳлавон Муҳаммаднинг тақяхонаси Неъматободда қарор топган. Унда подшоҳ номидан юзга яқин куштигир, ўн-ўн без созанда, гўянда ва хонадаларни сақлаб, жамиятнинг қарийиб барча табақаларига хизмат қилган. Бу тўғрида Навоий қуйидагиларни ёзади:

“Борча содот ва машойих ва уламо ва фуқаронинг маҳбубул-қулуби эрди, ва подшоҳ эшигида аркони давлатдин олийшон беклар ва олий макон ичкилар ва судур ва сойир халойиқга Паҳлавоннинг суҳбати нафрўз ва байрамча бор эрди, ҳаттоки султонзодалар тиламас эрдиларким, бир лаҳза онсиз бўлмағайлар эрдиким, подшоҳзодалардин нечаси муътамад атланиб, Полвоннинг тақъясига бориб, суҳбатларе қилғайлар эди. Ул дағи борчасига лойиқ хизматлар қилиб, суҳбатларе тузатиб, неъматлар тортиб, созандалиғ ва гўяндалиғ буюриб, самоъ ва рақс қилиб, оларни хушҳол ва мунбасит узотур эрди”. Подшоҳ Ҳусайн Бойқарога ҳам ҳамдам, маҳрам ва надим сифатида хизмат қилган. “Такаллуфсиз ва муболиғасиз подшоҳдин гадогача ва аҳтуллодин яҳуд ва тарсоғача Паҳлавонни севмас ва тиламас киши йўқ эрди”, — деб яқунайди Навоий ўз фикрини.²¹

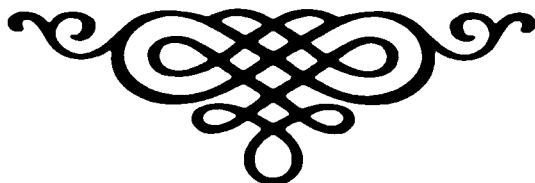
“Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”да шоир кураш ва полвон маъносига “куштигир” иборасини ишлатади. Паҳлавон Муҳаммад тақяхонасида уюшган юзга яқин куштигирни тилга олар экан, Навоий шундан ўнчаси талабқаш, йигирмага яқини қадаргир ва жалли навхоста бўлиб, барчаси маърака тутадилар, дейди. Демак, ўттизга яқин киши малакали полвонлар бўлиб, қолганлари шогирдлар экан. Малакали куштигирларнинг талабқаш, қадаргир ва навхоста деб уч гуруҳга ажратилиши ҳам қизиқ. Талабқаш — бу рақибини таълаб беллашувчи, қадаргир — рақибини тезлик билан йиқитишга ҳаракат қилувчи, навхоста — майдонга яқинда тушган ёш полвон дегани бўлса керак. Рақибини асосан белидан ушлаб туриб, курагини ерга текизадиган полвонлар “миёнгир” деб аталган.

Хулласи калом, наинки, полвонлар, шунингдек бошқа санъаткорлар ҳам Паҳлавон Муҳаммадни ўзларининг пирлари деб билганлар. Ахир, юзга яқин полвонни, бир даста созанда, хонанда ва раққосни идора қилиш, ёшларга таълим бериш, дастурлар тузиш, маърака тутиш, неъматлар тортиш, ҳар тоифа томошабиннинг кўнглини овлаш ўзи бўладими! Паҳлавон Муҳаммаднинг қўли остида катта бир ижодий жамоа иш кўрган. У ҳам сарраҳбар, ҳам корфармон, ҳам ижрочи, ҳам мураббий сифатида кенг миқёсда фаолият кўрсатган. Уюшмада полвонлар созанда, хонанда ва раққослар билан бирга ишлаганлар. Афтидан, кураш ҳам куй, қўшиқ, рақс билан боғлаб олиб борилган. Неъматободнинг ўзида махсус томошагоҳ-тарабхона ва беллашув майдони бўлган бўлса керак. Чунки Навоийнинг “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, Восифийнинг “Бадоеъул вақоеъ” асарларида жамиятнинг барча табақалари Неъматободга, Паҳлавон Муҳаммад ўзи ва қўли остидаги истеъдодли кишиларнинг ўйинлари ва томошаларини кўриш учун атайлаб боришгани айтилади.

Алишер Навоий Паҳлавон Муҳаммадни “ёрим у ҳамнафасу ҳамдардим” деб атайди, шу боис унинг ўлимидан қаттиқ изтироб чекади.

Алқисса, XV асрнинг иккинчи ярмида умуман санъат, жумладан ўйинлар ва томошалар тараққиётида Ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг хизмати ва ўрни бениҳоя катта. Унинг ҳомийлиги ва раҳномолиги остида турли соҳаларда юзлаб кишилар ўз истеъдодларини парвариш қилиб, маҳоратларини ошириб, санъатда юксак марраларни эгаллашган.

**“БОБУРНОМА” САНЪАТ
ТАРИХИ МАНБАИ СИФАТИДА**



Бобур ижодида ва умуман узбек мумтоз адабиётида “Бобурнома” алоҳида ўринда туради. Антика асар: гоҳ саргузаштларга гиж-гиж рўмон дейсиз, гоҳ минглаб воқеалар, жангу жадаллар, ихтилофлар, гуруҳлар, манзиллар, юртлар, мамлакатлар, табиат манзаралари, осори атиқалар, қурилишлар, боғлар, санъат ва ҳунар неъматлари ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган қомусга ўхшаб кетади. Шунга ўхшаш кўпгина тарихий-бадий асарларни луғат билан қийналиб ўқийсан, киши. Балан্দпарвоз, жимжимадор жумлалар, мадҳиялар ичидан асл фикр, маънони топиш қийин кечади. “Бобурнома” бошқача — тили содда, ихчам, тежамли, луғатга ҳожат йўқ, тарихий рўмон ўқигандай берилиб ўқиб кетаверасан, воқеалар тасвири аниқ ва мухтасар таъриф-тавсифлар хаёлингга олади, кўз ўнгингда жонланади, ҳузур қиласан, киши. Зотан, Бобур ўз асарини туркигўйларнинг жонли, сўзлашув тили, иборалари, мақолларидан кенг фойдаланган ҳолда ёзган бўлиб, ҳаммага тушунарли, қизиқарли чиқишини кўзлаган. Шу жиҳатдан “Бобурнома” ўша замонда бадий ихтиро эди. Асарнинг ўзига хослигини таъминловчи энг муҳим фазилат — бу ростгўйликдир. Унга ўтмишда бу каби воқеаларга хос бўлган афсонавий унсурлар ёт. Бобур ўз кўзи билан кўрган, яхши билган, фикр ҳосил қилган, неча бор текширган воқеалар, сиймолар, табиат манзаралари ҳақида ёзади. Ёлғондан, хаспўшлашдан ҳазар қилади. Буни Бобурнинг ўзи ҳам эътироф этади: “чун бу тарихда андоқ ингизом қилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеани таҳрир этилгай..”²⁸ Бобурнинг ҳақиқатга, ростгўйликка, чин сўзга эътиқоди шунчалик баландки, у ҳатто ўзини ҳам аямайди, яъни нуқсонларини, айбларни, хатоларини, бошига тушган машғум воқеаларни, алам-изтиробларини яширмайди, балки мардона баён қилади. Шу сабабдан ҳам “Бобурнома” Мовароуннаҳр, “Кобул улуси”, Ҳиндистон тарихи ва табиати бўйича, шу мамлакатларда XV асрнинг охири на XVI асрнинг дастлабки ўттиз йили орасида яшаган элатлар, халқларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи, санъати, оғзаки ижоди, байрамлари, маросимлари, томошалари бўйича ишончли манбадир.

“Бобурнома” услуби ва мақсадига кўра воқеанома, ёднома бўлгани сабабли унда санъат ва санъат аҳли ҳақида махсус эмас, балки ҳикоя қилинаётган воқеалар ва шахслар билан боғлиқ ҳолда сўз юритилади. Шунинг учун ҳам бу тўғридаги мухтасар маълумотлар, далиллар, фикр-мулоҳазалар асар бўйлаб сочилган. Камина “Бобурнома”ни қайта-қайта varaқлар эканман, ўша сочиб ташланган маълумотларни бирма-бир териб,

уларни ёнма-ён қўйиб, баъзи тарихий манбалардаги далиллар, қайдлар билан солиштириб ҳаёл сураман. Натижада узук ва сочма маълумотлар, қайдлар, таъриф-таъсифлар бир-бирига уланиб, жонлангандай, манзара ҳосил қилгандай туюлади. Шу асосда Бобуршоҳ босиб ўтган каттакон минтақада XV-XVI асрлар оралиғида ҳукм сурган санъат турлари на санъат аҳли ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин.

БОБУР НАФОСАТИ

“Бобурнома”ни варақлар экансиз, аввало Бобур сиймосидаги бир-бирига унча яқин бўлмаган икки жиҳат — баҳодирлик билан нозиктабълик сизни ҳайратга солади. Ўз тожу тахтидан айрилиб, юртидан қувилиб, минг бир балоларга учраб умри от устида, жангу жадалларда кечган бўлса-да, нафосатдан, санъатдан воз кечмади, аксинча, Бобурнинг ҳар куни, ҳар қадами, ҳатто уруш кезларида ҳам санойи нафиса билан ҳамнафасликда ўтди. Қайси юртга, қайси манзилга бормасин ўша жойни кўркам, обод қилиш, боғ-роғлар барпо этиш, ариқлар қазиб, чиғириқлар ўрнатиб, қақроқ ерларга сув чиқариш, ҳовузлар солиш, кўприк ва тўғонлар қуриш, осори-атиқаларни таъмирлаш ҳаракатида бўлди. Бобур ўзи билан бирга савдогарлар, илм толиблари, ҳунарманд усталарни ҳам олиб юрган. Шулардан бири Устод Шох Муҳаммад сангтарошдир. Чунончи, Бобур Дулпул яқинидаги Искандар бандидан қуйироқда улкан қизил тош кўради ва Устод Муҳаммадга ундан бир уй ва якпора ҳовуз тарошлани буюради.²⁸³ Орадан бир оз вақт ўтгач, Бобур яна келиб чамалаб қарасаки, бояги тошлан иморат яшаш қийин, шундан кейин ҳовуз тарошланига қарор қилади. Устод Шох Муҳаммад бошлиқ сангтарошлар ишга киришадилар. Бобур ҳовузга сув келтириш мақсадида шимол томонда чоҳ буюради, унга Искандар банди ортида ҳосил бўлган кўлдан сув келтириш чорасини ҳам кўради. Кўлнинг шарқ тарафида яхлит тошлардан суфалар тарошлани буюради.²⁸⁴ Шу тариқа ишни муттасил кузатиб боради. Бир гал иш бошида туриб кўпроқ сангтарошни ишга солиб, ҳовузнинг тубини яхшироқ тарошлатиб, сув қуйдириб, атрофни тарози қилдиради. айна чоҳда яна бир обхона ва кичик ҳовуз тарошлани буюради.²⁸⁵ Орадан кўп ўтмай, ҳовуз, чоҳ, йигирма олти тарнов, тош устун, тош ариқлар тайёр бўлади. Бобур Оградаги устакорлар дастури билан барча сангтарош, дурадгор, муздурларни инъомлар билан сийлайди.²⁸⁶

Биз биргина қурилиш ва унга мутасадди бўлган Устод Шох Муҳаммад сангтарошни эсладик, холос. Кобул улусида, Ҳиндистонда

Бобур томонидан амалга оширилган юзлаб қурилишлар олиб борилганлиги “Бобурнома”да ўз аксини топган.

Мазкур қурилишларда Бобур билан бирга келган Устод Шоҳ Муҳаммад, Мулло Қосим, Мирак Мирғиёс, Мир сангтарош, Шоҳ Бобойи билан бирга юзлаб ҳинду усталар ишлаганлар. Бобур Ҳиндистонни фатҳ этиш ва унда марказлашган давлат тузиш билан буткул банд бўлса-да, Кобулдаги қурилиш ва ободончилик ишларини ҳам эътиборидан қочирмаган. 1528 йилда Хожа Калонга ёзган хатида арқда ишлаётган Ҳасан Али ва Султон Муҳаммад деган меъморларга “ширин тарҳлиқ” иморат солиш, Боғи Хиёбон, “Назаргоҳ” боғларини обод қилиш, карвонсарой ва ҳаммомлар қурилишини давом эттириш, ҳовуз қуриш ва ҳоказоларни тайинлайди.²⁸⁷ Жуда кўп қурилиш, ободончилик ишлари Ҳиндистонда олиб борилган, албатта. “Бир Ограда, — деб ёзади Бобур, — ушбу Огранинг сангтарошларидан менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз саксон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди”.²⁸⁸ Бобур бу соҳада катта бобоси Амир Темурдан ҳам ўзиб кетганлигидан фахрланиб қуяди. Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”да ёзишича, Темурбек “Масжиди сангин” иморатини солурда ҳар куни турли юртлардан келтирилган икки юз сангтарошни ишлатган экан.

Нозиктабъ ва табиат шайдоси Бобур гулларни, қушларни, набототни, дарё ва кўлларни, тоғу водийларни севган, қовун ва узумни жони дилидан яхши кўрган, боғларда порунж, турунж, лимун, анор ўстирган, сувли ерларга найшакар расм қилган. Бобур Кобул яқинидаги Дашти шайхга гул сайлига чиқаркан, лоланинг ўттиз уч хилини аниқлайди.

Умуман, Бобур табиатдаги, инсондаги, жамиятдаги гўзалликни бутун борлиғи билан чуқур идрок этган. Пойқадами теккан манзилларни, юртларни гўзаллик неъматлари билан безашни ўйлаган. Шу жумладан ўз ҳаётини ҳам, гўзал, тотли, фароғатли, мазмунли кечиши чораларини кўрган.

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,

Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.²⁸⁹

Шундай байт билан бошланадиган ғазалидан Бобурнинг уч нарсани — ёз фаслида май ичишни, ишқ дардини чекиб, ёр васлига етишни, дўстларнинг суҳбатида бўлиб, ҳар кимнинг табъи ва савиясини тараннум этувчи шеър баҳсини хуш кўрганини билиб оламиз.

Бобур жаҳоннинг ишрати бундан ортиқ бўлмағай, деб хулоса қилади. Шу сабабдан у уз атрофига нафосатни яхши тушунадиган, ақдли, фаросатли, табъи назми бор, дилкаш кишиларни тўплаган. “Бобурнома”ни кўчирган исми шарифи номаълум хаттот “бир неча аҳли табъким, ушбу подшоҳ доимулавқот суҳбатдин айру қўймас эрди” деб, илми ҳикмат бобида бебадал Абулбақони, назм ва иншода кўзга кўринган Шайх Зайнни, шоир Шайх Абулвоҳид, Султон Муҳаммад кўсани, Мавлоно Шиҳоб Муаммойни (тахаллуси Фақирий), Мавлоно Юсуф табибни, туркий ва форсийда назм айтувчи Сурх Вадойни, маснавий устаси Мулла Бақойни, табиб Хожа Низомиддин Али Халифани, хушсуҳбат Мир Дарвиш Муҳаммад сорбонни, муаррих Хондамирни, унинг иниси Кичик Хожа муҳрдорни, улуғ амир Султон Муҳаммад дўлдойни тилга олади.²⁹⁰ “Бобурнома”дан шоҳ суҳбатлари ва базмларида (“чоғир суҳбати” дейди Бобур) Хожа Дўст Хованд, Хисров Мирим, Мирзоқули, Муҳаммадий, Аҳмад Гадои (Аҳмадий). Турди Дўстбек, Юнус Али, Гадои тағойи, Мир Хурд асас, Шоҳ Ҳасан, Шоҳбек, Нўмон, Муҳиб Али қўрчи каби ўша давр илми, шеърятидан яхши хабардор амирлар, лашкарбошилар, мусоҳиблар, мулозимлар ҳам қатнашганини билиб оламиз.

Ўз-ўзидан маълумки, бундай суҳбатлар хонанда ва созандасиз, сўз усталари — зарифларсиз, муқаллид ва масхараларсиз ўтмаган. Кўп ҳолларда Бобур паҳлавонларни курашга солиб ва бўлак майдон томошалари уюштириб турган.

Шуни таъкидлаш керакки, подшоҳ Бобурга ҳамда унинг девони ва лашкарбошиларига ўзига хос санъаткорлар дастаси хизмат қилган. Буни, айниқса, Бобурнинг Кобул атрофидаги юришлари таърифида яққол кўриш мумкин. Бобур дастанни “аҳли нағма” деб атайди. Унда Рухдам, Бобожон Қанбузий, Қосим Али, Юсуф Али Тарёкий, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лўли деганлар бўлган экан. Бобур дастадаги санъаткорларнинг соҳаси, маҳорати хусусида маълумот бермайди. Дастага асосан созанда, хонанда ва раққос уюшган деб тахмин қилиш мумкин. Ора-чора муқаллид ва масхаралар қўшилиб турган. Чунончи, 1505 йил ёзида Кобул яқинидаги чинор боғидаги суҳбатда Фиёс масхара қатнашган.²⁹¹ Даста Бобурнинг энг яқинлари — сафдошлари ва маҳрамлари иштирокидаги хилват суҳбатларда хизматда бўлган. Бундан ташқари подшоҳ ўз кайфиятига қараб бир ёки икки-уч санъатчи хизматидан ҳам фойдаланиб турган. Ўша 1505 йилнинг муҳаррам ойида Бобур Қандаҳор йулидаги Қуш Нодир ўлангида тўрт-беш кун иситмалаб,

сўнг филжумла яхшироқ бўлади. Шунда унинг кўнгли майин бир куй истаб, Нурулло танбурчини таклиф қилади. Бобур Нурулло танбурчининг куйларини роҳатланиб тинглаб турган бир пайтда, қаттиқ зилзила рўй беради. “Зилзила бўлгон замон, — деб ёзади Бобур, — жамиъ тоғларнинг бошидан гардлар кўпти. Нурулло танбурчи қошимда соҳ чоладур эди, яна бир соҳ бор эди, ўшал замон ҳар икки созини илгига олди, андоқ беихтиёр бўлдиким созлар бир-бирига урундилар”.²⁹² Шубҳа йўқки, “Бобур Нурулло танбурчи ижросида дардли мақом куйларини тинглаган. Нурулло танбурда машқ қилиб турган маҳал зилзила бошланган. Унинг ихтиёридаги иккинчи созни уд деб тахмин қилиш мумкин. Зотан, ўша замон созлари ичида уд хийла эътиборли бўлиб, сарой аъёнларига хизмат қилишда ундан тез-тез фойдаланиб туришган. Мусаввирларнинг тасвирларида бу ҳол кўплаб учрайди. Бундан ташқари, уд мақом куйларини чалишга қўл келган ва Бобур ҳолатига ҳам мос тушган, деб ўйлаймиз. Нурулло танбурчи моҳир созанда бўлса керак. Зотан, юксак дидли, мусиқа илмидан воқиф шоҳ олдида икки хил созда куй чалиш ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Нурулло танбурчининг атрофидаги тоғлардан тўзон кўтарилиб, ер қаттиқ силкинганда, ўзини ўйламай, икки созини қўлига олиб, бағрига босиши ҳам унинг мумтозлигидан дарак берувчи аломатдир.

1507 йил ёзида Бобур кемада саҳар чоғи Нурбек деган созанда ижросида уд куйларини тинглаган экан.²⁹³

Санъатчилар дастаси ҳамма вақт Бобур билан бирга юришган, унинг йигитлари, маҳрамлари қаторида бўлишган. 1510 йилда рўй берган бир воқеа таърифи шундан гувоҳлик беради. “Жина қўрғонидин жолаға²⁹⁴ кирдук, — деб ҳикоя қилади Бобур. — Панжҳир сувининг қотилишида жола тоғнинг тўқунишига урунуб, фарқ бўлаёзди. Рухдам, Тенгриқули, Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунганч, сувға йиқилдилар. Рухдам била Тенгриқулини ташвишлар била тортиб, жолаға — ўқ чиқордилар. Чини пиёла ва қошуқ ва доира сувға борди...”²⁹⁵

Ҳикоядан англашилишича, жолада етти киши бўлган экан: Бобур, унинг яқинлари Шоҳ Ҳасан Шоҳбек, Дарвеш Муҳаммад сорбон, Мирзоқули кўкалтош, санъатчилардан Рухдам билан Тенгриқули, жолабон Мир Муҳаммад. Афтидан, Бобур бирон жойда тўхтаб, жоланинг ўзида ёки жоладан қирғоққа чиқиб, бирон хилват гўшада вақтичоғлиқ қилмоқчи бўлган. Бирин-кетин ҳамма сувға йиқилади ва бир амаллаб чиқиб олишади. Аммо Бобур Мирзони асраб қолишади. Ўша оқшом жолабоннинг уйида қўнишади. Балки кўнгилтухушлик қилишгандир. Энди

Бобур нимага “аҳли наъма”дан фақат икки кишини жалб этган, Рухдам билан Тенгриқули ким ўзи, деган савол туғилади. “Бобурнома”да ҳеч бир тасодифий маълумот бўлмайдди. Шунга кўра, нега Бобур чинни пиёла, қошиқ ва доирани сувга тушиб кетганидан ачингандай эслайди, деб ўйлаб қоласан, киши. Яна бир ўринда Бобур “сувга борғон ҳафтранг пиёла” дейди. “Бобурнома” расмлари” (Тошкент, 1978) мураққасидаги 49-сон расмда айнан шу манзара тасвирланган. Сувда оқиб бораётган доира, унга талпиниб турган киши сурати кўриниб турибди. Шундан доирани ушлаб олишган, деб ўйлаш мумкин. Хуллас, бежиз эмас булар. Етти ранг хитой пиёласи, қошиқ ва доира Рухдам билан Тенгриқулига тегишлидир. Ушбу буюмлар Рухдам билан Тенгриқулининг қўлларида бўлган, сувга йиқилганларида, қўлларидан чиқиб, оқиб кетган. Тўлқин кучли бўлган, бир амаллаб Рухдам билан Тенгриқулининг ўзларини сувдан тортиб олишган. Доира-ку, тушунарли, усул берувчи чолғу; бироқ чинни пиёла билан қошиқ қандай вазифани бажарган, дерсиз. Пиёла билан қошиқ раққоснинг доира усулига мос усул бериб ўйновчи буюмларидан бошқа нарса эмас. Демак, икки санъаткордан бири раққос, иккинчиси чилдирмачи экан. Хўш, унда ким раққосу ким чилдирмачи? Раққос асосий ижрочи — бу раққос, доирачи усул бериб туради, холос. Бобур Рухдамни фақат бу воқеа таърифиди эмас, бошқа пайтларда ҳам биринчи ўринга кўяди, Тенгриқули номини эса ундан кейин тилга олади. Бинобарин, Рухдам атоқли раққос бўлиб, Тенгриқули унинг усулчисидир. Рухдам бир қўлида чинни пиёла, бир қўлида қошиқ ушлаб, уларни бир-бирига уриш орқали ёки бармоқларига кийган ноҳун билан уриб усул ҳосил қилиб ўйнаган.

Бобур ўз яқинлари билан ўтказадиган кўнгилочар суҳбатлари ва гурунларида созанда ва гўяндаларни тинглаб, ўйинчиларни томоша қилиб, талтайиб ўтирмаган. Бундай йиғинларнинг кўнгили, завқли, мазмунли ўтиши тараддудини кўрган. Авваламбор йиғиннинг қаерда, қандай шароитда (кемадами, оролчадами, чодир ичидами, аркдами, кимнингдир меҳмонхонасидами, боғдами) ўтишига қараб унинг музйян бадийий йўналишда бўлишини истаган. Шу боис йиғинлар гоҳ шеърхонлик, гоҳ зарофат, гоҳ шўхлик, ўйин-қулги, гоҳ жиддий илми маъруф тусини олиб турган. Бобурнинг ўзи бунда етакчи, ишбоши вазифасини бажарган, албатта. “Бобурнома”да бунга мисоллар кўп.

Бобур Самарқандни иккинчи навбат олганда, унинг атрофига узоқ-яқиндан зиёлилар йиғила бошлайди. Гарчи юрт нотинч, теварак-атрофда Шайбонийхон таҳдид солиб турган бўлса-да, Бобур ҳузурда турли

мазмундаги йиғинлар ўтказилиб турилади. Шундай йиғинлардан бирида Мулло Биноий, шахрисабзлик Хожа Абулбарака Фироқий ва бошқа шоирлар қатнашган. Шунда Биноий бадиҳа йўли билан форс тилида бир рубоий айтади ва унда на егулик ғаллам бор, на кийинишга кийимим, деб ўз аҳволидан шикоят қилади. Бобур шу топдаёқ унга туркий рубоий билан жавоб қайтаради:

Ишлар бори кўнглунгдагидек бўлғусидур,

Инъому вазифа бори буйрулғусидур.

Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,

Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Шоҳнинг марҳаматидан ўзида йўқ хурсанд бўлган Биноий Бобур рубоийсидаги биринчи мисра қофиясини радиф қилиб, ўзбек тилида бир рубоий айтиб юборади:

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,

Оламда ҳунар бирла сар булғусидур.

Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,

Мустаъмал агар десам, нелар бўлғусидур.²⁹⁶

Уларга Фироқий ва бошқа шоирлар ҳам қўшилган. Рубоийлар бир-бирини тўлдириб, аниқ мавзу — егулик ва кийгулик, султоннинг карами атрофида борган. Биноийнинг аҳволи руҳиясига боғлиқ ҳолда ўз-ўзидан туғилган бу айтишув шунчаки мушоира эмас, балки ҳаммада завқ, нозик ҳис-туйғулар уйғотувчи ўзига хос бадиҳа, зарофатдир.

Шоирлар иштирокида ўтган яна бир ажойиб гурунгни эслайлик. Бобур 1525 йил ёзида Қирқариқда жола устида бўлиб ўтган бир мажлис ҳақида ёзади. Унда нуқул байри байт айтилган. Яъни шоир Муҳаммад Солиҳнинг “чи кунадкас” (нима қилсин киши) радифли газалидан бир байт эсга олиниб, шу услубда байт тўқиб айтиш буюрилган. Шайх Абул Воҳид, Шайх Зайн, Мулю Алихон, Турдибек Хоксор ва бошқа “табъ назми бор эл” байт айтмоқ мақомида бўлганлар.²⁹⁷ Юқориди тилга олинган айтишувдан фарқли ўлароқ, мазкур тортишув кулги-ҳажв ва ҳазил йўлларида олиб борилган. Иштирокчилар ўз байтларида бир-бирлари устидан кулишган. Бобурнинг ўзи, масалан, доимо ҳазил-мутойиба қилиб юрувчи мусоҳиби Мулло Алихонни ҳажв қилади. Аммо Бобур ўз ишидан мамнун бўлмайди. Чунки ўша фурсатда жиддий “Мубаййин” асарини ёзишга киришган, шу боис ўзини “қабих ва зишт” назмидан тийиш, тилни ва фикрни бундоқ енгил ишларга харж қилмасликка аҳд этган бўлади.

Бобурнинг кўп хилват мажлислари жиддий йусинда ўтган. Шундай мажлислардан бири ҳақида у шундай ёзади:

“Якшанба куни ойнинг ўн олтисиди сабуҳий қилиб, ҳушёр бўлиб, маъжун ихтиёр қилганда, Мулло Ёрак панжгоҳда мухаммас даврида боғлагон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарга машғултуқ қилмайдур эдим. Манга ҳам дағдаға бўлди, бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била чоргоҳ савтини боғладим. Нечунким, маҳаллида мазкур бўлғусидур”.²⁹⁸

Ўша 1519 йили Боғи Вафода бўлиб ўтган ушбу ўтириш ҳақидаги мухтасар қайддан кўп нарсаларни илғаб олиш мумкин. Аввало шуки, мажлис нуқул мақомхонлик руҳида ўтган. Унда Мулло Ёракнинг қабатида яна бошқа чолғучилар ҳам бўлган бўлиши керак. Бобур уларни эсламайди, чунки мақсади Мулло Ёракнинг моҳир бастакорлигини қайд этишдир. Бобур бастакорнинг “Панжгоҳ” мақомининг мухаммаси йўлида ижод қилган куйини “яхши нақш боғлабтур” деб ижобий баҳолайди. Бинобарин, Бобур мақомни жуда яхши билган, чуқур тушунган. Унинг гапларидан илгари мусиқа билан мунтазам шуғулланганини, ҳарбий юришлар сабабли неча маҳал қўли тегмаганини, Мулло Ёракнинг нақшидан илҳомланиб кетиб қўлга соз олгани ва “чоргоҳ” мақомига бир савт боғлаганини аниқ билиб оламиз. Демак, Бобур шунчаки созанда эмас, уста бастакор ҳам. Мулло Ёрак ўз нақшини илгари басталаган, Бобурга чалиб эшиттирган, холос. Бобур эса ўз куйини ўша тобда басталаган, шундай басталаганки, ўз даврида машҳур бўлиб кетган. Бундан Бобурнинг нақадар катта мусиқа қобилиятига эга бўлганини тасаввур қилиш мумкин. Бугина эмас. Бобур мусиқа назарияси билан ҳам махсус шуғулланган.

“Бобурнома”ни кўчирган хаттот: “Ул подшоҳ мусиқий илмидан ҳам хабари бор эди”, — деб ёзади.²⁹⁹ Бошқа манбалардан Бобур чиндан ҳам “Рисолаи мусиқа” ёзгани маълум. Аммо афсуски, ҳозирча мазкур рисола топилмаган.

Хуллас, Бобур мусиқанинг уч таркибий қисми — созандалик, бастакорлик ва мусиқа илмидан яхши хабардор бўлган, созанда ва гўяндаларни юксак қадрлаган, шароит ва кайфиятига қараб соз ва нағма аҳли иштирокида гурунг ва базмлар уюштириб турган.

“Бобурнома”ни варақлар эканмиз, XV-XVI асрларда Марказий Осиё минтақасида расм бўлган томошалар ҳақида яхши тасаввурга эга бўламиз. Бобур отаси Умаршайх, шунингдек, Мовароуннаҳр ва Хуросонда подшолик қилган темурийлар Султон Аҳмад Мирзо, Султон Маҳмуд

Мирзо, Бойсунғур Мирзо, Хусайн Бойқаро ҳақида, юртлар, кентлар, урф-одатлар ҳақида батафсил ҳикоя қиларкан, санъат ва санъаткорлар тўғрисида ҳам йўл-йўлакай маълумот бериб боради. Шулардан англашиладики, Бобур замонида уч тоифа томошалар расм бўлган экан: хилват суҳбатлардаги томошалар, тўй ва бошқа оилавий маъракалардаги базм томошалари ва турли байрамларда уюштирилладиган майдон томошалари. Хилватона томошалар юқорида тилга олинди. Бобур майдон томошаларидан куштигирлик (кураш), қабоқ ўйин ҳақида кўп маълумот берадики, бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз. Оилавий маросимлар билан боғлиқ томошаларга Хумоюннинг туғилиши шарафига Кобулдаги чорбоғда ўтказилган базмни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Тўй 1508 йил 13 мартда бўлиб ўтган. “Хейли яхши тўй бўлди”, — деб ёзади Бобур, бироқ тафсилотини бермайди.³⁰⁰ Аммо биз “Бобурнома”га чизилган расмларнинг биридан тўй базми қандай ўтганини билиб оламиз.

Расм 1573 йили Бобур ҳаётини яхши билган кишилар маслаҳати асосида чизилган, шу боис уни ишончли манба сифатида қабул қилиш мумкин.

Тасвирда боғ, чинор остидаги супачада Бобур ва яна икки мўйсафид ўтиришибди. Олдиларида дастурхон. Бобур тирсаги билан болишга суянган. Сўл томонда тўрт мулозим тик туриб Бобурга хизмат қилмоқда. Супа олдида майдон бўлиб, ўртасидаги мўъжазгина фавворадан сув сочилиб, икки томондаги ариқчалардан оқиб кетмоқда. Майдоннинг атрофида санъаткорлар: ўнг ёнда тўртта аёл — уч созанда (иккитасининг кўлида доира, биттасида дудук) ва 25-30 ёшлардаги тўладан келган раққоса. Ўйин ҳолати. Раққосанинг устида сариқ кўйлак, елкасига оқ рўмол ташлаган, бошида пат қистирилган сариқ қалпоқ, қўлларида қайроқлар, оёқлари яланг. Бўйнида уч шода марварид, белига боғланган занжир камарнинг бир қисми чиройли осилиб турибди. Билаклари ва оёқларида кўнғироқчалар. Раққоса қўлларини кенг ёзиб, бир кафтидаги қайроқларни уриб, иккинчи кафтидаги қайроқларни ёзиб турибди. Боши сал орқага ташланган. Бир оёғи ерда, иккинчи оёғи кўтарилган. Сўл ёнда бешта эркак санъаткор: учта созанда (уд, сурнай, қўш ноғора), қарсак чалаётган ашулачи ва қўлларига узун қилич ушлаб ўйинга тушаётган соқол-мўйловли раққос. Унинг эгнида жигарранг камзул, енглари тирсагигача шимарилган, белида шокилали белбоғ, бўйнида қизил рўмол, бошида пат қистирилган дастор, оёғида мукки, тиззасидан келадиган сариқ лозими кўриниб турибди. У бизга тескари, чап кўлини ёзиб, ўнг кўлини қайириб, ўнг оёғини кўтарганича орқага олиб

ўйнамоқда. Унинг ҳолатини ҳозиргина биз томонга қараб турган-у, илкис қиз томонга ўтирилган, деб изоҳлаш мумкин. Шу сабабли оёқлари белигача биз томонда, белидан юқори қисми айланган. Қуйироқда лашкарбошилардан бири унга маҳлиё бўлиб қараб турибди.³⁰¹

Шубҳасиз, расмда тўй томошаларининг бир кўринишигина ўз аксини топган, холос. Боғнинг бошқа майдонлари ва гўшаларида ҳам кулги-ўйин бўлиб ўтган. Балки, кураш, кўчқор уриштириш, масхарабозликлар бўлгандир. Аммо, расмга қараганда, Бобур қошида асосан рақс томошалари кўрсатилган. Қизиги шундаки, мазкур базмда ҳам эркак, ҳам аёл санъаткорлар қатнашган. Тасвирдан улар бир-бирларини кузатиб тургандай, раққос билан раққоса эса ўзаро мусобақа қилаётгандай тасаввур туғилади: раққос билан раққоса — иккаласи битта рақсни ижро этган, деб бўлмайди. Аммо усуллари, суръати, ҳаракатларининг жўшқинлиги билан улар ўйнаган рақслар бир-бирига ўхшаган бўлиши мумкин. Раққоса қайроқлар ва кўнғироқчалар билан созандалар усуллари кувватлаб, тез ва қайнаб ўйнаган бўлса, раққос тезкор усулларда қўлларидаги қиличларини турли шаклларда ишлатиб, айланиб, қалтис ва жанговар ҳаракатлар қилиб, ўтириб-туриб, тўлиб-тошиб ўйнаган.

Ҳа, Заҳриддин Муҳаммад Бобур буюк ҳуқмдор, мард ва довиюрак лашкарбошигина эмас, айни чоқда гўзалликни бутун қалби билан идрок этган, қадрига етган мумтоз санъаткор ҳам. У хассос шоир ва носир, истеъдодли созанда, ширинзабон зариф. Бобурнинг олимлигини — элшунослиги, шеършунослиги, мусиқашунослигини айтмайсизми. Кўпгина тилларни пухта билиши, таржимонлиги-чи? Умуман, Бобур қайси ишга қўл урмасин, ўша соҳада иқтидорини намойиш қила олган. Унинг тархи билан бунёд бўлган ўнлаб боғлар, сайргоҳлар, қасрлар, масжиду мадрасалар, ҳовузлар, ариқларни бир эсланг.

Бобур қаерда бўлмасин, ўз атрофига фозиллар, шоирлар, санъаткорларни йиғиб, уларга мураббийлик ва раҳнамолик кўрсатган. Ҳунар аҳлини юксак қадрлаган. Шу йўл билан ҳам Мовароуннаҳрда, “Кобул улуси”да, Ҳиндистонда санъатлар тараққиётига муҳим ҳисса қўшган.

ЗАРОФАТ ИЗЛАРИ

Маълумки, “Бобурнома” Бобурнинг ўн икки ёшда подшо бўлгани, қадрдон Фарғона вилоятининг таъриф-тавсифи билан бошланади. Вилоят пойтахти Андижонни Бобур меҳр билан таърифлайди. Жумладан, “Эли туркдур, — деб ёзади у. — Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била ростдур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Хирийда нашъу намо толибтур, бу тил биладур”.³⁰² Бундан ўша даврдаги Андижон аҳолисининг жонли тили адабий тил билан бир экани, Алишер Навоий Ҳиротда шу тил билан шухрат қозонгани аён бўлади. Бобурнинг туркини (ўзбек тилини) пухта билгани, ўз ижоди билан уни тарғиб этгани ҳам ана шундан. Умрининг кўпгина қисми гарчи ўзга юртларда кечган, Самарқанд, Кобул ва Ограда тахтларда ўтириб, юрт сўраган, салтанатлар қурган подшоҳ бўлса-да, Бобур ҳеч қачон она юрти Андижонни, Фарғона водийсини унутмаган, Андижоннинг тили, урф-одатлари, маросимлари, томошаларини дилига жо қилган; ҳавоси, табиати, ноз-неъматларини бир умр қумсаб ўтган. Бир умр Мовароуннаҳрга қайтиш, жонажон Андижонининг ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиш орзуси билан яшаган, бироқ бечора ниятига етолмай, армонда кетган.

1503 йил бошида Бобур Фарғона вилоятидан Ҳуросонга яхши ва ёмон кунларида жонига ора кирган “икки юздан кўпроқ, уч юздан озроқ” энг садоқатли, синашта ва яқин кишилари билан йўл олади.³⁰³ Улар асосан Андижондан бўлишган. Бобур барча юришларида, жангу жадалларида, давлатни идора қилишда уларга таянган. Шу билан бирга мазкур амирлар, беклар, мусоҳиблар, санъаткорлар, қариндош-уруғлар Бобурни она юрти билан боғлаб турувчи кўприк вазифасини ўтаганлар. Улар иштирокидаги суҳбатлар, машваратларда Андижон тили, урф-одатлари, муомилалари устивор, Фарғонадан етишиб чиққан санъаткорларнинг мавқеи баланд бўлган. Аммо Бобур мансабларга тайинлашда, ер-мулк тақсимоотида амирзодаларни устун қўйган, юртдошларига бошқалардан фарқ қилувчи имтиёзлар бермаган. Шунга қарамасдан, фанимлари ғийбат қилиб туришган экан. “Бобурнома”да шу тўғрида қизиқ маълумот бор: Кобул давлатига ҳукмрон бўлгач, Бобур Жаҳонгир Мирзо, Носир Мирзо ва баъзи бекларни вилоят ва туманларга ҳоким қилиб тайинлайди, сарсон-саргардонликларда бирга бўлиб келган бекларга, йигитларга эса кентлар ва қишлоқларни беради, лекин барибир гап чиқади. “Ёлғиз бу эмас, — деб ёзади Бобур куюниб, — ҳар

қачонким, тенгри таоло давлете берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва Андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедурким, ҳамиша эл мени ғийбат қилурларким, бойиридин ва Андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким: “Душман не демас, тушга не кирмас”.³⁰⁴

Бобурнинг гувоҳлик беришича, Кобул вилоятида одамлар ўн бир-ўн икки тилда сўзлашганлар. Шу қаторда ўзбек тилида ҳам. Ҳирот вилоятида ҳам шундай. Ҳиндистон шаҳар ва қишлоқларида эса тиллар ва шевалар ундан ҳам зиёда бўлган. Мана шундай бир лисоний шароитда Бобур она тилини сақлабгина қолмай, ўз ижоди орқали, махсус айтишувлар, гурунглар ва базмлар уюштириш йўли билан уни муайян даражада ривожлантиришга эришган. Ўз хослари ва ичкилари билан бўлган суҳбатлар, гурунглар, машваратлар, базмлар асосан ўзбек тилида олиб борилган, деб ўйлаймиз. Яқинлари билан кўпинча шу тилда ҳазил-мутойиба қилган.

Маълум бўлишича, Бобур ҳазил-мутойиба қилиб юрувчи кишилардан бири Дарвеш Муҳаммад сорбондир. Бобур уни “хослар таянчи, итхос эгаларининг зубдаси (сараси) деб атайди”.³⁰⁵ Кобул ва унинг атрофидаги сайиргоҳларда бўлган суҳбатлар Дарвеш Муҳаммадсиз ўтмаган. Мазкур суҳбатлар одатда чоғир, шароб ичиш, кайфу сафо билан ўтган. Дарвеш Муҳаммад ичмаган, лекин улфатлар билан чақчақлашиб ўтирган. Гулбаҳор номли манзилдаги бир суҳбатда ёш Дарвеш Муҳаммад ичмай ўтиради, сипоҳиликни тарк этиб, Дарвеш бўлиб олган, кекса Қутлуғ Хожа кўжалтош эса ичади. Ушбу тескари ҳолатни кузатиб турган Бобур Дарвеш Муҳаммадга туркича лутф қилади:

— Қутлуғ Хожанинг соқолидан уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллиқ, ҳамиша чоғир ичар. Сен сипоҳи ва йигит ва қопқора соқоллиқ, ҳаргиз ичмассен, не маъний.³⁰⁶

Албатта, Дарвеш Муҳаммад подшоҳ лутфига жавоб берган бўлса керак, бошқалар ҳам бу ўзига хос айтишмага кўшилгандир. Айтишув “дарвеш” ва “соқол” мавзулари бўйича олиб борилган, деб ўйлаш мумкин. Дарвеш Муҳаммад, гарчи оти Дарвеш бўлса-да, кўриниши, ёшлиги, қора соқоллиги билан сира дарвешга ўхшамайди, бироқ тоиблиги (ичмаслиги) билан таркидунё қилган дарвешни эслатади. Дарвеш хирқасини кийган, соқоли оптоқ оқарган Қутлуғ Хожа эса расмана дарвеш бўлса-да, йигитлар қаторида улфатчилик қилиб, маст бўлиб ўтиришига қараганда, дарвешликдан узоқ. Савол-жавоблар шу мазмунда давом этган бўлса керак.

Бобур суҳбатлари аксар шеърхонлик, зарофат билан, нозик муомилалар билан, одоб доирасида дилхушлик билан ўтган.

Ғазалларидан бирида шундай сатрларни ўқиймиз:

Туну-кун бирла бутун мажлиси асру хуш эди,

Мажлис аҳли бори дилхоҳу бори дилкаш эди.

Бирининг сўзи эди хубу латифу рангин,

Не паришону не бемаънию не чирмаш эди.

Яхши май йўқ эдию, нашъаи май яхши эди,

Нохуш эл йўқ эдию асру ҳавойи хуш эди.

Бори аҳбоб эди ҳозир, бори асбоб эди жамъ,

Созу хонанда била нуқту майи беғаш эди.

Барча таъзим қилиб бир-бирига мастона,

Гоҳ бошда оёқ эрди, гоҳ оёқда бош эди...³⁰⁷

Маълумки, Бобурнинг шеърлари одатда муайян вазиятда, аниқ бир воқеа, ҳолат, кайфият ифодаси сифатида яратилган. Юқоридаги ғазал ҳам кўнгилли бир йиғиндан сўнг (балки ўша мажлис жараёнида) тўқилган бўлиб, унда Бобурнинг аҳбобларнинг ширин, латиф ва рангин сўзларидан, хуш ва нашъали кайфиятидан, созанда ва хонандаларнинг куй ва қўшиқларидан, ўзаро ҳурмат ва эҳтиромлардан олган таъсиротлари ўз аксини топган. Замонлар ўтиши билан ғазал умуман Бобурнинг инсон ҳақидаги бадиий-фалсафий умумлашмаси даражасига кўтарилган.

Темурий шоҳлар, шаҳзодалар, Бобур Мирзонинг қуршови сўзга, суханпардозликка жуда катта эътибор берганлар. Чиройли таъриф ва ташбиҳлар, мазмундор қочиримлар, сўз ўйинлари, ўткир киноялар ва рамзлар, ҳазил ва ҳажвлар уларнинг диққатидан четда қолмаган. Бобур ҳам бундай айтишувлардан завқланган. “Бобурнома”да муҳрланиб қолган зарофат намуналари ҳам шундан далолат беради. Аммо баъзан чуқур ўйламай айтилган бир гап, ҳазил одамларни бир-бирига ғаним қилиб кўйиши, кўзланган умумий ниятни пучга чиқариши мумкин.

Бобур худди шундай бир воқеа ҳақида афсусланиб ёзади. Жаҳонгир Мирзо Бобурга қўшилиб, Кобул давлатини мустаҳкамлашга унга кўмак бера бошлаган, бундан Бобур мамнун бўлиб юрган бир пайтда, Жаҳонгир Мирзо дабдурустдан ажралиб уруғ-аймоғи билан Бомён тарафга кўчиб кетади. Сабаби кейин маълум бўлади. Жаҳонгир Мирзо бедонани бургут билан тутишни яхши кўраркан. Шунда атрофдагилар: “Олдиму, олдиму?”, — деб қичқиришади. Ўша атрофда турган Қосимбек: “Ғанимни мундоқ забун қилғонда, қачон қўяр-олур”, —

дейди.³⁰⁸ Бу сўз Жаҳонгир Мирзога наштардек қадалади, негаки Қосимбек Бобурни бургутта, Жаҳонгир Мирзони бедонага қиёс қилган эди. Қосимбекка бошқалар ҳам кўшилган. Бобурнинг “яна бир-икки бундин хароброқ ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар” деган гапи шунга ишора.³⁰⁹

Жаҳонгир Мирзонинг алам қилиб, аразлаб, кўч-кўчмонини ортиб кетиб қолганича бор. Чунки Қосимбек шунчаки ҳазилкаш эмас, сўз устаси бўлган. Бобурнинг таърифлашича, Қосимбек қавчин — қадимий Андижон кўшин бекларидан. Умаршайх Мирзонинг эътиборли амирларидан бири, кўп йиллар Бобур Мирзо эшигида соҳиб ихтиёр, Ҳумоюнга бек атка, мардона, “ройи ва тадбири бисёр яхши” кишидир. Ушбу фазилатлари учунгина эмас, зарифлиги учун ҳам Қосимбекни аслзодалар хуш кўрганлар. “Хейли мутояба қилур эди, — деб ёзади Бобур. — Бовужудиким уммий эди, хуштабъона зарофатлар қилур эди”.³¹⁰ Мана шундай ҳазил-мутойибага уста одамнинг оғзидан чиққан аччиқ киноя атрофдагиларда кулги уйғотиб, Жаҳонгир Мирзони мулзам қилган бўлиши турган гап.

Қанча узоқ ва машаққатли бўлмасин, Бобур она юрти Андижон, умуман Фарғона ва Самарқанд вилоятлари билан алоқасини узмаган. У Кобул давлатини ўрнатгач, Мовароуннаҳрдан кўпгина олиму фозиллар, қариндош-уруғ келиб, унинг юксак марҳаматлари ва илтифотларидан баҳраманд бўлганлар. “Бобурнома”да бу тўғрида маълумотлар анчагина.

Бобур Андижон лафзига асосланган ўзбек адабий тилини тоза сақлаш ва бойитишга, ўз муҳитида жонли ўзбек тилидан кўпроқ фойдаланишга алоҳида меҳр-муҳаббат билан интилар экан, бошқа тилларга ҳам ҳурмат билан қараган, тил билишни олий фазилат деб ҳисоблаган. Унинг ўз она тилидан ташқари форс, тожик, мўғул, араб тилларини мукамал билган, Бобурий хатини ихтиро қилган, форс тилида фармонлар, хатлар ёзган, мазмундор шеърлар тўқиган. Бобур одамларни тилига, наслига қараб эмас, садоқати, мардлиги, танглигига қараб ажратган. Унинг кенг миқёсда ўтказилган мажлислари, машваратлари ва базмларида турли тиллар ва лаҳжалар янграган. Фақат Бобур қайси тилда бўлмасин, соф ва бамаъни сўзлашни тарғиб қилиб, аралаш-қуралаш лавзларни ёқтирмаган, деб уйлаймиз.

Чунончи. 1519 йилда Одинапур яқинидаги Боғи Вафода ўтган бир йиғинда Бобур махсус соф сўзлаш мусобақаси уюштирган экан. Аввалида ким соргча (форсча) айтса, товонига аёғ ичсин, сўнгра ким туркича (ўзбекча) айтса, аёғ ичсин, деб шарт қўяди. Иккала ҳолда ҳам кўп

киши енгилари.³¹¹ Бобур ушбу тортишувни “мутояба” деб атаиди. Лекин бу шунчаки ҳазил эмас, мақсадли айтишмадир. Мақсад — қайси тилда бўлмасин, соф сўзлашга интилиш. Албатта, гап бадий айтишув ҳақида бормоқда. Бобурнинг ким “сортча айтса”, ким “туркича айтса” дегани шунга ишора. Ўтиришда ҳар ким ўз қизиқиши, билими доирасида келишилган тилда шеър ёки латифа айтган, ҳикоя қилган, бадихагуйлик билан ўзининг зарофатда эришган ютуқларини намоён этиган бўлса ажаб эмас.

“Бобурнома”ни варақлар эканмиз, ўнлаб зарифлар, шеърхон ва қиссахонларнинг исми шарифларига кўзимиз тушади.

Умаршайх қуршовида Мир Ғиёс деган киши бўлган. Бобурнинг тоғаси, Султон Абусаид Мирзо, сўнг Умаршайх эшигида, Умаршайх вафотидан сўнг, Султон Маҳмуд қошида хизмат қилган. “Кулагач ва ҳазол киши эди”, — деб таърифлайди уни Бобур.³¹² Мир Ғиёс Вайс Лоғарий билан мусоҳиб экан.³¹³ Бундан баъзи суҳбатларда Мир Ғиёс билан Вайс Лоғарий муайян мавзуда бир-бири билан тортишган деб тахмин қилиш мумкин.

Бобур Султон Маҳмуд Мирзо амирларидан бўлмиш Айюб деган кишини ҳам “ҳазол ва ҳарроф эди” деб таърифлайди.³¹⁴

Айниқса, Ҳусайн Бойқаро қуршовида сўз усталари, зарифлар кўп экан. Бобур беклар орасида ҳам зарофат бобида шухратли кишилар бўлганини қайд этади. Жумладан, Жаҳонгир барлос ҳақида ёзади: “Ҳаракат ва саканоти зарофат ва латофат била эди, Хушмаош киши эди... Бадмузаамон Мирзонинг мусоҳиби эди”.³¹⁵ Мирзо Аҳмад Али Форсийни “агарчи шеър айтмас эди, хуштаб ва шеършунос ва зариф ва ятимча киши эди” деб тарифлайди.³¹⁶

Ҳусайн Бойқаро садрларидан бири, асли андижонлик Мир Сарбараҳна ҳақида Бобур жуда илиқ гап айтади: “Ғолибо мутасайиддур, бисёр хушсуҳбат ва хуштаб ва ширин калом киши эди”.³¹⁷ У Алишер Навоийнинг бу шахс тўғрисидаги баҳосини қарийб айнан қайтаради. Мир Сарбараҳна — “хуштаб ва хушмашраб ва хушсуҳбат ва ширин калом кишидур”, — деб ёзган эди Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарининг тўртинчи мажлисида.³¹⁸ Мир Сарбараҳна ўзига яраша шоир бўлиб, “Ҳамза” қиссасини, рубоийлар ёзган экан. Алишер Навоий Мир Сарбараҳнанинг форсча рубоийларидан бирини келтиради-ю, бироқ унинг шоирлик қобилиятига баҳо бермайди. Бобур “Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг даҳли ва сўзи муътабар ва санад эди” десада, Мир Сарбараҳнанинг қиссасозлигини тан олмайди. Шундай қилиб,

Навойй ҳам, Бобур ҳам Мир Сарбараҳнани зариф сифатида қадрлайдилар. У зарофат бобида юксак даражага эришиб, ҳатто янги жанр пайдо қилган экан. “Ғоят шўҳ таълиғидин тирзик (таъкид бизники — М. Қ.) айтмоқ қондасин Мир пайдо қилди. Бовужуди бу гоҳ-гоҳ яхши тирзиқлар ҳам навиш қилурлар..”, — деб ёзади Навойй.

Ўша даврда яшаган Мавлоно Шайх Ҳусайн ҳам суҳанпардозлик соҳасида танилган. “Бобурнома”да бу тўғрида қуйидагиларни ўқиймиз: “Ҳикамиёт ва ақлиёт ва калом илмини ҳўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, диққат билан гўфтугу қилмоқ анинг ихтироидур”.³¹⁹ Мавлоно Шайх Ҳусайн айниқса Султон Абусаид Мирзо даврида эътиборли бўлган. Ҳусайн Бойқаро замонида “мундоқ беназир кишига ихсонатлар тегурдилар”, — деб афсусланади Бобур.

“Бобурнома”да Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадиий, Мир Муртоз каби зарифлар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.

Кўпгина султонларнинг хос қиссахонлари бўлган экан. “Бобурнома”да 1525 йилда жанглардан бирида ҳалок бўлган Ҳумоюн Мирзонинг қиссахони ҳақида маълумот бор.³²⁰ Бобур унинг номини айтмайди. Ўша йиллар Бобур қошида Мулло Муҳаммад Парғарий деган бир суҳандон киши юрган, Ҳумоюннинг қиссахони шу бўлиши ҳам мумкин.

САНЪАТ ТАРИХИ САҲИФАЛАРИ

“Бобурнома”да йул-йўлакай бўлса-да, санъат ва ҳунармандчиликнинг кўпгина турлари, шу жумладан, мусиқа ва томошалар юзасидан берилган маълумотлар тасаввуримизни хийла бойитади. Баайни санъатимиз саҳифаларини варақлагандай бўламиз. Айниқса, унда ўз даврида каттакон ҳудудда шуҳрат қозонган ўнлаб мумтоз ва ҳавасманд санъаткорларнинг номлари ёзилиб қолдирилганки, бу бобокалонимиз Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг санъат тарихидаги буюк хизматидир.

Бобур Андижон шаҳрини таърифлар экан: “Элининг орасида ҳусн хейли бордур”, — деб ёзади.³²¹ Бу ўринда “ҳусн” санъатчи маъносини англатади. Шунинг кетидан “Юсуф Хожаким мусиқида машҳурдур, Андижонийдур” деб санъаткор номини эслаши ҳам бежиз эмас. Бобур Андижондан етишиб чиқиб, бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонда танилган, мусиқада Алишер Навоййга устозлик қилган энг машҳур созанданигина тилга олади, бошқалар ҳақида, афсуски, ҳеч нима демайди. Алишер Навойй: Хожа Юсуф Бурхон “мусиқий илмин ҳам

яхши билур эрди ва фақир мусиқий фанида анинг шогирдимен”, — деб ёзади.³²² “Мажолис ун-нафоис”даги ўша маълумотга кўра, у художўй ва покиза киши бўлиб, кўпроқ ўз шеърига мусиқа боғлаган экан. Аниқроғи, Хожа Юсуф Бурхон ўз шеърига ўзи куй басталаб, ўзи ижро этган, яъни кенг кўламли қобилият эгаси — ҳам шоир, ҳам созанда, ҳам бастакор, ҳам ҳофиздир. Ўз отаси Умаршайх Мирзо бекларини таърифлар экан, Бобур Хожа Хусайнбек номли “одми ва фақир киши”ни тилга олиб, “ул замон дастури била иччуларда кўшиқларни яхши айтур экандур”, — деб таърифлайди.³²³

Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзонинг бекларидин бўлмиш Сайид Юсуф ўғлоқчи яхши қубузчи сифатида, Дарвешбек “мусиқий илмидин бохабар”, соз ҳам чалган, таъби назми бор киши сифатида қайд этилади.³²⁴

Бобур Хусайн Бойқаро даврига алоҳида эътибор беради. “Султон Хусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, — деб ёзади Бобур, — аҳли фази ва беназир, элдин Хуросон, бетаксис Ҳирий шаҳри мамлу эли. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллиғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай”.³²⁵ Мана шу фикрнинг исботи сифатида шайх ул-ислом Сайфиддин Аҳмад, Мулла Усмон, Мулло Масъуд Шервоний (Жомийнинг шогирди), Мир Жалолиддин Муҳаддис, Мир Атоулло Машҳадий, Қози Ихтиёр каби фозиллар; Мавлоно Абдураҳмон Жомий, Шайхим Суҳайлий, Хусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфий Бухорий, Абдулло, Мир Хусайн Муаммой, Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадий, Оҳий, Муҳаммад Солиҳ, Шоҳ Хусайн Комий, Ҳилолий, Аҳлий каби шоирлар, хаттот Султон Али Машҳадий, мусаввирлардан Беҳзод ва Шоҳ Музаффар номларини ҳурмат-эҳтиром билан тилга олади. “Аҳли нағма” хусусида алоҳида тўхталади.

Қонун чолғусида ҳеч ким Хожа Абдулло Марворийдек машҳур бўлмаган, деб таъкидлайди.

Уд асбобида икки киши — Кул Муҳаммад билан Хусайн отли созандалар катта маҳоратга эришган эканлар. Уларнинг номларига “Удий” таҳаллуси қўйиб аталиши ҳам шундан нишонадир. Бобур, айниқса, Хусайн Удийга қойил қолиб, “удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди”, — деб таърифлайди.

Кул Муҳаммад Удий ғижжак ҳам чалган, лекин Шоҳқулий ғижжакчидай маҳоратга эришмаган экан.

Бобур Шайхий Нойи деган созандани алоҳида ажратиб курсатади. Унинг гувоҳлик беришича, Шайхий найдагина эмас, уд ва ғижжакда ҳам беазир экан. Бадиуззамон Мирзонинг мажлисларидан бирида Шайхий билан Кул Муҳаммад ўртасида баҳс бўлиб ўтади: Шайхий найда бир куйни чиройли қилиб чалади, сўнгра Кул Муҳаммаддан шу куйни ғижжакда чалишни сўрайдилар. Кул Муҳаммад яхши чала олмайди, лекин тан бермай, “ғижжак ноқис соз” деб баҳона қилади. Шунда Шайхий Кул Муҳаммаднинг қўлидан ғижжакни олиб, ўша куйни ғижжакда “хуб ва покиза” чалиб берган экан.³²⁶

Бобур мусиқадаги чолғучилик, ҳофизлик ва бастакорликни ажратиб қайд этади. Хусайн Удий созда ўзига ўзи жўр бўлиб ашула айтган. Аксар созандалар куй басталаган. Бобур бундайларни “мусанниф” деб атади. Улар ўн икки мақом йўлида ижод қилганлар. Кул Муҳаммад мусанниф сифатида кўплаб куйлар яратган бўлса-да, бироқ пешравда шуҳрат қозонган экан. “Аҳли нағмадин ва аҳли создан ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлагон эмастур. Пешравдин ўзга ишларда мунча эмастур”, — деб ёзади Бобур.³²⁷ Шоди деган хонанданинг ўғли бўлмиш Фулом асосан бастакорлик билан шуғулланган, соз чалган, албатта, бироқ созандалар дастасига қўшилмаган. Фулом Шодий хусусида “яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча нақш ва савт боғлар киши йўқ эди”, — деган сўзларни ўқиймиз. Маълум бўлишича, Шайбонийхон изни билан Фулом Шодий Қозон хони Муҳаммад Амин қошига юборилган экан.³²⁸ Шоҳқулий ғижжакчи ҳам “ҳейли нақш ва пешрав” ижодкор сифатида тилга олинади. Бобур яна Паҳлавон Муҳаммад Бусаид, Мир Азу, Биноийни ҳам ўзига яраша мусанниф сифатида қайд этади. Жумладан, Паҳлавон Муҳаммад Бусаиднинг “Чоргоҳ” йўлида ижод қилган бир яхши нақшгини эслайди.

“Бобурнома”ни варақлар эканмиз, Биноий ҳақида тўлиқроқ маълумотга эга бўламиз. Бобур Алишер Навоий билан Биноий муносабатларига ҳам етарли эътибор беради. Биноийнинг мусанниф даражасига етишувини ҳам Алишер Навоий билан боғлайди. Бобур шундай ҳикоя қилади: “Бурунлар мусиқийдин беҳабар экандур, бу жиҳатин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил Мирзо (Хусайн Бойқаро назарда тутилган — М. Қ.) Марвға қишлай борганда — Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирийда қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз Мирзо Ҳирий келганда, савт ва нақш ўтқарур. Алишербек таажуб қилиб, таҳсин қилур”.³²⁹ Бундан Биноийнинг ўтқир қобилиятга эгалити аён бўлади — мусиқадан

хабарсиз бир киши уч ой машқ қилиб, наинки чалишни ўрганади, балки бастакор сифатида ҳам яхши натижаларга эришади. Шоҳ олдида ўзи ижод қилган “савт ва нақш”ларни намойиш қилиш ҳазилакам гап эмас. “Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, — деб ёзади Бобур янада аниқроқ қилиб, — ул жумладин бар нақши бор, нуҳрангга мавсум. Бу тўққиз бангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур”.³⁰ Яъни Биноий ижод қилган нақш “Нуҳранг” бўлиб, “Рост” мақомига боғланган экан.

Энди Алишер Навоийнинг Биноийга дастлаб таъна қилишига келсак, шуни айтиш керакки, ўша замонда Ҳиротдами, Кобулдами, Самарқанддами, Андижондами, қаерда бўлмасин, кимки ўзини шоиру фозил санаса, мусиқани билиши шарт экан, негаки, мусиқа камолот белгиси ҳисобланган; ўзини ҳамиша юқори олиб юрган Биноий эса мусиқадан беҳабар, демаски, камолот эгаси эмас.

Алишер Навоийнинг таънаси ҳам, таънанинг Биноийга жуда қаттиқ ботиши ҳам шу билан изоҳланади. Шундан кейин Биноий ё тўхислигини исбот қилиб ўзини оқлаб олади ёки кемтиклигича мулзам бўлиб қолаверади. Биноий баркамоллигини исбот қилади: Алишер Навоий Биноий ижросида нақш ва савтларни тингларкан, аввалида ҳайрон қолади, сўнг таҳсин ўқийди. Зеро, Биноий жуда қисқа вақт ичида ақл бовар қилмас ютуққа эришган эди.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур зикр этилган ва тилга олинмаган кўплаб санъаткорларнинг камолга эришувида Алишер Навоийнинг жуда катта хизмат кўрсатганини айрича бир меҳр билан таъкидлайди. “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға, — деб ёзади Бобур, — Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қул Муҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми билан мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча биноий хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффоқ бўлмиш бўлғай”.³¹

Умуман, Бобур Алишер Навоийни чуқур ҳурмат-эҳтиром билан эслади. Унинг Навоийга берган таърифи лўнда, бироқ жуда пишиқ ва мумтоз таърифдир. Ундан Алишер Навоийнинг шахсиятини ҳам, ижодий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини ҳам, адабиёт ва санъат оламида тутган юксак мавқеини ҳам, мураббий ва муқаввийлигини ҳам билиб оламиз. Бу Бобурнинг гарчи Навоий билан шахсан учрашмаган бўлса-да, буюк шоир босиб ўтган йўлларда, айниқса, Самарқанд ва Ҳиротда бўлганида,

уни яхши таниган кишилардан сўраб-суриштиргангани, Навоий асарларини йиғиб, ўқиб юргангани курсатади. Навоий билан Бобур бир-бирларига китоб юбориб, бир-бирлари билан хат орқали алоқа қилиб туришган экан. Бобур Самарқандда ўз паноҳига олган шоир Биноидан Алишер Навоий хусусида кўп нарсаларни аниқлаб олган кўринади. Биноий таъриф-тавсифига тушиб келтирилган Навоий билан Биноийнинг ўзаро муносабатларига доир ва Навоий шахсиятининг айрим қирраларини ёритувчи бир-икки қизиқ маълумот (шатранж мажлисида икки шоир ўртасида бўлиб ўтган ва кейинчалик латифага айланиб кетган мутояба ҳамда Навоий тиши оғриганда боғлаган рўмолга тақлидан “Нози Алишерий” номида хотин-қизлар орасида шуҳрат топган кўк рўмолни қийиқ боғлаш одати) шундан далолат беради.³²

1506 йилнинг қиш фаслида Мурғоб ёқасида теурий султонлар Шайбонийга қарши бирлашиб курашиш маслаҳатига йиғилишади. Улар орасида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам бўлган. Мирзолар Хуросонда қишлаб, ёзда ҳужумга ўтишга қарор қилишади. Бобурга ҳам шундай таклиф бўлади. Азбаройи Ҳиротни кўриш мақсадида вақтинча таклифни қабул қилади. Бадиуззамон ва Музаффар Мирзонинг меҳмони сифатида Ҳиротда 20 кун туриб қолади. Бир кеча Поянда Султонбегим уйида, иккинчи кун Боғи Новада, яна бир кун Боғи Жаҳонорода бўлиб, қолган кунларни Алишер Навоийнинг “Унсия” номли ҳовлисида ўтказди. Бу ҳам бежиз эмас, Алишер Навоийга бўлган юксак эътиқод белгисидир. Бобур Алишер Навоий нафасини сезиш, изларини гавоф қилиш ниятида бўлган, албатта. “Унсия”да ётиб, Навоий қурдирган “Қудсия” жомеъ масжиди, “Халосия” мадрасаси, “Ихлосия” хонақоси, “Шифоия” касалхонаси, “Сафоия” ҳаммомини сайр қилиб, Навоийнинг қутлуғ сиймосини кўз олдида келтиради.

Ҳиротда Бобур бир куниниям бекор ўтказмайди, бормаган, кўрмаган жойи қолмайди. Юсуф Али кўкалтош ҳамроҳлигида отда, отдан тушиб сайр қилиб, шаҳардаги барча машҳур ва манзур боғларни, хиёбонларни, мақбараларни, масжидларни, мадрасаларни, дарвозаларни, бозорларни, ҳовузларни, кўприқларни, қоғоз ишлаб чиқарувчи жувозхонани айланиб чиқади. “Бобурнома”да ушбу қутлуғ жойлар номма-ном айтилади. Рўйхатдаги олтига манзил диққатимизни жалб этади: Неъматобод, Суфаи Тирандозон, Тарабхона, Кўшк, Муқаввийхона, Савсаныхона. Булар Ҳиротдаги томошагоҳлардир.

Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон Мирзонинг, Боғи Сафидда Музаффар Мирзонинг меҳмони бўлар экан, Бобур ана шу

томошагоҳларнинг баъзи бирларида Ҳирот соз ва нағма аҳлининг санъатидан баҳра олади. Унга, айниқса, Боғи Сафиддаги тарабхона ёқиб тушган бўлса керакки, ўз таассуротларини ёзиб қолдирган. “Тарабхона, — деб ёзади Бобур, — боғчанинг ўртасида воқе бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, вале ширингина имораттур, юқориғи ошёнида такаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт хужрадур. Ўзга бу тўрт хужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй доҳилидур, бир уйдурким, хужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишин йўсунлиқ бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввирдур, агарчи бу иморатни Бобур Мирзо (Абулқосим Бобур — М. Қ.) қилгандур, вале, бу тасвирларни Султон Абусаид буюргандур, масоф ва урушларни тасвир қилибдурлар”.³³ Шубҳа йўқки, тарабхона — бу деворларига сафар ва жанг тасвирлари туширилган ўзига хос томошахона, театр. Унинг ўзига хослиги шундаки, биринчидан, халқ томошаларини ҳисобга олиб қурилган (саҳна ўртада, томошабинлар атрофида), иккинчидан, кам сонли, сараланган томошабинларга мўлжалланган. Бобур Мирзо ташриф буюрган мажлисда у билан бирга Музаффар Мирзо, Султон Масъуд Мирзо, Жаҳонгир Мирзо, уларнинг маҳрамлари, мулозимларигина қатнашган, мажлисоро соқийлар кўлидан чоғир ичишган ва сархуш бир кайфиятда ўртада ўрнашган санъаткорларнинг куй ва кўшиқларини тинглаб, томоша қилишган. Шу кун “нағма аҳли”дан Ҳофиз Ҳожи, Жалолиддин Маҳмуд нойи, Шоди бача (чанг чалган), Миржон Самарқандий хонанда хизматда бўлишган.

Афтидан, уч киши (чанг, най, доира) соз чалган, Ҳофиз Ҳожи билан Миржон куйлаган. Бобур Мирзога Ҳофиз Ҳожининг ашула айтиш услуби ёққан, чунки у паст овозда, нафис ва юракдан куйлаган. Жаҳонгир Мирзонинг хонандаси ҳисобланган Миржон эса “баланд ва дурушт ва бемаза” айтган, бироқ ўтирганларга, Бобур Мирзога ҳам ёқмаган бўлса-да, Жаҳонгир Мирзо туфайли чидаб ўтиришган. Тарабхонанинг тузилиши ҳам паст овозда куйлашни тақозо этган бўлса керак. Ҳожи Ҳофиз ушбу хусусиятни ҳисобга олган, Миржон ҳисобга олмаган. Бунинг устига ўтириш анчайин расмий тусда бўлиб, асосан куй ва ашула тинглашган. Гарчи рақс устаси Шоди бача қатнашган бўлса-да, уйинга тушмаган. Бобур бошқа мирзолардан ажралиб Музаффар Мирзо таклифи билан унинг “янги қишлоқи уйи”га келганда, расмийчиликдан қутулиб, хийла очилган. У Музаффар мирзони бошқалардан ортиқ кўрган ва ўзини унга яқин тутган бўлса керак. Қишлоқи уйда Бобур Мирзо билан бирга юрган Юсуф Али кўкалтош рақста тушган, Музаффар Мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отли қуллари масхарабозлик

қилишган, жонак хонанда уларга мос қўлиқларни айтган, шунингдек, бир-икки маҳрам созанда жўр бўлиб турган. Бобур қапра ҳам ичмаган, аммо Музаффар Мирзога ва ўзига яқин кишиларнинг ўйинлари ва шўхликларидан димоғи чоғ, сархуш бўлиб ўтирган. “Бу уйга келганда суҳбат ҳейли гарм (иссиқ, қизиқ дегани — М. Қ.) бўлди”, — деб ёзади Бобур.³⁴

Бобур таассуротларидан шу нарса аниқки, Музаффар Мирзонинг ўзига хос томошагоҳи бўлиб, унда аҳён-аҳёнда ўз дастури билан дилларни хушнуд этиб турувчи санъатчилар дастаси фаолият кўрсатиб турган. Ўша маҳал Ҳусайн Бойқаро тахтида унинг ўғиллари Бадиуззамон билан Музаффар Мирзолар қўшсултон бўлиб бирга ўтирганлар. Шу сабабли Бобур уларнинг иккаласига ҳам бирдай меҳмон ҳисобланган. Иккала Мирзо Бобурнинг кўнглини олиш, зиёфат қилишда бир-биридан қолмасликка ҳаракат қилишган. “Бадиуззамон Мирзо Музаффар Мирзонинг меҳмондорлигини эшитиб, Боғи Жаҳонорода муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мени тилади”, — деб ёзади Бобур.³⁵ Бобур билан бирга борган кишиларни ҳам таклиф қилишади. Суҳбатда Бобур ўзини жиддий тутаяди, одамларига ҳам ортиқча шўхлик қилишга рухсат бермайди, чунки Бадиуззамонни оғасидек ҳурмат қилган. Санъаткорлар хизматда бўлишган, албатта. Аммо Бобур кимлар бўлганини ёзмайди. Фақат сочлари (ёки ясама сочлари) ораларига олтинсимон ингичка иплар ўралган ва бундан ғалати кўринган кишилар келганини айтади. Бобур уларни “муаллиҳлар” деб атайдди. Улар ўртадаги майдонда ҳар хил муаллақ, найранг ўйинлари кўрсатган бўлишлари мумкин. Чунки муқаввийхона — бу полвонлар курашга тушадиган усти ёпиқ майдон бўлиб, томошабинлар атрофида айлана ўтиришган; мана шу жойда баъзи-баъзида раққослар, масхаралар, найрангбозлар ва бошқалар ҳам томоша кўрсатиб туришган.

Боғи Жаҳонорода яна кўшк, савсанихона ҳам бўлган экан. Кўшк — бу тўрт томони очиқ, созанда ва хонандаларга мўлжалланган кўркам жой, деб ўйлаймиз. Савсанихона эса энг нодир ва бебаҳо буюмлар сақланадиган ажойибхона, унда ҳам баъзан хилват базмлар уюштирилиб турилган бўлса керак. Бобур уларни ҳам томоша қилган.

Бобур сайр қилган манзиллардан бири — Неъматобод Ҳусайн Бойқаро ҳиммати билан Паҳлавон Муҳаммад учун қурилган антиқа бир боғ бўлиб, унда ўз даврида тарабхона, муқаввийхона ва бошқа ўйингоҳлар ишлаб турган. Алишер Навоийнинг шаҳодат беришича, ўша боғда Паҳлавон Муҳаммад юзта полвонни, ўн-ўн бешта санъатчини

сақлаган, уларга таълим берган, лозим пайтларда полвонларни курашга солган, саз ва наъма аҳли иштирокида томошалар кўрсатган.

Дарвозаи Ироқнинг ташқарисида Суфаи Тирандозон деган жой бўлиб, унда камон отиш мусобақалари уюштирилган. Балки Бобур кўп маротаба тилга олган “қабоқ ўйин” ҳам ўша жойда ўтказилгандир.

Маълумки, “Бобурнома”да Ҳиндистон таърифи катта ўрин эгаллайди. Бобур Ҳиндистоннинг эллари, шаҳарлари, вилоятлари, табиати, деҳқончилиги, ҳайвонот ва набобат олами, гуллари, ўлчов бирликлари, саркорлари ҳақида, Ҳиндистон фатҳи давридаги олиб борилган жанглар, юз берган воқеалар тўғрисида муфассал ҳикоя қилади. Аммо туну кун ҳарбу жанг билан банд бўлганидан бўлса керак, “Бобурнома”да мусиқа, томошалар ҳақида бу даврга оид маълумот учрамайди. Бу даврда Бобур Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарош билан тошҳовуз, тошсупалар яшаш, Устод Алиқули билан катта тўп ва бошқа жангавор қуроллар ихтиро қилиш устида иш олиб борган. Ҳиндистонда ҳукумат ўрнатилгандан кейингина (1527 йил), Бобур бирмунча ўзига келиб, ижод қилиш, мусиқа тинглаш, томошалар кўриш ишгиёқи пайдо қилган кўринади. Чунончи, 1528 йили Бобур бир неча кун Гувалёрда дам олар, шаҳарнинг осори атиқаларини томоша қилар экан, ўзи солдирган чорбоғда ҳоким Раҳимдод боғида Гувалёрдан олти қуруқ наридаги Обшор деган истироҳат манзилида куй-қўшиқ тинглаган, ўйинчиларнинг чиқишларини томоша қилган. “Созандалар саз чолдилар ва гуяндалар нима айтдилар”, — деб ёзади Бобур.³⁶ Шундан бир-икки ҳафта ўтгач, Бобур Хожа Аҳрорнинг “Волидия” (ёки “Қасидаи Бурда”) асарини туркича назм қилишга киришади.

Ўша 1528 йили раби ул-охир ойининг олтисиди Аграда катта тўй ўтказилади. “Қизилбош ва ўзбек ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эдилар”, — деб ҳикоя қилади Бобур. — “Жамиъ салотин ва ҳавонин ва акобир ва умаро ондин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахтин, жинстин сочқилар килордилар”.³⁷

Сўнг маст туялар ва филларни оролда урушга соладилар, бир неча қўчқор уриштирадилар. Уларга куштигирлар беллашувни уланиб кетади. Майдон томошалари тугагач, “улуғ ош” тортилади. Шу орада қимматбаҳо инъомлар тарқатилади, хилъатлар, жуббалар, чакмонлар, тўнлар кийдирилади, камар ханжарлар тортиқ қилинади. Шулар ичида Ганг дарёсига яхши кўприк қурган Мир Муҳаммад Жолабон, Ҳожи Муҳаммад Баҳлул ва Вали Порсий деган паҳлавонлар ҳам бўлган. Бобур Андижон, Сўх ва Ҳушёрдан келган ватандошларини ҳам унутмаган. “Ош

тортилгандан сўнг фармон бўлдиким, — деб ёзади Бобур, — Ҳиндистонни бозигарлари келиб, ўюнларини кўрсаттайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсаттилар”.³³⁸ Бобур ҳинду найрангбозлари санъатидан лол қолади. Чунки улар камдан-кам бозигар ижро этадиган мураккаб машқларни кўрсатишган эди. Найрангбозлардан кейин қалин мотулар келиб, раққослик қиладилар.³³⁹ Бу ўринда “қалин” сўзи жуда кўп, тўп-тўп деган маънони билдиради. Шундан келиб чиқиб, шоҳона тўй баъзида турли вилоятлардан тўглаб келтирилган чинакам уста, маҳоратли раққосларнинг бир қанча тўплари қатнашган, деб хаёл қилса бўлади.

МАСХАРАЛАР, РАҚҚОСЛАР

“Бобурнома”ни варақлар эканмиз, Бобур замонида Марказий Осиё минтақасида расм бўлган анъанавий томоша санъатининг кўпгина турларидан воқиф бўламиз. Масхара, тақлид, мутояба, рақс, гўяндалик, муаллақ, “пойи чубин” (ёғоч оёқ), куштигирлик (кураш), “қабоқ ўйин”, чавгон, тирандозлик (ўқ ёй отиш), қўққор, туя, фил, кийик уриштириш, маймун ўйнатиш, шатранж ва нард ўйнаш шу жумладандир. Бизнинг давримиздаги тушунчалар билан ёндошадиган бўлсак, мазкур хилма-хил томошаларни театр, рақс, цирк санъатлари ва спорт деб қарашимизга тўғри келади. Темурий султонлар, Алишер Навоий ва Бобуршоҳ даврида ҳам бу соҳалар фарқланиб турган, албатта, лекин улар орасида қатъий чегара, тўсиқ белгиланган эмас. Зотан, ижрочиларнинг кўпчилиги истеъдодли, ҳар жиҳатдан малакали бўлганликлари сабабли санъат ва спортнинг бир неча турида ўзларини намоён қила олганлар. Бунга Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, тамоми аркони давлат, шаҳзодалар суйган Паҳлавон Муҳаммад фаолияти ёрқин мисол бўла олади. У созда, ашулада, рақсда, зарофатда, зикр-самоъда тенгсиз экан. Кураш илмида эса қиёси йўқ. Бундай кенг қўламли ижрочилар спорт ўйинлари ва томошаларини ҳам санъат билан омухта қилиб олиб борганлар.

Ўша даврдаги масхараларни, муқаллидларни, зарифларни, гўяндаларни, қиссахонларни, воизларни ҳозирги актёр тушунчасига киритишимиз мумкин. Айниқса, масхаралар малакали бўлишган. Улар ҳақида “Бобурнома”да баъзи инobatли қайдлар учрайди. Масхаралар тўғрисидаги маълумотга аввало Султон Маҳмудга берилган таъриф-тавсифда дуч келамиз. “Бад эътиқод киши эди, — деб ёзади Бобур. — Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфоф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бебок теграсида бор эди. Девон

бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанеъ ҳаракатлар қилурлар эди”.³⁴⁰ Бобур Хожа Аҳрорга қаттиқ эътиқод қилган, шу боисдан Хожа Аҳрорга қўл бериш у ёқда турсин, уни камситувчи, таҳқирловчи (“истихфоф” сўзи шундай маъноларни билдиради) Султон Маҳмуд Мирзони ёқлай олмас эди, албатта. Афтидан, Хожа Аҳрорни Султон Маҳмуд масхаралари мазах қилишган. Пирнинг таҳқирланиши ҳақидаги қайднинг масхаралар хусусидаги маълумотта уланиб кетиши ҳам шуни кўрсатади. Султон Маҳмуднинг Хожа Аҳрор билан муносабати, Пирнинг нима сабабларга кўра масхараларга нишон бўлганлиги бизга қоронғу. Бобур маълумотидан биз учун ойдини шуки, Султон Маҳмуд қошида масхаралар тўпи иш кўрган бўлиб, улар ҳам саройда (“девои бошида”), ҳам халқ олдидан (“халойиқ қошида”), хунук, беҳаё (“зишт ва шанеъ”) ҳаракат ва қилиқлар ишлатиб томошалар кўрсатишган экан. Уларнинг томошалари шунчаки кулгили, ҳазил-мазах эмас, ижтимоий мазмунли, аччиқ, ҳажвий бўлган кўринади. Хожа Аҳрордай бир мўътабар зотга тил теккизишлари ҳам шундан гувоҳлик беради. Афсуски, Бобур масхараларнинг номларини айтмаган. Шулардан бири Султон Маҳмуд амирларидан бири Айюб бўлса керак. Чунки Бобур “ҳаззол ва ҳарроф эди” дейди. Султон Маҳмуд унга: “Беҳаё!” деб мурожаат қилар экан.³⁴¹ Одатда масхаралар билан шундай муомала қилишган.

Бобур Мирзо теграида бундай масхаралар тўпи бўлмаган. Аммо у кўнгли тусаган пайтларда уларнинг томошаларидан, кулгиларидан бахра олиб турган. Унинг “Бобурнома”нинг у ер-бу ерида йигитларни “шўхлуққа солдук” деган иборалари, назаримизда, мана шундай масхараомиз ҳаракатларга, ўйинларга тааллуқлидир. Шундай кулги-ўйинлардан бири 1502 йилда Хўжанд дарёси бўйида бўлиб ўтган экан.³⁴² Кобул ёнидаги Гулкина деган “хилват гўша”да ҳам (1504 йил) Бобур ўз яқинлари билан бир неча вақт “ғалаба ловандликлар” қилади, яъни кулги-ўйин, шўхликка берилади, масхара ва муқаллидларнинг чиқишларидан завқланади.³⁴³ Кобул ўрдасида ҳам Бобожон Қанбузий, Мулло Муҳаммад Парғарий, Турди Муҳаммад, Гадоий Тоғойи ва бошқалар қатнашган бир мажлисда ҳам “шалойинлиқ” бўлади.³⁴⁴ “Шалойинлиқ” сўзи бу ўринда масхаралик, шўхлик маъноларини аниқлатади.

Негаки, “шалойин”, “шаломаст” деган сўзлар Қашқадарё шеваларида ҳамон учрайди ва улар “масхара” атамасининг эгизаги сифатида қўлланади. Афтидан, сўз бораётган мажлисда Бобожон Қанбузий билан Турди Муҳаммад масхара вазифасини бажаришган. Аҳли

мажлис уларга тегишган, улар жавоб қайтарган. Бобурнинг “ҳар тарафдин паришон гуфтугу қила кириштилар”, “Бобожон... ғалаба паришонлар айтти”, “шалойинлиқ хейли бўлди”, деган сўзлари шунга шама қилади.

Шалойин сўзининг малакали ижрочи маъносида қўлланишини бир ўринда Бобурнинг ўзи ҳам эътироф этади. “Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлиқ бошласа, кечгача тутата олмас эди”, — деб ёзади у.³⁵ Бобур Мирзо шахсан Мулло Шамсни кўрмаган; у туғридаги маълумот Мулло Муҳаммад Парғарий тилидан келтирилади. Мулло Муҳаммад Парғарийнинг ўзи ҳам, Бобурнинг ёзишича, ҳикоятда анча пургўй экан. Англашилиб турибдики, Мулло Шамс ҳам, Мулло Муҳаммад Парғарий ҳам кўпинча бир ўзи чиққан, ҳикоя қилган, бироқ ҳикояси кулги, масхара воситалари билан, овоз ва ҳаракатларни турлитуман қилиб, балки қўшиқ, ўйинлар қўшиб олиб борилган, гавдалантирилгандир. Мулло Шамсга берилган “эртаки шалойин” атамаси шундан келиб чиққан.

1520 йили Ламғон вилоятидаги Жигдалик деган манзилдаги ўтиришда ҳам тақлид ва масхарабозлик бўлган экан. “Аксар ичкилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадойи Муҳаммад хейли шалойинлиқ қилди”, — деб ёзади Бобур.³⁶ Биргина Гадойи Муҳаммаднинг номи қайд қилинади, холос. Бироқ матндан бошқа ижрочилар ҳам қатнашганига ишора бор. Бобур “аксар ичкилар” деганда шунини ҳам назарда тутган.

Ижрочилардан фақат Гадойи Муҳаммад эсланишига сабаб унинг маст бўлиб, Бобуршоҳ таъясига таянишидир, негаки Гадойи Муҳаммад, гарчи масхарабоз бўлса-да, ўзини бунчалик эркин, лоқайд тутиши фавқуллоҳда бир ноҳуш ҳодиса ҳисобланган.

“Бобурнома”да яна бир шалойин ҳақида гап боради. Бу энди аёл киши, яъни Хулхул энагадир. Гап шундаки, Бобур Кобулдаги Боғи Бинафшадан чиқиб, эрта тонгда Турдибек Хоксор деган маҳрамининг коризига боради, “хилват ва лавондона суҳбат” тайёрлаш учун унга юз шоҳруҳий беради. Коризнинг орқасида бир пуштада жой ҳозирланади. Турдибек бир кўза чоғир келтиради. Бундан Муҳаммад Қосим билан Шаҳода воқиф бўлиб қолиб, Бобур илтифоти ила суҳбатга қўшиладилар. Турдибек шоҳ билан улфатчилик қилиш орзусида юрган Хулхул энага ҳақида гапириб қолади. Бобур уни ҳам суҳбатга тиланг, дейди. Шоҳи деган қаландар билан яна бир коризлик рубобчини ҳам суҳбатга чорлашади. Шундай қилиб, ана-мана дегунча етти киши — тўртга улфат ва учта санъатчи тўпланиб, ширингина давра ҳосил бўлади. Ўтиришда

оти номаълум рубобчи соз чалган. Шоҳи Қаландар ҳофизлик қилган, Хулхул энага кулгили ҳикоялардан сўзлаган бўлса керак. Бобурнинг “Хулхул энага келиб, менга бисёр шалойинлиқлар қилди”, — деган гапи қисман шунни билдиради.³⁴⁷

Ҳиротдан, Балхдан, Самарқанддан ва бошқа шаҳарлардан ташриф буюрган кўпгина санъаткорлар — муаррих ва шоирлар, мусаввир ва хаттотлар, созанда ва гўяндалар, масҳара ва полвонлар ҳам Бобуршоҳ хизматида бўлишган. “Бобурнома”да бунга далиллар бисёр. Мана бир-икки мисол. 1520 йилда Ҳиротдан Кобулга Фиёс масҳара келган ва Бобур Мирзoning бир-икки мажлисида хизмат қилган бўлади.³⁴⁸

Ўша маҳалларда Самарқанддан оға-иниси билан келган Ҳофиз Мир котиб Бобур буюртмаларини бажариб юрган экан. Бобур унга Самарқандга қайтишга рухсат бериб, у орқали Пўлат султонга ўз девонини юборади.³⁴⁹ Ҳиндистонда ҳам Бобурни узоқ-яқиндан санъаткорлар келиб, муборакбод қилиб, ўз хунарлари билан уни хушнуд этиб туришган. 1528 йилда, масалан, Бобурга Аграда Ҳиротдан атайин келган Хондамир муаррих, Мавлоно Шиҳоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний мулозамат қиладилар.³⁵⁰

Фиёс масҳара Бобуршоҳнинг рухсати билан Шоҳ Ҳасан Шоҳбек томонидан унинг шарафига уюштирилган зиёфатда ўз санъатини намойиш қилади. Зиёфат Чинор боғида бўлиб ўтган ва унда Бобур Мирзо, Хожа Муҳаммад Али, Шоҳ Ҳасан, Юнус Али, Гадоий Тағойи ва яна баъзи беклар қатнашган. “Чанор борининг эшигида солғон суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида, — деб ҳикоя қилади Бобур, — кичикроқ оққина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди. Сўнгра Фиёс масҳара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тарийқи била буюрулдиким, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлиб, масҳаралиқ била мажлисида йўл топди”.³⁵¹

Ушбу қисқа маълумотдан баъзи тафсилотларни фаҳмлаш мумкин. Йиғилишда кўпи билан тўққиз ёки ўн икки киши қатнашган бўлса керак. Нағма аҳли хизматини қилиб бўлиб ташқарига чиқиб, алоҳида ўтирган. Фиёс масҳаралан олдин созанда ва хонанда хизматда бўлган, деб ўйлаймиз. Бобурнинг “сўнгра Фиёс масҳара келди” дейиши шунга ишорадир. Фиёс масҳарадан кейин эса Турди Муҳаммад қипчоқ билан Мулло Китобдор таклиф қилинган. “Мажлисиқа тиладук”, — дейди Бобур. Улар иккаласи ўзаро савол-жавоб қилиб, мажлис аҳлини кулдирган бўлса керак. Аммо хилват базм марказини барибир Фиёс масҳара эгаллаган. Шу боис унинг номи алоҳида қайд этилади.

Хўш, Фиёс масхара Бобур Мирзо ҳузурида нималарни ижро этган? Аввало у ўзининг ҳозиржавоб муқаллид эканлигини, яъни истаган мавзуда кулгили қилиб ҳикоя тўқий билиш ва хоҳлаган кишининг феъли-атвори, хатти-ҳаракатини масхараомиз кучира олиш маҳоратини намойиш этган. Бобурнинг “неча қатла мажлисдин мутояба тарийқи била буюрулдиким, ихрож қилдилар”, деган гапи шуни билдиради. Кейин Фиёс масхара ўзи илгаридан кўрсатиб юрган эски масхарабозликларини намойиш этган. Буларда у баъзи кулгили либослардан фойдаланган, юзига ниқоб ҳам тортган бўлиши эҳтимол. “Охир шалойин бўлуб, масхаралиқ била мажлисда йўл толди”, — деган гап шунга тааллуқли. Фиёс масхара асосан ёлғиз ўзи ўйнаган, лекин анъанавий масхарабозликларни кўрсатганда, мажлисдаги бир-икки киши у билан савол-жавоб қилиб турган бўлиши мумкин.

Бобур мажлис аҳлидан, базмнинг кўнгилли ўтганидан, шу жумладан Фиёс масхара кулгиларидан мамнун бўлган, чамаси, бадиҳа йўли билан рубойий айтиб юборади:

Ахбобки базмида гулистон ҳуснтур,

Йўқ лек алар базмида бизга дастур.

Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,

Юз шукур, бу жамъ беҳузур олмастур.

Алишер Навоий Фиёс масхарани ўзининг “Маҷолисун-нафоис” асарида ҳурмат билан Сайид Фиёсиддин деб тилга олади. Унинг ёзишича, Фиёс масхара асли машҳадлик, асилзода, “аҳл ва мулойим кишидур”, шоирликдан хабари бор. Навоий унинг бир матлаъсини мисол қилиб келтиради. Бизга, айниқса, Навоийнинг Фиёс масхарага берган қисқа, бироқ пўрмаъно тавсифи қимматлидир: “Мазох ва мутойиба мизожиға ғолибтур. Шўҳлўқдин файласуфаш ва улфи насафдин тазвир ва бузрут манишликда беихтиёр тушубтур”.¹⁵ Демак, Фиёсиддиннинг табиатига мазох ва мутойиба шундай сингиб кетганки, бундан у файласуф бўлиб, улўғ насабидан беихтиёр тушиб қолган. У оддий ҳазилкаш, қизиқчи эмас, балки туғма, малакали, мумтоз масхарабоздир. “Шўҳлўқдин файласуфаш” деган ибора, “мазоҳ” ва “мутойиба” атамалари шундан далолат беради. Бобур ҳам уни бекорга Фиёс масхара деб атамайди. Масхара — бу малакали, профессионал халқ актёрига бериладиган ўзига хос унвон. Фиёсиддин кулги санъатининг йирик намояндаси бўлгани учун ҳам Алишер Навоий унга ёзма ҳазил қилади. “Сайиднинг ҳумоюн башараларида сафрат ғолибдур, — деб ёзади Навоий, — Сайид ширға ҳам дерлар. Баъзи маймунга ҳам ташбиҳ қилурлар. Фақир худ бу навъ густоҳлиқлар қила олмасмен, аммо Мирнинг маркабин

(уловини — М. Қ.) ул итга ўхшатибменким, анга бир маймунни миндирурлар”.³⁵³ Қаранг, Навоий Ғиёс масхарани Сайид ширға, маймун деб ўтирмайман дейди-ю, сўз ўйини, қочирим ишлатиб ажабтовур зукколик билан уни тагин маймунга ўхшатади. “Агарчи Мирға нохуш келур, аммо ҳазл била ўтқарур”, — деб бу томонини силлиқлаб ҳам қўяди Навоий.

“Бобурнома”ни варақлар эканмиз, рақс санъати, раққослар хусусида ҳам баъзи қайдлар, маълумотларга дуч келамиз. Хуросон ва Мовароуннаҳрда шухрат қозонган Тоҳир Чакка, Мақсудали деган раққослар Бобур Мирзо хизматида ҳам бўлишган, деб ўйлаймиз. Шуни ҳам айтиш керакки, Бобур “шўх”, “шалойин” деганда, фақат муқаллид ва масхараларни эмас, айни чоқда кулгили ҳаракатлар, рафторлар ишлатувчи, қуш ва ҳайвонларга тақлид қилувчи раққосларни ҳам назарда тутди. Чунончи, Бобур 1528 йилда Ганг дарёси соҳилида бир суҳбат ҳақида хабар бераркан, “йигитлар бир пора шўхлук қилдилар, бир пора куштигирлик қилдилар”, — деб ёзади.³⁵⁴ Жангчи йигитлар томонидан бажарилган “бир пора шўхлук” — бу шубҳасиз ҳаракатдаги ўйинлардир. Муқаллид ва масхараларнинг ўзлари ҳам ўйин ва рақсларни қанда қилишмаган. Бўрттириб, кулгили шаклларда ижро этиладиган ҳазил ва ҳажв йўналишидаги ўйинлар уларнинг ижросида яхши чиққан. Бобур ва унинг қуршови бундай ўйинлардан ҳам баҳраманд бўлиб туришган. Аммо Бобур раққослардан бир кишинигина алоҳида ажратиб таърифлайди. У ҳам булса Сайид Бадрдир. Бобур уни Ҳусайн Бойқаро умароси қаторига қўшиб, раққослик маҳоратига юксак баҳо беради. “Яна Сайид Бадр эди, — деб ёзади Бобур, — Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди. Ажаб соҳиб усул киши эди. Фолиб хўб рақс қилур эди. Ғайри муқаррар рақс қилур эди. Фолибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша Мирзо (Ҳусайн Бойқаро — М. Қ.) мулозаматида бўлур эди. Доимо ҳарифи шароб ва ҳамсуҳбати эди”.³⁵⁵ Бобур Мирзо Сайид Бадр рақсини 1506 йил кеч кузида Ҳиротда меҳмон бўлиб турганида бир неча бор кўриб, бу хулосага келган. Чунончи, Сайид Бадр Музаффар Мирзо зиёфатларидан бирида қатнашиб, рақсга тушган экан. “Кайфият булғонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Фолибо у навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур”, — деб ёзади Бобур.³⁵⁶

Мухтасар таъриф у тавсифдан Сайид Бадрга оид баъзи хусусиятларни илғаб олиш мумкин. Аввало шуки, Сайид Бадр аслзода, саиду мирлардан, Ҳусайн Бойқаро амирларидан биридир. Афтидан, Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг, у Музаффар Мирзо хизматида ўтган.

Рақс унинг кўнгил ҳушидир, давлат ишларидан бўш вақтларида шуғулланган. Якка ўзи ўйнаган. Бобур Саййид Бадрни чуқур ҳурмат билан тилга олади. Уни соҳиб усул, яъни юксак маҳоратли раққос сифатида баҳолайди. Унинг рақслари ўша даврда расм бўлган рақсларга сира ўхшамас экан. Бобурнинг “ғайри мукаррар рақс қилур эди” луқмаси шунга ишора.

Чунки Саййид Бадр ижро этган рақслар батамом унинг ўз ихтироси экан. Бобур Мирзо иккала ўринда ҳам бу жиҳатни алоҳида таъкидлайди. Бинобарин, Саййид Бадр рақс санъатининг наинки моҳир ижрочи, балки юксак иқтидорли ижодкор, рақсшуносдир.

Бобур Мирзо Ҳиротда Юсуф Али кўкалтош рақсидан ҳам баҳраманд бўлган. “Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди”, — дейди Бобур унинг ҳақида.³⁵⁷

Бу ўринда ҳам Бобур Мирзо ўз кўзи билан кўрган, кўп ҳолларда ўз амри билан ташкил қилинган томошалар ҳақида хабар беради. Ижрочилардан энг машҳурларини, саройга яқинларини тилга олади. Бундай санъаткорлар аксар аслзодалар тоифасидан бўлишган. Замонасининг энг машҳур томошасозлари Сайид Фиёсиддин билан Саййид Бадр шу жумладандир. Улар нуқул шоҳлар, шоҳзодалар, беклар, амирзодаларга хизмат қилишган.

Шубҳа йўқки, Бобур замонида халқ орасида ҳам юзлаб маскаралар, раққослар фаолият курсатишган.

ЎЙИНЛАР, МАЙДОН ТОМОШАЛАРИ

“Бобурнома”ни варақлар эканмиз, муаллифнинг ўйинлар, майдон томошаларига доир кўпгина қайдлари, таърифларига кўзимиз тушади. Шу маълумотларга таянган ҳолда Бобур замонида ўйинлар, майдон томошалари тизимини тасаввур қилиш мумкин.

Бобур даври майдон томошалари икки тоифага бўлинган. Бир тоифа томошалар қатнашувчиларнинг жанговорлик маҳорати, мерганлиги, куч-қудрати, чавандозлигини намойиш қилишга қаратилган. Бунга юқорида қайд этганимиздек, “қабоқ ўйин”, “чавгон”, “ёй отиш” (тирандозлик), “кураш” (куштигирлик) кабилар кирган. Улар ҳам ўйин, ҳам томошалардир. Иккинчи тоифа соф томошалар бўлиб, малакали ижрочилар томонидан кўрсатилган. Бунга эндиликда “цирк” тушунчасига киритилувчи маймун ўйин, муаллақ, “пойи чубин” (чўпоёқ), найранг, дор ўйин мисол бўла олади.

Хуросон ва Мовароуннахрда ҳар бир соғлом эр-йигит болаликдан асов тойни жоловлаш, пойга, улоқ, чавандозликда қатнашиш, ўқ-ёйни нишонга уриш, чавгон, кураш машқларини бажаришга ўрганган. Бундай одат temuрий султонлар ва шаҳодалар орасида кучли бўлган. Ақлий ва жисмоний тарбия, лашкарбошилиқ ва ҳукмдорлик хислатларини шакллантириш уйғун олиб борилган. Кўпгина temuрийлар шоир бўлишган, айни чоғда хўроз ва қўчқор уриштириш, каптар сақлаш, лочинлар билан ов қилишни хуш кўришган. Умаршайх Мирзонинг, масалан, “Хамса”, “Шоҳнома” ва бошқа китобларни мутолаа қилиш билан бирга нард ўйнашга, каптар сақлашга ишқибозлиги маълум.³⁵⁸ “Ҳусайний” тахаллуси билан шеърлар ёзган улуғ подшоҳ Ҳусайн Бойқаро эса қўчқор, хўроз уриштириб, каптар ўйнаб юрган экан.³⁵⁹ Бобур даврида ўқ-ёй билан турли нишонларга уриш ўйин-томошалари кенг ёйилган. Ёй (камон) билан отилган ўқни илбосунга теккизиш, ўқ билан тахтани тешиш, ўқни зиҳир (узукка ўхшаган нарса) дан ўтказиш, тик узун ёғоч қозиқ бошига ўрнатилган қабоққа санчиш каби мусобақалар бўлган. Булар ҳаммаси тирандозлик деб аталган. Ўқни қабоққа санчиш “қабоқ ўйин” деб юритилган бўлиб, камон отиш билан боғлиқ ўйинлар орасида ўзининг мардонаворлиги ва томошавий хусусиятлари билан ажралиб турган. Юқорида тилга олганимиздек, йирик шаҳарлар ва уларнинг атрофларида тирандозлик мусобақалари уюштирилаётган махсус майдонлар бўлган.

Бобур бу соҳаларда шуҳрат топган бир неча кишини тилга олади. Унинг шаҳодат беришича, Умаршайх бекларидан Ҳасан Яъқуббек ўқни яхши отган.³⁶⁰ Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзо покиза эътиқод, одил, шижоатли киши бўлиб, баъзи маъракаларда ўз шижоатини зоҳир қилар экан. “Ўқни бисёр яхши отар эрди, — деб ёзади Бобур. — Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабоқни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эрди”.³⁶¹ “Бобурнома”да Ҳусайн Бойқаро амирларидан бўлмиш Ислим барлос ҳам шу жиҳатдан эътиборли шахс сифатида таърифланади: “Турк киши эди. Қушчиликни яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўттуз-қирк ботман ёй куч билан отиб, тахтадин ўтқарур эди. Қабоқ майдонида майдон бошидан чопиб, ёйни тушуруб кўруб, отиб қабоқни урур эди. Яна зиҳирни бир қарич бир ярим қарич риштага боғлаб, риштанинг яна бир учини бир йигочқа боғлаб, эврлулур эди. Эврлулур ҳолатда ўқни отиб, зиҳирдин ўтқарур эди. Мундоқ ғариб ишлари хейли бор эди”.³⁶² Камон отишда Муҳаммад Саид Урус деган бек ҳам яхши танилган экан.³⁶³

Аслзодалар орасида “Чавгон” ўйини ҳам эътиборли бўлган. Маълумки, чавгон отлиқ чавандозлар томонидан икки гуруҳга бўлиниб ўйналган, қайси томон қўлларидаги учи эгри таёқча билан паллани уриб дарвозага киритса, ўша ютган ҳисобланади. Томошабинлар майдонни ўраб, ҳаяжонланиб туришган. Бу соҳада ҳам кўпгина чавандозлар ўз маҳоратларини намойиш этганлар. Бобур шулардан бири сифатида юқорида эслаб ўтилган Ҳасан Яъқуббекни тилга олади. “Чавгонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди”, — деб ёзади у.³⁴

Чавгон ва бошқа ўйинлар Бобур Мирзо билан бирга Ҳиндистонга кириб борган, ундан инглиз ва бошқа овруполик сайёҳлар ва тужжорлар ўрганиб қайтиб, ўз юртларида йўлга солганлар. Шу тариқа чавгон, чимтўп янги шаклларда Оврупода ҳам расм бўлиб кетган.

“Бобурнома”ни варақлаган киши Бобур Мирзонинг умр бўйи йигитларнинг чинакам беллашуви авлоддан авлодга ўтиб келган куштигирликка алоҳида меҳр-ихлос билан ёндошганидан, қатор паҳлавонларни номларини ёзиб қолдирганидан огоҳ бўлади. Шу маънода Бобур кўпроқ “куштигирлик” атамасини ишлатади, бироқ, камроқ бўлса-да, “кураш” атамасини ҳам қўллайди. Полвон маъносидан эса “киштигон”, “куштигир”, “паҳлавон” атамаларини, шунингдек, ўрни-ўрнида “зўр”, “бўка” сўзларини ҳам истеъмол қилади. Полвонларга берилган қисқа-қисқа қайд ва тавсифлардан ўша даврдаги кураш илмининг айрим хусусиятларини, полвонларнинг хулқ-атвори, ўзига хос услубларини фаҳмлаш мумкин.

Султон Аҳмад Мирзонинг эшикоғаси Жонибек дулдой “ғариб аҳлоқ ва авторлик киши” бўлиб, унинг ҳақида халқ орасида ҳар хил ривоятлар юрар экан. Бобур шулардан бири ҳақида ҳикоя қилади.

Кунларнинг бирида Самарқандга Султон Аҳмад Мирзо қошига Шайбонийхондан элчи келади. Элчи ўзбек элида зўр ёки бўка, яъни машҳур полвон экан. Жонибек дер:

— Бўкаму сан? Бўка бўлсанг, кел курашалинг.

Элчи қанча узр-маъзур айтмасин, қўймайди. Курашадилар. Жонибек йиқитади.³⁵

Ҳусайн Бойқаро ҳамсуҳбати Паҳлавон Муҳаммад Бусаид ҳақида Бобур “куштигирликда худ саромад эди”, — дейди.³⁶

Кобул ҳукуматида, Ҳиндистон юришларида Бобур билан ҳамнафас бўлган лашкарбошилар ичида Чалма мўғул, Хушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма, Қанбар Али, Тенгриберди деганлар бўлганки, биз уларни малакали полвонлар, деб ўйлаймиз.

“Чалма” полвонларга бериладиган лақаб бўлса керак. Яъни курашда полвонларнинг бир-бирини оёқларига чил бериб йиқитиш усули қўлланган, яхши чил берувчиларнинг отига “чалма” лақаби қўшиб айтилган.

Айниқса, Ҳиндистонда Бобур курашга катта эътибор берган экан. 1528 йили Одампура яқинидаги бир оролда кураш ташкил қилинади. Содиқ билан Кулол деган полвонлар беллашадилар. Содиқ хийла осон йиқитади. Унга ўн минг танга, эгарлик от, бош-оёқ сарпо ва тутмалик чакмон инъом бўлади. Кулолга ҳам, маънос бўлмасин деб, сарпо ва уч минг танга берилади. Бобур ҳикоясидан аёнки, Содиқ — шоҳнинг хос полвонларидан, Кулол эса қаердандир унга даъвогар бўлиб келган. Аслида у Аграда курашга тушиши керак экан, бироқ йўл азобини ўртага солиб, йигирма кун дам олишга рухсат сўраган. Муҳлатдан қирқ-элик кун ўтиб кетган. Одампурага яқинлашганда, Бобурнинг эсига тушиб, уларни беллаштиради.³⁶⁷

Бобур Мирзо Содиқни юксак қадрлаган, авайлаган ҳам. Шу боис унга тараф бўлган Дўст Ясинхайрга паҳлавон Содиқ билан беллашмай, ўзгалар билан миёнтирлик қилишни буюради. Дўст Ясинхайр саккиз кишининг курагини ерга босади.³⁶⁸ Шундан кейин Дўст Ясинхайр балки Содиқ билан беллашгандир. Лекин Бобур бу тўғрида ҳеч нима демайди.

Дўст Ясинхайр чакки полвон эмас экан. Ганг ёқасида уюштирилган яна бир курашда у Паҳлавон Лоҳурий киштибон билан беллашади. “Қалин талашти, ташвиш била Дўст йиқитти”, — деб ёзади Бобур.³⁶⁹ Яна бир жойда Ҳиндистоний куштигир ҳақида сўз боради. Бу, бизнингча, ўша Паҳлавон Лоҳурийнинг ўзгинаси. У Паҳлавон Удий билан курашиб, ғолибликни қўлга киритади. Паҳлавон Удий созанда эмас, Удво деган юртдан чиққан куштигирдир. Кейинроқ Улуғ Удий деб аталган, Содиқ паҳлавон билан беллашиб йиқилган полвон ҳам аслида шу Паҳлавон Удий, деб ўйлаймиз.³⁷⁰

Бобур яна Соқий Муҳсин билан Шодмон деган полвонларни тилга олади. Соқий Муҳсин тўрт-беш кишини йиқитаман, деб мақтанади. Олдин унга бир киши рўпара бўлади, йиқилаёзади. Сўнгра Шодмон билан беллашади. Шодмон Муҳсинни йиқитади. Муҳсин “ҳижил ва мунфоил” бўлади. Бу кураш ҳам Ганг дарёси бўйида бўлиб ўтган. Унда яна кўп полвонлар кушти тутганлиги айтилади.³⁷¹

Чавгон, қабоқ ўйин асосан махсус ўйингоҳларда ташкил қилинган. Тирандозлик билан кураш эса ўйингоҳлар ва сайилгоҳларда ҳам кўрсатилган, албатта. Аммо аксар ҳолларда дуч келган майдонда бел

олишиб, ёй отишиб кетаверганлар. Курашда давра ҳосил қилинган. Ўқ-ёй отишда нишон қўйилган, томошабинлар уч томонда муайян масофада қур ташлаганлар. Мазкур ўйинларнинг ҳаммасида ҳам баковуллар ҳакамлик қилиб, жараёни кузатиб, одил ҳукм чиқариб туришган. Бобурнинг ўзи ҳам, қуршови ҳам танти, ҳалол ўйинчи, мерган ва полвонларни, чуқур ҳурмат қилганлар, мақтанчоқлар, эгрилар устидан қулганлар. Шубҳасиз, халқ оммаси ҳам шундай муносабатда бўлган.

Биз юқорида қабоқ ўйин, чавгон, тирандозлик, курашни ўйин-томоша деб белгиладик. Чунки улар, биринчидан, мерганлик, чавандозлик, курашда эришган ютуқларни намойиш этувчи спорт мусобақалари бўлса, иккинчидан, атрофни ўраб турган халойиққа муайян эстетик завқ, роҳат бағишловчи ўзига хос томошалардир.

Майдонга чиққан мерган, чавандоз, полвон ўз тарафкашларининг меҳрини туйиб, ўз руҳияти, юриш-туриши, ҳаракатларини шунга яраша сошлаб туради. Яъни у ўз кучи, моҳирлигини кўрсатиш билан чекланмай, айна чокда санъаткорлик қобилиятини ҳам тараннум этади.

“Бобурнома”да озроқ бўлса-да, соф майдон томошаларига доир маълумотлар ҳам учрайди. Бобур, айниқса, ҳиндуларнинг томошаларини меҳр билан таърифлайди. 1528 йили Бобурнинг катта тўйида юзлаб санъаткорлар қатнашган. Лекин шундан фақат лўлилар кўрсатган ўйинлар баёни берилади, холос. Чунки бу ўйинлар антиқа бўлган. “Ҳиндистон лўлилари баъзи ишлар кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди”, — деб Бобурнинг ўзи бу фикрни тасдиқлайди.³⁷² Сўнг уни лол қилган ҳар бир ўйинни худди санъатшуносдай аниқ, лўнда, айна пайтда чиройли қилиб таърифлайди.

“Ул жумладин бири будурким, — деб ёзади Бобур, — етти халқани пешонасиға ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт халқани иккини икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бадаранг эврадур”. Бу ерда гап етти халқани бир ўзи ўйнаган найрангбоз ҳақида боради. Афтидан, ҳалқаларнинг ўлчами ҳар хил, пешонасиға, тиззаларига қўйгани каттароқ, қўл ва оёқларининг бармоқларига кийдириб айлантирилганлари кичикроқ бўлган. Ҳаммасини бир вақтда тез ва бир-бирига текизмай айлантирган. Ҳозир найрангбознинг пешонасиға қўйилган ва икки тиззасига кийдирилган халқаларнинг қандай ҳаракатга келтирилганини кўз олдига келтириш мушкул. Аммо халқаларнинг қўл ва оёқ бармоқларида айлантирилишини тасаввур қилса бўлади. Бир нарса равшанки, найрангбоз халқаларни айлантиришда мураккаб усулни қўллаган. Бобуршоҳнинг ҳайрон бўлганича бор. Лекин

Бобур эслаган кейинги томоша таниш. Найрангбоз “рафтори товус йўсунлуқ бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч ҳалқани тез ва бедаранг эвурадур”, — деб ёзади Бобур. Шу каби машқларни ҳозир ҳам учратиш мумкин. Мураккаб машқ, чунки унда найранг билан муаллақ қўшиб олиб борилади.

Бобур яна ёғочоёқ ҳақида хабар беради. Илгари ҳам кўп кўрган, чамаси, “ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб “пойи чўбин” қилиб, йўл юрурлар” деб умумий маълумот беради. Аммо бу гал Бобурни ҳайратга солган жиҳат шуки, найрангбозлар “бир йиғоч била “пойи чўбин” қилиб, йўл юруйдурлар, оёғларига ҳам боғламайдурлар”.

Таърифдан англашилишича, Бобур Мирзо илгарилари ҳам ҳиндуларнинг муаллақ томошаларини кўриб юрган. Аммо улар асосан икки киши томонидан бажариладиган “икки турлуқ муаллақ” экан. Бу гал эса “Ҳиндистон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч, тўрт турлуқ муаллақ борадурлар”. Аммо, афсуски, мазкур муаллақлар тафсилоти берилмайди. Фақат улуғ тўйда кўрсатилган муаллақларда 6-7 киши қатнашганини фаҳмлаш мумкин. Улар бутун бир дастур билан чиқишган. Бобурни ҳайратга солган кейинги машқлар ҳам шу гуруҳ томонидан бажарилган. Бир машқ шуки, “олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига қўйиб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида уюнлар ўйнайдур”. Мазкур ўйин ҳамон бор, лекин битта ёғоч ишлатилади. Бобур олти-етти ёғоч дейди, балки Бобурни ҳайратга солган жиҳат ҳам шудир, тепадаги лўли бир-бирига уланган ёғочларга галма-гал чиқиб, галати ўйинлар кўрсатгандир. Таърифдан муаллақчилар гуруҳи намойиш этган кейинги томоша ҳам галати: “Бир кичик лўли яна бир улуғ лўлининг бошига чиқиб, тик турадур, қуйиғи лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам иш, кўрсатадур”.³⁷³ Бобурни бу ўринда қойил қолдирган жиҳат шуки, ҳам қуйидаги, ҳам юқоридаги муаллақчи ўзини жуда эркин ҳис қилиб (каттаси “илдам” юриб, кичиги “тип-тик тебранмай” туриб), иш кўрсатган, яъни қандайдир буюмларни отиб ўйнаган.

“Бобурнома”нинг у ер-бу ерида кўзга ташланувчи қўчқор, туя, фил ва ҳатто кийик уриштириш, маймун ўйнатиш ҳақидаги қайдлар ҳам соф майдон томошаларига тааллуқлидир. Айниқса, кийикларни ром қилиб, уришга солиш қизиқ ҳодиса. Бобур Ҳиндистонни таърифлар экан, ром қилиб, урушга солинадиган “шоҳи узун ва паришон” қора кийиклар ҳақида маълумот беради. “Бу ром кийикларни... урушқа

солурлар. Яхши урушур”, — деб ёзади Бобур.³⁷⁴ Ҳиндулар бундай кийикларни “галаҳра” деб аташар экан.

Ҳиндулар “бондар” деб юритувчи ўйинчи маймунлар ҳақида ҳам сўз боради. Туки сарик, юзи оқ, қуйруғи калта бундай маймунлар Дарай Нур тоғларида кўп бўларкан. “Лўлилар ўйин ўргатурлар”, — дейди Бобур.³⁷⁵

Ниҳоят, Бобур ўз даврида аслзодалар орасида кенг расм бўлган шатранж ва нард ҳақида ҳам баъзи маълумотлар беради. Жумладан, Султон Аҳмад Мирзо амирларидан бўлмиш Дарвеш Муҳаммад тархон ҳақида “шатранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди”³⁷⁶ дейди. Шунингдек, Ҳусайн Мирзо яқинларидан Зуннун аргун билан Мир Муртоз ҳам шатранжда моҳир бўлишган экан. “Шатранжга кўп машъуф эди, — дейилади Зуннун аргун ҳақида. — Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки илик бирла ўйнар эди. Ҳар неча кўнгли тилар, ўйнар эди”.³⁷⁷ Зуннун аргуннинг шатранжни икки қўл билан ўйнаши унинг тез ўйлаб, тез ҳаракат қилиши, яъни шахмат ўйинида моҳирлигидан далолатдир. Мир Муртоз ҳақида бундай дейилади: “Шатранжга кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким агар, икки ҳариф учраса, бири билан шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутиб ултурур экандурким, кетмагай деб”.

Бунда Мир Муртознинг шахматга ўчилиги ўз ифодасини топган. Нард ўйинида Умаршайх Мирзо, Ҳасан Али Жалойир (Самарқандда Бобур Мирзо қошида бўлган, Туфайлий тахаллусида унга атаб қасидалар ёзган киши) танилган экан.³⁷⁸

Шатранж ва нард қадимдан ақлларни пешловчи машқ, ўйин сифатида машҳур бўлиб келган. У айни вақтда қисман томоша ҳамдир. Негаки, кўплаб кишилар икки ва ундан ортиқ ўйинчининг атрофини ўраб, томоша қилиб туришади, тарафкашлик ҳам қилишади, ўз ҳис-ҳаяжонлари ва луқмалари билан ўйинчиларига малад беришади. Мазкур ўйинлар баъзи пайтларда қимор тусини олган, баъзида эса ютқизган киши ўйнаб бериши, ҳўроз бўлиб қичқариши, эчки бўлиб маъраши ва бошқа шартларни бажариши талаб қилинган.

Ҳа, “Бобурнома”да гап кўп. Унинг нафосат бўйича, халқ санъати ва томошалари бўйича бебаҳо манба эканига тўла ишонч ҳосил қилдик. Камина ҳеч нима қўшмадим, оширмадим, балки Заҳририддин Муҳаммад Бобур маълумотлари, тавсиф-таърифларини шарҳладим, баъзан талқин қилдим, холос. Шу боис менинг ишимни “Бобурнома”га тафсир ва

тафсил машқлари деб қараш тўғридир. Бир-икки ўриндагина Бобур маълумотлари бошқа тарихий манбалар билан муқояса қилинди, холос. “Бобурнома” маълумотлари XV-XVI асрлар оралиғида Мовароуннаҳр ва Хуросонда катта бадиий маданият — юксак шеърят, зарофат, созанда ва гўянда санъати, масхарабозлик, хилма-хил майдон томошалари мавжуд бўлганидан далолат беради. Ўша маданиятни сақлаш ва ривожлантиришда турли миллатга мансуб истеъдодли, мумтоз санъаткорлар фавқуллодда муҳим хизмат қилганлар. Шуни ҳам қайд этиш керакки, Бобуришох ва бобурийлар фаолияти, саъй-ҳаракатлари билан Мовароуннаҳр ва Хуросондан Ҳиндистонга борган энг сара шоирлар, созанда ва хонандалар, раққослар, масхарабозлар, полвонлар, зарифлар ўз санъатларини муносиб намойиш этиб, маҳаллий таъб, соз ва нағма аҳллари билан ижодий алоқалар ўрнатиб, ўша мамлакатда ҳам кўпгина эски ва янги куй, кўшиқ, ўйин ва томошаларнинг кенг тарқалиб кетишига сабабчи бўлганлар. Кўп ўйинлар эса Ҳиндистондан Хуросонга, ундан Мовароуннаҳр ва Яқин Шарқ мамлакатларига кўчиб ўтган.

СЎНГИ СЎЗ

Бадийий маданиятимиз тарихи жуда бой, теран, мазмунлидир. Тўғри, унда қора ва мунгли саҳифалар, тушкунлик, жаҳолат ҳукм сурган даврлар ҳам бўлган, албатта. Аммо аксар замонларда ота-боболаримиз, салафларимиз ўқимишли, маърифатли, маданиятли, нафосатни чуқур англаган, сезган кишилар бўлишган. Улар санъатни, санъаткор қадрини баланд тутганлар. Инсон бу дунёга яхшилик қилиш учун, ўзининг ва бошқаларнинг бошларидан нафосат ва маърифат нурларини сочиш учун келади деб билганлар. Тўғри, Оллоҳ таолога ибодат қилганлар, жаннатта умид билан яшаганлар, гуноҳдан, шайтон васвасасидан, инсу жинслар гулувларидан, дўзох азобларидан қўрққанлар, албатта, аммо барибир шу ёлғончи дунёнинг барча лаззатларидан баҳра олиш, умрни мазмунли, шоду ҳуррамлик билан ўтказиш ҳаракатида бўлганлар.

Ўзбекистон маънавий маданияти тарихидаги юксак чўққиларидан бири Амир Темур ва темурийлар давридир. Маданият, санъатда, шу жумладан, ўйин ва томошалар бобида ҳам чинакам уйғониш, тараққиёт даври бўлди. Айнан шу даврда ўйин ва томоша санъатларининг бутун бир тизими қарор топди. Ўзбек тили давлат тили мақомини олиб, шу тилдаги адабиёт етакчи ўринга чиқиб олди. Сўз ва шеър билан боғлиқ санъат турлари, шаклларида ҳам ўзбек тилининг ўрни ва аҳамияти кучайди. Шу билан бир қаторда форс-тожик ва араб тиллари, адабиётлари, санъатлари ҳам бақамти яшаб келди. Барча сўз, саз ва томоша аҳллари зуллисонан (икки тилли) бўлишган, ўзбек тили билан бир қаторда форс-тожик ва араб тилларини ҳам пухта билишган ҳамда ўз ҳаётларида ва ижодларида уларнинг бойлигидан фойдаланишган.

Темурийлар даврида ўзига хос томошагоҳлар, антиқа томошалар бўлиб, ҳар қайси томоша турида юзлаб малакали ижрочилар фаолият кўрсатган. Аксар ижрочилар бадиҳагўйлик билан оғзаки ижод қилганлар, яъни кўпгина томошаларнинг тарҳлари олдиндан таниш бўлиб, ижро жараёнида уларни сўз ва ҳаракат билан тўлдиришган, жонлантиришган: анъанавий савол-жавоблар, ҳаракатлар, андозаларга таянган ҳолда янгиларини яратишган. Аммо шу билан бирга ўзига хос ёзма пьеса ва сценарийлар негизида ишловчи томошалар ҳам бўлган. Чунончи, қиссагўйлар, воизлар, гўяндалар, айрим кўғирчоқчилар (“фонус хаёл” турида) ўзига хос ёзма драматургия асосида ижод қилганлар.

Анъанавий театрнинг уч тоифаси бус бутун шаклланган ва тараққий топган: масхара, тақлид ва зарофат, яъни ўзига хос кулги санъати;

қиссағўйлик, воизлик ва маддоҳлик, яъни ўзига хос ҳикоя ва панд-насиҳат театри; чодир жамол, чодир хаёл ва фонус хаёл номли қўғирчоқ ўйинлари. Бирида ҳазил ва ҳажв устунлик қилса, бирида кечинма, изтироб, ҳис-ҳаяжон кучли бўлган. Қўғирчоқ театри эса трагикомедик унсурларга бой бўлиб, ҳам кулдирган, ҳам ўйга толдирган. Рақс санъати ҳам халқ ўйинлари ва мумтоз рақслардан ташкил топган бўлиб, ўзига хос театр тусини олган: табиат, инсон ва жамият ҳаётидан ҳикоя қилган, томошабинларда лирик кайфиятлар уйғотган, жасоратга даъват этган, гоҳида кулдирган ҳам.

Бу даврда дорбозлик, афсун, наيرانг, кўз боғлаш, муаллақ, ром қилиш, олов ўйин, кема ўйин, чинни ўйин, ёғочоёқ каби хилма-хил шакл ва туркумларни ўз ичига олган анъанавий цирк санъати ҳам яхшигина ривожланган.

Бундан ташқари ранг-баранг шакллардаги спорт ўйинлари ва томошалари мамлакат маданий ҳаётида катта ўрин эгаллаганидан воқиф бўламиз.

Монографияда илмий таъмирлаш негизида тарихий асарлар, Клавиҳонинг сафар таассуротлари, Алишер Навоийнинг “Ҳазоинул маоний”, “Ҳамса”, “Лисонут-тайр”, Бобурнинг “Бобурнома” ва бошқа асарларга таянган ҳолда Амир Темур ва темурийлар давридаги томоша санъатларининг доирасини, умумий қиёфасини аниқладик, холос. Ўйинлар ва томошаларнинг ҳаммасини аниқлаш, таҳлил қилиш ҳали олдинда. Масалан, бу даврда рақс санъати кескин юксалганини биламиз. Саййид Бадр рақслари мазкур санъатда янгилик, ихтиро бўлгани ҳам маълум. Аммо унинг ва бошқа раққосларнинг аниқ қандай рақсларни ижро этганлиги, бунда қандай ҳаракатлар, рафторлар ва усулларни ишга солганлиги бизга қоронғу. Масхара ва тақлид, қиссағўйлик ва воизлик санъатларида ҳам ҳали мавҳум ўринлар анчагина. Шубҳасиз, ҳали аниқланмаган, чала ўрганилган қанчадан-қанча тур, туркум ва шакллар, ўйин ва томошалар бор. Бинобарин, шу йўналишда иш олиб боришга тўғри келади.

Ҳали кўп манбаларни билмаймиз. Шу давр бўйича эълон қилинаётган ҳар бир навбатдаги манба, илмий тарихий асар маънавий маданият тадқиқотчилари, жумладан биз, санъатшунослар учун хийла янги маълумотлар бермоқда. Тасаввуримиз тобора кенгайиб, фикрларимиз тобора бойиб бормоқда.

Амир Темур ва темурийлар даврида, ундан кейин ижод қилган ўнлаб мусаввирлар томонидан махсус ишланган мураққаълар ва турли

хил қўлэмаларга лавҳалар тарзида ишланган юзлаб расмлар ўйин ва томоша санъатлари бўйича энг муҳим, ишончли манбадир. Бироқ уларнинг жуда оз қисмигина нашр қилинган, холос. Қанчадан қанча мўъжаз тасвирлар бутун дунё хазиналарида сочилган. Қанчалари ҳатто номаълум. Айниқса, Амир Темур, Шоҳруҳ, Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Бойсунғур Мирзо ва бошқа темурийлар ҳаётини акс эттирувчи мураққаъ ва расмлар томоша санъатлари бўйича қувончли янгиликлар олиб келиши, кўпгина жумбоқларни ечишга хизмат қилиши шубҳасиз.

Бундан ҳам зарурроғи ва муҳимроғи Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний ёҳуд жавонмардлик тариқати” асарига ўхшаган илмий таълифларни излаб топиб, ўз ҳолича ва таржима қилиб нашр этишдир. Бундай асарлардан ўйин ва томоша санъатлари амалиёти ва назариёти юзасидан кўп янги фикр ва хулосалар ҳосил қилишимиз мумкин.

Ўйинлар ва томоша санъатлари ҳозирча яхлит қаралди. Манбалар тобора кўпайиб, соҳалар бўйича илмий тушунча ва тасаввур шакллангач, ҳар бир соҳани алоҳида — алоҳида ўрганиш ҳам мумкин.

Саҳналаримизда Амир Темур, темурийлар ҳаётини ёритиш, тимсолларини гавдалантиришга қаратилган томошалар аста-секин пайдо бўлаётир. Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур Мирзо, Сарой Мулк хоним ва бошқаларга бағишланган саҳна асарлари шу жумладандир. Мазкур мавзу кучайиб боришига ишончимиз комил. Шундай экан, бу йўналиш ҳам санъатшунослар эътиборида бўлмоғи лозим. Бу ўринда гап тайёрланган саҳна асарини таҳлил қилиш устидагина эмас, шундай томошаларнинг саҳналаштириш жараёнида санъатшунос ва муаррихларнинг иштироки устида ҳам бораётир. Зеро, даврни, тарихий шахсларни бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан акс эттириш зарур, токи тарихий ҳақиқатдан томошабинларнинг онги ошсин, шуури бойисин.

Ниҳоят, шуни таъкидлаш лозимки, соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даври бадий маданияти, шу жумладан ўйинлари ва томоша санъатларини илмий тадқиқ этиш фақат маърифий эмас, айни чоқда амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Зеро, замонавий саҳна санъатида, театрлашган майдон томошаларида миллий ўзига хосликни кучайтириш бўйича олиб борилаётган ижодий изланишларда кўҳна томоша анъаналари, услуб ва тасвирий воситалар қўл келиши турган гап.

МАНБАЛАР ВА ИЗОҲЛАР

1. М. Қодиров. Бобур нафосати. "Амир Темур, теуирийлар даврида маданият ва санъат" тўплами. Тошкент. Ф. Фулом номидаги нашриёт, 1996, 45-87 бетлар.
2. Хукхэм Х. Властитель семи созвездий (инглиз тилидан Г. Хидояттов таржимаси). Тошкент, "Адолат", 1995, 84-бет.
3. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2 китобда. Араб тилидан У. Уватов таржимаси. 2-китоб, Тошкент, "Меҳнат", 1992, 65-бет.
4. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Нашрга тайёрловчи Сирожиддин Аҳмад. Тошкент, Ф. Фулом номидаги нашриёт, 1990, 55-56 бетлар.
5. Рюи Ганзалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. 1403-1406 йй. Рус тилидан О. Тоғасев таржимаси, "Санъат" журнали, 1990, № 9, 23-бет.
6. Қаранг: Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. Очерки искусства Средней Азии. Древность и среднесвековье. М., 1962.
7. Амир Темур Курагон. Зафар йўли (Таржимаи ҳол). Тошкент, "Нур", 1992, 32-бет.
8. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Форс тилидан О. Бўриев таржимаси. Тошкент, "Камалак", 1994, 31-32-бетлар.
9. Темурнома. Нашрга тайёрловчи Поён Равшанов. Тошкент, 1990, 54-бет.
10. Зафар йули, 32-бет.
11. Зафар йўли, 32-бет.
12. Ўша манба, 35-бет.
13. Ўша манба, 37-бет.
14. Темурнома, 180-181-бетлар.
15. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 69-70-бетлар.
16. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тошкент, "Ўзбекистон", 1996, 62-бет.
17. Амир Темур Курагон. Зафар йўли. Тошкент, "Нур", 1992, 67-бет.
18. Ўша манба, 75-бет.
19. Ўша манба, 76-бет.
20. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 100-бет.
21. Ўша манба, 180-бет.
22. Низомиддин Шомий. Зафарнома, 68-бет.
23. Ўша манба, 95-бет.
24. Ўша манба, 103-бет.
25. Хилда Хукхэм. Властитель семи созвездий, 105-бет.
26. Ўша манба, 110-бет.
27. Ўша манба, 179-бет.
28. Низомиддин Шомий. Зафарнома, 150-бет.
29. Ўша манба, 156-бет.
30. Хилда Хукхэм. Властитель семи созвездий, 136-бет.
31. Ўша манба, 137-бет.
32. Ўша манба, 137-бет.
33. Низомиддин Шомий. Зафарнома, 180-182-бетлар.
34. Ўша манба, 207-бет.
35. Ўша манба, 218-бет.
36. Низомиддин Шомий. Зафарнома, 219-220-бетлар.
37. Ўша манба, 223-бет.
38. Ўша манба, 252-бет.
39. Ўша манба, 279-бет.
40. Ўша манба, 317-бет.

41. Ўша манба, 338-339-бетлар.
42. Ўша манба, 375-бет.
43. Ўша манба, 377-бет.
44. Ибн Арабшоҳ Амир Темур тарихи. Икки китобда. 1-китоб. Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У Уватов таиерлаган. Тошкент, 1992, 308-310-бетлар
45. Ўша манба, 311-бет.
46. Қаранг: Белиницкий А. М. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XVвв. Труды Отдела истории культуры и искусства. т. 2, Л., 1940. С. 189.
47. Ўша манба, 193-бет.
48. Ўша манба, 194-бет.
49. Рюи Гонзалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. О. Тоғасев таржимаси “Санъат”, 1990, № 8, 23-бет.
50. Ўша манба, 22-бет.
51. “Санъат”, 1990, № 6, 22-бет.
52. “Санъат”, 1990, № 8, 22-бет.
53. Ўша манба, 23-бет.
54. Ўша манба, 23-бет.
55. Ҳофизи Абрунинг Амир Темур умрининг сўнгги икки йили хусусидаги иншоиси. Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”сига илова тарзида берилган ва таржима қилинган. Қаранг: “Зафарнома”, 393-бет.
56. Ўша манба, 394-бет.
57. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи, 65-бет.
58. Темурнома. Нашрга тайёрловчи Поён Равшанов. Тошкент. 1990, 84-86-бетлар.
59. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи, 53-бет.
60. Абдулқодир Исфохон вилоятининг Наин қишлоғида туғилган ва юздан ошиб 1434 йилда Бағдодда вафот этган. Дастлаб Ироқ ҳокими Султон Увайс Жалойир (1356 — 1374) хизматида бўлган, унинг вафотидан кейин Амир Темур ва темурийлар (Мироншоҳ, Шохруҳ ва бошқалар) хизматида ўтган. 1393 йилда Бағдоддан Самарқандга юборилган. Хожа Абдулқодир моҳир созанда, най билан уд чолғусида ҳеч ким унга тенг келолмаган. Яхши овоз эгаси, қироатхон ҳофиз, ажойиб бастакор. Дарвиш Алининг ёзишича, анаънавий мақомга урта янги усул киритган экан: зарб ул-фатҳ, чаҳор зарб ва майатайн А. А. Семенов Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII века. с.25). Шундан майатайн — бу шунчаки кашф этилган усулда ишланган куйлар йиғиндиси эмас, балки Амир Темурга бағишланган ва 200 та куйни уз ичига олувчи катта бир музикий туркумдир. Хожа Абдулқодир айни чоқда мусиқа назарияси ривожига ўз ҳиссасини қўшган ажойиб олим. Унинг “Мақосид ал-алхон”, “Жавомей ал-алхон”, “Шарҳи ал-адвор” каби асарлари маълум. Бағдодда мусиқа мактаби очиб, ўз билимини ёшларга ўргатган экан.
61. Т. С. Вызго. Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки. М., “Музыка”, 1980, с. 109.
62. Темур тузуқлари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Тошкент. Ф. Фулом номидаги нашриёт, 1991, 82-83-бетлар.
63. “Темурнома”, 309-бет.
64. Ибн Арабшоҳ Амир Темур тарихи. Икки китобда. У Уватов таржимаси. Тошкент. 1992. 1-китоб, 312-313-бетлар.
65. Ўша манба, 182-бет.
66. Ўша манба, 160-бет.
67. Амир Темур ва Улугбек замондошлари хотирасида. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1996, 212-бет.

68. Алишер Навоий. 12-том, 168-169-бетлар.
69. А. А. Семёнов. Среднеазиатский трактат по музыке, 24-бет.
70. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, 182-бет.
71. Темурнома, 163-164-бетлар.
72. Темур тузуқлари, 55-бет.
73. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 12-том Тошкент. 1966, 168-бет.
74. Темур тузуқлари, 38-бет.
75. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 70-бет.
76. Ўша манба, 66-69-бетлар.
77. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи, 57-бет.
78. Алишер Навоий. Ўн беш томлик. 12-том. Тошкент, 1966, 169-бет.
79. Ўша манба, 27-бет.
80. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1993, 14 март.
81. Алишер Навоий. 12-том, 171-бет.
82. Бобур. Асарлар, 2-том, 72-74-бетлар.
83. Қаранг: Б. Аҳмедов. Улуғбек. Тошкент, 1989, 125-127-бетлар.
84. Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида, 104-бет.
85. Ўша манба, 192-бет.
86. Алишер Навоий, 12-том, 171-бет.
87. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи, 62-бет.
88. Бобур. Асарлар. Уч жилдлик 2-жилд. Тошкент бадийи нашр., 1963, 32-бет.
89. Ўша манба, 16-28-бетлар.
90. Ўша манба, 39-бет.
91. Ўша манба, 43-бет.
92. Ўша манба, 43-бет.
93. Ўша манба, 103-бет.
94. Алишер Навоий, 12-том, 175-бет.
95. Бобур Асарлар. Уч жилдлик 2-жилд., 248-бет.
96. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. 14-том. Т., Ф. Фулом номидаги нашриёт. 1967, 58-59-бетлар.
97. Ўша манба, 59-бет.
98. Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 18-бет.
99. Ўша манба, 27-бет.
100. Ўша манба, 50-бет.
101. Ўша манба, 66-бет.
102. Ўша манба, 82-бет.
103. Ўша манба, 104-бет.
104. Ўша манба, 118-бет.
105. Ўша манба, 122-бет.
106. Ўша манба, 144-бет.
107. Ўша манба, 66-бет.
108. Бобур. Асарлар, 2-жилд., 265-бет.
109. Семёнов А. А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарвеша Али (XVII век). Ташкент, 1940, 55-57-бетлар.
110. Ўша манба, 55-бет.
111. Ўша манба, 47-48-бетлар.
112. Бобур. Асарлар. 2-жилд, 252-бет.
113. Ўша манба, 252-бет.
114. Ўша манба, 277-бет.
115. Зайниддин Восифий. Бадоеъул воқоъ. Форсийдан Н. Норқулов таржимаси. Тошкент. Ф. Фулом номидаги нашриёт. 1979, 10-13-бетлар.

116. Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 33-бет.
117. Алишер Навоий. Асарлар. 6-том. Тошкент. 1965, 162-бет.
118. Бобур. Асарлар. 3-том, 56-бет.
119. Бобур. Асарлар. 2-том, 228-бет; Асарлар. 3-том, 51-бет.
120. Бобур. Асарлар. 3-том, 62-63-бетлар.
121. Уша манба, 76-77-бетлар.
122. Уша манба, 294-бет.
123. Уша манба, 71-72-бетлар.
124. Уша манба, 227-230-бетлар.
125. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Тошкент. Ф. Фулом нашриети. 1991, 57-бет.
126. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Форс-тожик тилидан Н. Комилов таржимаси. Тошкент. 1994, 74-бет.
127. Уша манба.
128. Уша манба, 85-бет.
129. Уша манба, 84-85-бетлар.
130. Уша манба, 89-90-бетлар.
131. Уша манба, 90-91-бетлар.
132. Алишер Навоий. Асарлар. 13-т. Тошкент. Ф. Фулом номидаги нашриёт. 1966, 25-бет.
133. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати, 77-бет.
134. Уша манба, 78-бет.
135. Уша манба, 77-78-бетлар.
136. Уша манба, 82-бет.
137. Уша манба, 82-бет.
138. Уша манба, 49-51-бетлар.
139. Уша манба, 92-бет.
140. Уша манба, 88-бет.
141. Уша манба, 89-бет.
142. "Санъат" журнали. 1990. № 8, 23-бет.
143. Қаранг. Н. Малласв. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент. 1974, 48-бет.
144. Қаранг. М. М. Бахтин. Литературно-критические статьи. М., Художественная литература. 1986. С. 294-297.
145. А. М. Белиницкий. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XV вв. Труды отдела истории культуры и искусства Востока, т. 2. Л. 1940. С. 189.
146. Уша манба.
147. Низомиддин Шомий. Зафарнома, 393-бет.
148. А. М. Белиницкий. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XV вв. С. 189. Камина шу манбадан олинган шеърларни рус тилидан сўзма-сўз таржима қилдим. — М. Қ.
149. Хон — қатта дастурхон.
150. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 7-том. Тошкент, 1964, 34-бет. Бундан кейинги кўчирмалар шу нашрда келтирилди.
151. Асарлар, 4-т, Тошкент, 1965, 381-382-бетлар.
152. Алишер Навоий. Асарлар, 4-том.
153. Асарлар, 3-том, Тошкент, 1965, 250-бет.
154. Асарлар, 7-том, 228-бет.
155. Алишер Навоий. 2-том, Тошкент, 1963, 333-бет.
156. Алишер Навоий. Асарлар. 1-том. Тошкент, 1963, 241-бет.

- 157 Зайниддин Восифий. Бадоеул вақоъ (форсийдан Н. Норкулов таржимаси). Тошкент, 1979, 121-бет.
158. Ҷша манба, 96-100-бетлар.
159. Ҷша манба, 111-112-саҳифалар.
- 160 Бобур. Асарлар. 3-том. Тошкент, 1965, 56-саҳифалар.
161. Алишер Навоий. Асарлар, 6-том. Тошкент, 1965, 44-бет.
162. Алишер Навоий. Асарлар, 4-том. Тошкент, 1965, 212-бет.
163. Ҷша манба.
164. Алишер Навоий. Асарлар. 9-том. Тошкент, 1966, 257-бет.
165. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. 1-том, Тошкент, 1966, 26-бет.
166. Алишер Навоий. Асарлар. 6-том. Тошкент, 1965, 78-бет.
167. Қаранг: Абдуғафуров А. Навоий сатираси. 1-том, 40-43-бетлар.
168. “Муъшабид” сўзи бу ўринда масҳара маъносига ишлатилмоқда. Иқтибос сунггида келган “музҳик” сўзи ҳам шу маънони билдиради.
169. Алишер Навоий. Асарлар, 6-том, 79-бет.
170. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Тошкент, 1991, 57-бет.
171. Ҷша манба, 300-бет. Насрий баёни бирмунча тузатишлар билан келтирдик.
172. Бабкина М. П. Потатенко С. И. Народный театр Индии. М., 1964.
173. Алишер Навоий. Лисонут-тайр, 72-бет.
174. Ҷша манба, Ҷша бет.
175. Ҷша манба, 311-бет.
176. Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 130-бет.
177. Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. Тошкент, 1967, 16-17-бетлар.
178. Алишер Навоий. Асарлар. 13-том. Тошкент, 1966, 67-бет.
179. Алишер Навоий. Асарлар. 12-том. Тошкент, 1960, 130-бет.
180. Ҷша манба. Асарлар. 12-том, 138-бет.
181. Ҷша манба. Асарлар. 13-том, 121-бет.
182. Манбалар: Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 63-саҳифа; Зайниддин Восифий. Бадоеул вақоъ, 111-113-бетлар.
183. Восифий. Бадоеул вақоъ 111-113-бетлар.
184. Ҷша манба, 121-бет.
185. Ҷша манба, 122-бет.
186. Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 63-бет.
187. Алишер Навоий. Асарлар. 13-том, 121-121-бетлар.
188. Хондамир. Макоримул ахлоқ (П. Шамсиев таржимаси). Тошкент, 1948, 57-бет.
189. “Навоий замондошлари хотирасида” тўпламидан (Тошкент, 1986, 44-45-бетлар) олинди. Мазкур тарихий воқеа Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” рисоласида айнан шундай ёритилади (Ҷша тўплам, 131-132-бетлар).
- 190 Ҷша манба, 44-бет.
191. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. 1-том, 47-бет.
192. Ҷша манба, 51-бет.
193. Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 20-21-бетлар.
194. Ҷша манба, 240-бет.
195. Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 17-бет.
196. Хондамир. Макоримул-ахлоқ, 61-бет.
197. Ҷша манба, 63-бет.
198. Восифий З. Бадоеул вақоъ, 143-144-бетлар.
199. Ҷша манба, 41-бет.
200. “Бадоеул вақоъ”нинг узбекча таржимасида ушбу манзил Пурза деб, Ш.Зун-нун томонидан “Ғулистон” (1918, № 3, 18-саҳифа) журналида Барза деб бе-

- рилган. Мен асар устида махсус иш олиб борган А. Н. Болдиревга таяндим
 Қ. "Зайниддин Восифи". Душанбе, "Алиб", 1989, 404-бет
201. "Бадоеъул вақоъ", 96-100-бетлар.
 202. Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 179-бет.
 203. Навоий замондошлари хотирасида, 65-бет.
 204. А Навоий. Асарлар. 12-том, 123-бет.
 205. Навоий замондошлари хотирасида, 76-бет.
 206. Ўша манба, 76-бет.
 207. Алишер Навоий. Асарлар. 6-том, Тошкент, 1965, 162-бет.
 208. Алишер Навоий. Асарлар. 9-том, Тошкент, 1965, 305-бет.
 209. Алишер Навоий. Асарлар. 4-том, Тошкент, 1965, 334-бет.
 210. Алишер Навоий. Асарлар. 6-том, Тошкент, 1965, 62-бет.
 211. Бадойиул-васат, 628-бет.
 212. Мазкур фасл Р. А. Галунов томонидан аслида ва рус тилига таржима қилинган бўлиб, "Иран" номли тадқиқотнинг 2-томида (Л., 1928, 47-52-саҳифалар) эълон қилинган.
 213. Алишер Навоий. Асарлар. 15-томлик. 1-том, Тошкент, 1965, 81-бет.
 214. Ўша манба, 104-бет.
 215. Ўша манба, 187-бет.
 216. Ўша манба, 282-бет.
 217. Алишер Навоий. Асарлар, 15-томлик. 1-том, Тошкент, 1965, 111-бет.
 218. Алишер Навоий. Асарлар, 3-том, Тошкент, 1965, 76-бет.
 219. Алишер Навоий. Асарлар, 4-том, Тошкент, 1965, 301-бет.
 220. Алишер Навоий. Асарлар, 5-том, 2-китоб. Тошкент, 1965, 8-9-бетлар.
 221. Ўша манба, 18-19-бетлар.
 222. Алишер Навоий. 2-том, 185-бет.
 223. Алишер Навоий. Асарлар, 5-том, 2-китоб, 88-89-бетлар.
 224. Алишер Навоий, 2-том, 116-бет.
 225. Алишер Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972, 626-бет.
 226. Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, Тошкент, 1966, 10-бет.
 227. ВосифийЗ. Бадоеъул вақоъ, 153-бет.
 228. Бобур. Асарлар, 3 томлик, 2-том, 252-бет.
 229. Ҳомидий Х. "Дил ба еру", "Тошкент ҳақиқати". 31 июль 1993 й.
 230. Алишер Навоий. Асарлар, 15-том, Тошкент, 1968, 131-132-бетлар.
 231. Алишер Навоий. Асарлар, 1-том, Тошкент, 1965, 131-бет.
 232. Алишер Навоий. Асарлар, 2-том, 389-бет.
 233. Алишер Навоий. Асарлар, 1-том, 490-бет.
 234. Алишер Навоий. Асарлар, 4-том, 290-бет.
 235. Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, 25-бет.
 236. Алишер Навоий. Асарлар, 2-том, Тошкент, 1963, 414-бет
 237. Маҳмудов Р. Ҳусайн Воиз Кошифий. "Санъат", 1990, № 3, 14-бет.
 238. Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб (форс тилидан Бекжон таржимаси), Тошкент, 1993, 94-бет.
 239. Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, 25-бет.
 240. Ўша манба, 26-бет.
 241. Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 101-бет.
 242. Ўша манба, 124-бет.
 243. "Санъат", 1990, 15-бет.
 244. Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 123-124-бетлар.
 245. "Санъат", 1990, 15-саҳифа. Форс тилидан Р. Маҳмудов таржимаси.

246. Ўша манба.
247. Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб, 94-бет.
248. Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 124-бет.
249. Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ, 160-161-бетлар.
250. Ҳасанхожа Насирий. Музақкири аҳбоб, 95-96-бетлар.
251. Алишер Навоий. Асарлар, 6-том, 161-162-бетлар.
252. Алишер Навоий. Асарлар, 7-том, 45-бет.
253. Алишер Навоий. Асарлар, 6-том, 114-бет.
254. Ўша манба, 71-бет
255. Алишер Навоий. Асарлар, 1-том, 254-бет.
256. Алишер Навоий. Асарлар, 7-том, 261-бет.
257. Алишер Навоий. Асарлар, 6-том, 60-бет.
258. Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ, 11 т. М., 1961. (А. Н. Болдирев нашрга тайёрлаган), 855-866-саҳифалар Аммо биз бу ерда Н Малласевнинг форсчадан ўзбек тилига таржимасидан фойдаландик. Қаранг: Малласев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент, 1974, 46-47-бетлар.
259. Малласев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти, 47-бет.
260. Ўша манба, 46-47-бетлар.
261. Ўша манба, 45-бет.
262. Ўша манба, 48-бет
263. Алишер Навоий. Лисонут-тайр, 69-70-бетлар.
264. Алишер Навоий. Мукамал асарлар туплами. 1-том. Тошкент, 1987, 183-бет.
265. Алишер Навоий. Асарлар, 3-том, 101-бет.
266. Алишер Навоий. Ҳазойинул-маоний. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. Тошкент, 1960, 198-бет.
267. Алишер Навоий. Асарлар, 1-том, 241-бет.
268. Алишер Навоий. Асарлар, 3-том, 89-бет.
269. Алишер Навоий. Ҳамса. Тошкент, 1960, 331-бет.
270. Ўша манба, 331-бет.
271. Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, 203-бет.
272. Алишер Навоий, 1-том, 151-бет.
273. Алишер Навоий. Асарлар, 4-том, 342-бет.
274. Алишер Навоий. Асарлар, 1-том, 97-бет.
275. Алишер Навоий. Асарлар, 7-том, 40-бет.
276. Ўша манба, 40-41-бетлар.
277. Ўша манба, 41-бет
278. Алишер Навоий. Лисонут-тайр, 75-бет.
279. Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 118-бет.
280. Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, 90-бет.
281. Ўша манба, 96-бет.
282. Бобур. Асарлар, 2-том, Тошкент, 1965, 292-бет.
283. Бобур. Асарлар, 3-том, Тошкент, 1965, 195-бет.
284. Ўша манба, 210-бет.
285. Ўша манба, 217-бет.
286. Ўша манба, 230-бет.
287. Ўша манба, 238-бет.
288. Ўша манба, 139-бет.
289. Бобур. Асарлар. 1-том, Тошкент, 1963, 67-бет.
290. Бобур. Асарлар, 3-том, Тошкент, 1965, 44-45-бетлар.
291. Ўша манба, 56-бет.

292. Бобур. Асарлар, 2-том, 228-бет.
293. Бобур. Асарлар, 3-том, 51-бет.
294. Жола-йўгон гаровлардан ясалган сол.
295. Бобур. Асарлар, 3-том, 62-63-бетлар.
296. Бобур. Асарлар, 2-том, 126-127-бетлар.
297. Бобур. Асарлар, 3-том, 82-бет.
298. Манба, 76-77-бетлар.
299. Ўша манба, 281-бет.
300. Ўша манба, 23-бет.
301. "Бобурнома" расмлари. Тошкент, 1978, 46-расм.
302. Бобур. Асарлар, 2-том, 10-11-бетлар.
303. Ўша манба, 175-бет.
304. Ўша манба, 210-211-бетлар.
305. Бобур. Асарлар, 3-том, 294-бет.
306. Ўша манба, 62-бет.
307. Бобур. Асарлар, 1-том, 57-бет.
308. Бобур. Асарлар, 2-том, 235-бет.
309. Ўша манба, 235-бет.
310. Ўша манба, 26-27-бетлар.
311. Бобур. Асарлар, 3-том, 77-бет.
312. Бобур. Асарлар, 2-том, 28-бет.
313. Ўша манба, 27-бет.
314. Ўша манба, 46-бет.
315. Ўша манба, 249-бет.
316. Ўша манба, 250-бет.
317. Ўша манба, 256-бет.
318. Алишер Навоий Асарлар, 12-том, Тошкент, 1966, 119-бет.
319. Бобур. Асарлар, 2-том, 258-бет.
320. Бобур. Асарлар, 3-том, 92-бет.
321. Бобур. Асарлар, 2-том, 11-бет.
322. Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 50-бет.
323. Бобур. Асарлар, 2-том, 23-бет.
324. Ўша манба, 36-37-бетлар.
325. Ўша манба, 258-бет.
326. Ўша манба, 265-бет.
327. Ўша манба, 265-бет.
328. Ўша манба, 266-бет.
329. Ўша манба, 261-бет.
330. Ўша манба, 261-бет.
331. Ўша манба, 248-бет.
332. Ўша манба, 261-262-бетлар.
333. Ўша манба, 275-277-бетлар.
334. Ўша манба, 277-бет.
335. Ўша манба, 278-бет.
336. Бобур. Асарлар, 3-том, 216-бет.
337. Ўша манба, 227-228-бетлар.
338. Ўша манба, 229-бет.
339. Ўша манба, 230-бет.
340. Бобур. Асарлар, 2-том, 43-бет.
341. Ўша манба, 47-бет.

342. Ўша манба, 147-бет.
343. Ўша манба, 187-бет.
344. Бобур Асарлар, 3-том, 43-бет.
345. Ўша манба, 83-бет.
346. Ўша манба, 69-бет
347. Ўша манба, 71-72-бетлар.
348. Ўша манба, 56-бет
349. Ўша манба, 58-бет.
350. Ўша манба, 209-бет.
351. Ўша манба, 58-бет.
352. Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик. 14-том, 130-бет.
353. Ўша манба, 130-бет.
354. Бобур. Асарлар, 3-том, 247-бет.
355. Бобур. Асарлар, 2-том, 252-бет.
356. Ўша манба, 273-бет.
357. Ўша манба, 277-бет.
358. Ўша манба, 16-17-бетлар.
359. Ўша манба, 238-бет.
360. Ўша манба, 26-бет.
361. Ўша манба, 32-бет.
362. Ўша манба, 252-бет.
363. Ўша манба, 255-бет.
364. Ўша манба, 26-бет.
365. Ўша манба, 35-бет
366. Ўша манба, 266-бет.
367. Бобур Асарлар, 3-том, 241-бет.
368. Ўша манба, 243-бет.
369. Ўша манба, 244-бет.
370. Ўша манба, 268-бет
371. Ўша манба, 247-бет.
372. Ўша манба, 229-бет. Кейинги кўчирмалар ҳам шу саҳифадан олинди.
373. Ўша манба, 229-230-бетлар.
374. Ўша манба, 117-бет.
375. Шу жойда.
376. Бобур. Асарлар, 2-том, 36-бет.
377. Ўша манба, 251-бет.
378. Ўша манба, 17, 254-бетлар.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	6
ТОМОША САНЪАТЛАРИ, БАЙРАМЛАР СИЛСИЛАСИ	11
АМИР ТЕМУР ВА САНЪАТ	15
ТОМОША САНЪАТЛАРИ ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА	42
ЎЙИН ВА ТОМОШАЛАР ТИЗИМИ	61
НАВОИЙ ВА ТОМОША САНЪАТЛАРИ	81
ТОМОШАГОҲЛАР	86
КУЛГИ УСТАЛАРИ — МАСХАРАЛАР	91
ТАКЛИД ВА УНИНГ НАМОЯНДАЛАРИ	104
ЗАРОФАТ	114
ҚОВУРЧОҚ ЎЙИН	122
ХАЛҚ РАҚСЛАРИ ВА РАҚСУ САМОЪ ХУСУСИДА	128
ҚИССАХОНУ ВОИЗ ЗИКРИДА	140
ШУЪБАДАБОЗ ВА АФСУНГАРЛАР	148
МАЙДОН ТОМОШАЛАРИ	157
“БОБУРНОМА” САНЪАТ ТАРИХИ МАНБАИ СИФАТИДА...	165
БОБУР НАФОСАТИ	167
ЗАРОФАТ ИЗЛАРИ	175
САНЪАТ ТАРИХИ САҲИФАЛАРИ	181
МАСХАРАЛАР, РАҚҚОСЛАР	189
ЎЙИНЛАР, МАЙДОН ТОМОШАЛАРИ	195
СЎНГИ СЎЗ	203
МАНБАЛАР ВА ИЗОҲЛАР	206

Муҳсин Халилович ҚОДИРОВ

Темурийлар даври томоша санъатлари

Монография

**Оригинал-макет МЧЖ «MIR INFORM» матбуот агентлигининг
техник ва дастурий воситалари ёрдамида тайёрланган.**

**Директор С. А. Миргородский
Илмий муҳаррир Д. М. Қодирова
Дизайнер А. А. Гез**

**“SAN`AT” журнали нашриёти – 2007
Тошкент ш., Мустақиллик майдони, 2
Нашрга берилган вақти 1 март 2007 й.
Бичими 60x90/16, 13,5 б.т.
Гарнитура Times UZ. Адади 100 нусха.**